

מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות

**בין קודש לתכל'ס:
גברים חרדיים לומדים מקצוע**

יוחאי חקק

ירושלים, יולי 2004

Vocational Training for Ultra-Orthodox Men

Yohai Hakak

עורכת אחראית: שונמית קרין
עורכת לשונית: ליאורה הרציג
הכנה לדפוס: רות סובל
הדפסה: דפוס אחוה בע"מ

פרסום מס' 4/18 Publication No.
ISSN 0792-6251

© 2004 מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות בע"מ
רח' דיסקין 9 א', ירושלים 96440 טל' 5666243-02 פקס' 5666252-02
office@fips.org.il
www.fips.org.il

על המחבר

יוחאי חקק הוא אנתרופולוג שכותב עבודת מחקר לתואר דוקטור באוניברסיטה העברית בירושלים. העבודה עוסקת בזהויות גבריות בקרב צעירים חרדיים.

על המחקר

מחקר זה בוחן את האינטראקציה בין צעירים חרדיים בעלי רקע ישיבתי לבין מסגרת להכשרה מקצועית-טכנולוגית, 'המרכז החרדי להכשרה מקצועית'. השאלות העיקריות שעולות בו הן: מהו הרקע של הלומדים במרכז? כיצד הם מסבירים את החלטתם לצמצם את לימודי הקודש לטובת לימודי חול? מה הן הדילמות שמלוות מעבר זה וכיצד מגיבה לכך סביבתם?

על המכון

בשנים האחרונות גוברת בישראל המודעות לחשיבותו של מחקר המכוון לסוגיות של מדיניות. ד"ר סטיבן ה' פלורסהיימר יזם את ייסודו של מכון שיתרכז בסוגיות מדיניות ארוכות טווח. מטרתו הבסיסית של המכון היא לחקור תהליכים יסודיים שיעסיקו את קובעי המדיניות בעתיד, לנתח את המגמות ואת ההשלכות ארוכות הטווח של תהליכים אלה ולהציע לקובעי המדיניות חלופות של מדיניות ואסטרטגיה. תחומי המחקר המתנהל במכון הם: יחסי דת, חברה ומדינה בישראל; יהודים וערבים בישראל; ישראל ושכנותיה הערביות; חברה, מרחב וממשל בישראל.

חברי הוועד המנהל של המכון הם: ד"ר סטיבן ה' פלורסהיימר (יר"ר), עו"ד י' עמיהוד בן-פורת (סגן יר"ר), מר דוד ברודט, לשעבר מנכ"ל משרד האוצר, ומר הירש גודמן, עמית מחקר בכיר במרכז יפה ללימודים אסטרטגיים, אוניברסיטת תל-אביב. ראש המכון הוא פרופ' עמירם גונן, מן המחלקה לגאוגרפיה באוניברסיטה העברית בירושלים. משנה לראש המכון הוא פרופ' שלמה חסון מן המחלקה לגאוגרפיה באוניברסיטה העברית בירושלים.

שלמי תודות

ברצוני להודות למרואיינים הרבים, תלמידים ואנשי צוות, שנתנו בי אמון, שיתפו אותי בחוויותיהם ובעולמם, ואפשרו לי להתלוות אליהם במעשיהם. ללא סיועם, כנותם ונדיבותם, עבודה זו לא הייתה נכתבת. תודה מיוחדת לרב יחזקאל פוגל, שמתוקף תפקידו כמנהלו של המרכז החרדי להכשרה מקצועית פתח עבורי את שערי המרכז, אפשר את קיום המחקר, וסייע ככל שהיה יכול לאורך הדרך. עוד ברצוני להודות לפרופ' תמר רפפורט, מנחת עבודת הדוקטורט, לפרופ' עמירם גונן, לד"ר נרי הורוביץ, לד"ר יעקב לופו, לד"ר נורית שטדלר, לשמואל קדמי, לאהרון פוירשטיין, ולכמה מתלמידי מגמת הנדסאי תעשייה וניהול מערכות מידע. כולם תרמו לי בהערותיהם המועילות ומנעו טעויות מביכות. כן ברצוני להודות להרשל קליין ולעמיר בן צבי מפרויקט ההכשרה המקצועית לאוכלוסייה החרדית בג'וינט-ישראל על ששיתפו אותי בעבודתם. יבואו על הברכה גם הגופים שסייעו לי במימון המחקר ובהם: קרן הזיכרון לתרבות יהודית, מכון שמואל נאמן (הטכניון), המוסד לביטוח לאומי ומכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות

רשימת פרסומים על דת, חברה ומדינה

- שלמה חסון, המאבק על צביונה התרבותי של ירושלים, 1996
אליעזר דון-יחיא, הפוליטיקה של ההסדרה: יישוב סכסוכים בנושאי דת בישראל, 1996
שלמה חסון ועמירם גונן, המתח התרבותי בין יהודים בירושלים, 1997
בנימין נויברגר, דת ודמוקרטיה בישראל, 1997
יוסף שלהב, מינהל וממשל בעיר חרדית, 1997
ורדה שיפר, מערכת החינוך החרדי בישראל: תקצוב, פיקוח ובקרה, 1998
שמעון שטרית, בין שלוש רשויות: מאזן זכויות האזרח בענייני דת בישראל, 1999
שלמה חסון, חרדים וחילונים בירושלים בעתיד – תסריטים ואסטרטגיות, 1999
שחר אילן, דחיית הגיוס של בחורי ישיבות – הצעת מדיניות, 1999
אמנון דה-הרטוך, תמיכת המדינה במוסדות ציבור – חקיקה מול מציאות, 1999
עמירם גונן, מהישיבה למעגל העבודה – הניסיון האמריקני ולקחים לישראל, 2001
שלמה חסון, המאבק על ההגמוניה בירושלים: חילונים וחרדים בפוליטיקה העירונית, 2001
לורה זרמבסקי, השסע הדתי-חילוני בעיני מנהיגים ומעצבי דעת קהל בישראל, 2002
שלמה חסון, יחסי דת חברה ומדינה – תסריטים לישראל, 2002
נרי הורוביץ, "יהודים העיירה בוערת" – יהדות התורה בין בחירות 1999 לבחירות 2001, 2002
יוחאי חקק, מאוהלה של תורה למאהל טירונים: מפגש בין מודלים תרבותיים, 2003
יעקב לופו, מפנה בחברה החרדית: הכשרה מקצועית ולימודים אקדמיים, 2004
יוחאי חקק, בין קודש לתכל'ס: גברים חרדיים לומדים מקצוע, 2004

תוכן העניינים

	מבוא
7	
11	1 חרדיות, עבודה והשכלה גבוהה
13	מחיר ההימנעות מיציאה לעבודה
19	2 הלומדים: רקע, מאפיינים ולבטים
19	גשמיות, רוחניות ושוליים חברתיים
21	אליטה או שוליים?
25	חיים של תורה – אידאל, אבל "לא בשבילי"
26	חוסר עניין בלימוד הגמרא
27	על מלאכים והסתפקות במועט
29	ביקורת על הרבנים
30	להחליט, להישאר בביצה או לצאת?
33	התורה כקרדום לחפור בו
34	סיפוק ועניין בעבודת הראש מול תסכול ולכלוך בעבודת הגוף
39	לגיטימציה דרך הבלטת פרשנויות חלופיות
41	סיכום
43	3 המרכז החרדי להכשרה מקצועית: לימודי חול באווירת קודש
43	רקע
44	היבטים מבניים בפעילות המרכז החרדי ושאלת הריבוד החברתי: חסידים, ליטאים וספרדים
48	מעול מלכות לעול דרך ארץ
52	אווירה של קדושה
54	קודש וחול – ממדים נוספים
55	פרשנויות חדשות
57	סיכום

59	4 הבניית העובדים על פי המודל התרבותי של שוק העבודה המודרני
59	התכוונות והיערכות לעתיד או היצמדות להווה
64	תכניות של בני אנוש או הנהגה מלמעלה
66	רישום, תכנון וניהול הזמן האינדיבידואלי – היומן האישי
70	תחרות על משאבים מוגבלים
72	שלטון התחרות בחברת הרעים
75	לחץ זמנים
78	דיוק ועמידה בזמנים
80	בין השתדלות לביטחון בה'
81	גמילות חסדים או צבירת נכסים
82	דחיית סיפוקים, עבודה, סגפנות וקפיטליזם
83	קפיטליזם רוחני
85	שאיפות בעולם הרוח ולא בעולם החומר
86	מוסר במקום פסיכולוגיה
87	סיכום
93	5 המפגש עם מערכת ההשכלה הגבוהה
97	רכישת מיומניות לימוד חדשות
99	"בבית אלהים נהלך ברגש"
101	ריבוד בתוך הכיתות
103	המרד נגד המורה לאַקְסָס: אסרטיביות וריבוד
106	סוף הסמסטר
107	סיכום
111	6 שיווק, תרבות-הצריכה וידע
115	הגוף הצורך והמעמד החברתי
119	שפע מוצרים
119	קאיה – כי המעמד מחייב
122	תיק במקום שקית ניילון
123	ידע כמוצר צריכה
124	אופקים חדשים
126	לא תאוריה אלא תכל'ס
128	סיכום
133	סיכום והמלצות
136	מקורות

מבוא

"מעריב, תפילת מעריב... מתחילה עכשיו באולם הגדול... מעריב..." נישא קולו של מנשה איש המזכירות דרך מערכת הכריזה, ובזה אחר זה נכנסים אל האולם עוד ועוד גברים, חלקם בלבוש חסידי מלא, חלקם בלבוש ליטאי, וביניהם גם כמה חובשי כיפות סרוגות. כולם ממהרים לתפוס מקום באולם, פניהם נשואות מזרחה, והתפילה מתחילה. תפילה מהירה, אין זמן להשתהות. עם סיומה מסתובבים הנוכחים על מקומם מאה ושמונים מעלות, ופניהם עתה אל בימה קטנה בקצהו המערבי של החדר מנגד לכיוון התפילה. באוויר שורה התרגשות גדולה ומלל צפוף ממלא את החדר. "מה שמעניין אותם זה עבודה... תוצרת...", מסביר שכני ליושב מאחוריו, אולם דבריו נקטעים עם כניסתם של ראשי המרכז החרדי להכשרה מקצועית¹ אל האולם.

במהלך הערב שומעים הנוכחים דברים מפי ראשי המרכז החרדי על שנת הלימודים הקרבה, ובסופו הם מתחלקים למגמות שבחרו או שהוכוונו אליהן. גם אני בוחר. אני מצטרף אל כיתת הנדסאי תעשייה וניהול מערכות מידע. אל תלמידי מסלול זה אתלווה לאורך השנה כולה – מפתיחת הלימודים דרך המבחנים והעבודות, ועד היציאה לחופשת הקיץ. אני משתתף במגוון שיעורים, לרבות במתמטיקה, אנגלית, ותכנות, אך במיוחד אני נוכח בשיעורי מגמת תעשייה וניהול מערכות מידע, מדי שבוע, ולכל אורך השנה. עבודת השדה – במהלכה אני עורך גם ראיונות-עומק ונעזר בספרות רבנית ופופולרית – מאפשרת לי לעקוב אחר תהליך הכשרתם המקצועית של תלמידי ישיבה ואברכי כולל.²

¹ להלן המרכז החרדי.

² עם סיום כתיבת המחקר הוא הועבר לקריאה על ידי כמה מהתלמידים ואנשי הצוות. הערותיהם סייעו להבהיר נקודות שונות.

העמדתה של בימת המרצים בקצהו המערבי של האולם, בניגוד לכיוון התפילה, אינה עניין מקרי. חוץ משיקולים הנוגעים לחלל חדר ההרצאות, בחירת המיקום היא אמצעי נוסף מתוך רבים להפרדת הקודש מן החול במסגרת המרכז החרדי והיא אף מסמלת את מורכבות יחסיהם של שני ממדים אלה. הקמתו של מרכז מסוג זה מעוררת חשש רב בציבור החרדי. לימודי מקצוע נחשבים ללימודי חול והם מאיימים על עולם הישיבות ועל לימודי הקודש המתקיימים בו. ההיתר הרבני ללימודי חול במרכז החרדי מותנה בקיומו של פיקוח הדוק ושימוש במגוון פרקטיקות שמטרתן שליטה, ויסות וביקורת של ממדי החול ומניעת השתלטותם על ממדי הקודש. מורכבות זו מעלה שאלות רבות. ברמה המוסדית חשוב להבין מה הן אותן פרקטיקות ואמצעים שבעזרתם מנסה המרכז החרדי להשיג יעדים אלה והאם הוא מצליח בכך. שאלה אחרת היא כיצד מגיבה החברה החרדית לקיומו של המרכז.

'המרכז החרדי להכשרה מקצועית' הוקם על ידי כמה פעילים המזוהים עם הציבור הליטאי. מאחר שהחברה החרדית היא חברה מרובדת מאוד, ראוי לבחון את האופן שבו ריבוד זה מתבטא בפעילותו של המרכז החרדי. ברצוני לטעון כי המרכז החרדי, האמור לסייע במעבר גברים מעולם התורה החרדי לעולם העבודה, משמר את יחסי הכוח והריבוד החברתי הקיימים בעולם התורה בין שלוש הקבוצות המרכזיות (חסידים, ליטאים וספרדים). משום כך הוא נגיש יותר, מבחינות רבות, לגברים ליטאיים או למי שעברו דרך מסגרות החינוך הליטאיות. לטענתי, נכון יהיה להבין את המרכז החרדי כניסיון לתרגם את ההגמוניה הדתית, שקבוצה זו נהנית ממנה, להגמוניה כלכלית ומקצועית. עוד אראה כאן כי ההון החברתי והתרבותי הדיפרנציאלי של כל אחת מהקבוצות המרכזיות מוטבע גם בהותם ובגופם של התלמידים ומעצב את התנהגותם בן כותלי המרכז החרדי.

היות וחיבור זה מתמקד בגברים החרדיים ולא דווקא במוסדות, מרב שאלות המחקר יעסקו בהם: מהו הרקע של הלומדים במרכז, וכיצד הם מסבירים את החלטתם להקטין את מכסת לימודי הקודש בישיבה לטובת לימודי חול? מה הן הדילמות שמלוות מעבר זה וכיצד מגיבה לכך סביבתם?

התלמידים מגיעים למרכז להכשרה מקצועית עם מודל תרבותי גברי שרכשו במהלך חייהם בחברה החרדית ובעולם הישיבות והכוללים. עם זאת, במהלך לימודי המקצוע מנסה המרכז החרדי – בידועין ואף שלא בידועין – להנחיל לתלמידיו את המודל התרבותי שביסוד שוק העבודה המודרני ומערכת ההשכלה הגבוהה.

על פי המודל התרבותי האידיאלי של 'חברת הלומדים' החרדית (פרידמן, 1991), על מנת לזכות בחירות מרבית בוחר הגבר החרדי לשעבד עצמו לציווי האל (בראון תשנ"ט). בהתאם לכך, הוא ימקד את מרב זמנו וכוחותיו בעבודת האל באמצעות לימוד תורה וקיום המצוות. על מנת לפנות את המרחב הראוי לפעילות הרוחנית, עליו להמעיט ככל האפשר בפעילות גשמית וארצית. כך, למשל, הוא מתבקש לרסן ולמשטר את דחפיו, תאוותיו וצרכיו הגופניים. חיי צנע והסתפקות במועט זוכים בנסיבות אלה לאידיאליזציה, ומעמדה של העבודה נמוך במיוחד והיא נתפסת כקשורה בחולי ובגשמי, ואף כסוג של קללה. התמסרות אמתית לעבודת האל תבטיח כי צרכיו הגשמיים והחומריים של הפרט ובני משפחתו יזכו למענה (שטרלר, 2001). הדגשת הממד הרוחני הופכת את לימוד "תורה לשמה", כלומר לימוד ללא מטרת רווח או תועלת חומרית, למצווה ראשונה במעלה. אף כי למדנות בחברה זו מיתרגמת לעתים קרובות להון בעולם הגשמי דרך שידוך הכולל 'סידור' מכובד לתלמידי חכמים בולטים, עילויים, או השגת משרות בכירות בעולם התורה ועוד – גם במקרים שהלומד נשוי או מבוגר (ובמקרים אחרים), ללמדנות לשמה מקום מרכזי והיא נחשבת כמזכה את הלומד בתגמול רוחני בעולם הזה ובעולם הבא. יתר על כן, מאחר שחלק גדול מתוצרי לימוד התורה הם בעלי ממדים רוחניים, יש גם פחות אפשרות וצורך לאמוד אותם כמותית. כאשר בכל זאת קיים הכרח לעזוב את ספסל הלימודים, העילה שתתקבל בחיוב אצל הקהילה היא הדאגה לפרנסת המשפחה.

מנגד ניצב המודל התרבותי של מערכת ההשכלה הגבוהה ועולם העבודה המודרני שבהם עבודה ולימוד נועדו להצמיח תוצרים מוחשיים בעולם הגשמי. בדומה ל"דת העבודה" במחשבה הסוציאליסטית, גם על פי הקפיטליזם האדם מגדיר עצמו באמצעות עבודתו שהיא מרכז חייו. כלומר, ה'עצמי' מזוהה עם הישגי הפרט בתחום העבודה, והזירה המרכזית ל'מימוש העצמי' של האדם הבוגר היא עולם העבודה. האינדיבידואליזם הנלווה תמיד אל השוק הקפיטליסטי משחרר את הפרטים, מקטין את מחויבותם לאידאולוגיה, לקהילה או לדת, ונותן הכשר – בייחוד בתחום הכלכלי – לפעולה שמונעת על ידי אינטרס אישי. העובד עצמו, בייחוד בתחומים תחרותיים כמו טכנולוגיה מתקדמת, נדרש להתכונן אל העתיד בעוד מועד, לדייק ולעמוד בזמנים קצובים, להפיג תכונות כגון יזמה, שאפתנות ורצון להתקדם ולהתחרות באחרים על השגת היעדים הקונקרטיים (Grint, 1991). תכונות אלה סותרות לא פעם את התכונות שהמודל החרדי האידיאלי מעמיד על נס. כמו עולם העבודה, גם מערכת ההשכלה הגבוהה רואה בחיוב השגתם של יעדים קונקרטיים, בני-מדידה. במערכת זאת, תוצרים נאמדים ביחס לפרקי הזמן שבהם הושגו, כלומר – גם כאן הזמן מנוהל בקפידה. אך בעוד שהקפיטליזם המוקדם הדגיש

ערכים של סגפנות, עבודה קשה והסתפקות במועט (בהתאם לאתיקה הפרוטסטנטית), הקפיטליזם המאוחר בן זמננו התנער מזמן מערכים סגפניים אלה. על מנת לשמר את קצב הייצור, נאלצה התרבות המערבית לעבור שינוי ערכים, ועולם העבודה המודרני מעודד לצרכנות תוך מתן חופש ולגיטימציה לצורכי הגוף (Turner, 1996). גם ערכים אלה נמצאים במתח רב מול דרישות המודל האידיאלי החרדי.

במחקר זה נבחנים המפגש בין שני המודלים התרבותיים, האופן שבו הם מעצבים זה את זה, אך בעיקר השפעותיו של מפגש זה על הגברים החרדיים. נבחנים השיח והפרקטיקות שבעזרתם מנסה המרכז החרדי להבנות את המודל התרבותי החדש, וכן האופן שבו הגברים החרדיים הצעירים מגיבים אליהם, מאמצים אותם, מתנגדים אליהם, חותרים תחתם או מעצבים אותם מחדש. המחקר גם בודק מי התלמידים שמשתלבים ביתר קלות ומתאימים עצמם לדרישות ולציפיות? ומיהם, לעומת זאת, המתקשים, הנכשלים, הנושרים? אילו שלבים או סוגיות מעוררים קושי מיוחד, ואילו קלים יותר לתלמידים? קיומו של 'המרכז החרדי להכשרה מקצועית' ושגשוגו בשנים האחרונות גם מעוררים שאלות הנוגעות להשלכותיו על שאר תחומי חייהם של הלומדים.

כאמור, מחקר זה מתמקד במיוחד בתלמידי מגמת הנדסאי תעשייה וניהול מערכות מידע במרכז החרדי. עם זאת, הנחת היסוד היא שחלק ניכר מהמגמות, התפיסות, התהליכים, ההתלבטויות והפרשנויות שעולים מניתוח הנתונים הנוגעים לקבוצה זו, חלים במידה רבה על גברים חרדיים רבים שמצויים על הציר שבין עולם הישיבה והעבודה; חלקם עודם עסוקים בלימודיהם התורניים, אך כבר החלו לגשש לעבר עולם העבודה: חלקם בעיצומם של הכשרה מקצועית או לימודים אקדמיים³; וחלקם כבר השתלבו בשוק העבודה. הן תחום העבודה, והן ההשכלה הגבוהה שבמוקד מחקר זה עוצבו על ידי העידן המודרני, ומודגשים בהם ערכים כמו רציונליות, אקטיביזם, אינדיבידואליזם ופרודוקטיביות. מלבד זאת ממלאים תחומי העבודה וההשכלה הגבוהה תפקיד מרכזי בחברה הישראלית. עובדות אלה הופכות את המרכז החרדי לזירה מתאימה לבחינת השינויים ביחס החברה החרדית הן אל העידן המודרני והן אל החברה הישראלית כולה.

³ לסקירה רחבה על מגוון המסגרות להכשרה מקצועית ולתואר אקדמי בחברה החרדית, ראו: 'לופר, (2004). מפנה בחברה החרדית: הכשרה מקצועית ולימודים אקדמיים, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

1 חרדיות, עבודה והשכלה גבוהה

מספר עבודות מחקר בחנו את יחסה של החברה החרדית אל עולם העבודה (גונן, 2000; דהן, 1998; שטדלר, 2001, 2003; Poll, 1962; Berman, 1998). פול (Poll, 1962) בחן את הקהילה החסידית בויליאמסבורג וניסה לברר כיצד תפיסותיה הדתיות מעצבות את גישתה אל עולם העבודה. בין השאר בדק כיצד הרצון לגור בקרבת הרבי והצורך להיות סמוך לשירותי הדת הנחוצים, משפיעים על אפשרותם של בני הקהילה לקבל משרות שונות, וכן כיצד השתלבותם של בני הקהילה במערכת הכלכלית הרחבה והלא-חרדית תשפיע על מידת דתיותם. גונן (2000) בחן את הקהילה החרדית באזור ניו-יורק בימנו, שבה גברים רבים עוברים מעולם הישיבה אל עולם העבודה. אחד ממצאי המחקר המרכזיים הוא ההבדל המהותי בין החסידים לליטאים בתחום זה; בעוד שהחסידים מתחתנים ונכנסים אל עולם העבודה בגיל צעיר יחסית, הליטאים מאריכים את תקופת לימודיהם. בשל אופייה של מערכת החינוך החסידי, לבוגריה ידיעות מועטות במתמטיקה, אנגלית ומדעים, ועל כן פרנסתם היא בתחומים שרמת הדרישות בהם נמוכה, כמו גם השכר ואפשרויות הקידום. בניגוד לחסידים, הליטאים גם מנתבים את דרכם אל עולם העבודה באמצעות מכונים להכשרה מקצועית ומוסדות להשכלה אקדמית. גונן מתאר גם את הפיכתם של מקצועות המחשב לפופולריים מאוד בקרב הקהילה החרדית הליטאית בניו-יורק ואת ניסיונם של רבים בקהילות החסידיות לאמץ כיוון זה. לפי גונן, תהליכים אלה משפיעים גם על מערכת החינוך החסידי, שנתפסת כיום כמקשה על בוגריה להשתלב בשוק העבודה (גונן, 2000).

הקונטקסט הישראלי הוא בעל אפיונים ייחודיים והוא שונה מהותית מזה האמריקאי. אין זה המקום לערוך השוואה מלאה בין שני הקונטקסטים, ועם זאת נציין כי הקהילה החרדית-הספרדית בארצות הברית (שנעדרה ממחקרו של גונן) זניחה בגודלה היחסי באזור ניו-יורק לעומת מרכזיותה המספרית בחרדיות הישראלית. גם השירות הצבאי בישראל ורצון הציבור החרדי להימנע ממנו משפיעים על החברה החרדית בישראל

והופכים אותה לשונה מזו שבארצות הברית. אל אלה יש להוסיף הבדלים מהותיים במערכות החינוך. כמה מחקרים בחנו מפרספקטיבות שונות את המפגש בין החברה החרדית ועולם העבודה בקונטקסט הישראלי. ברמן (1998) ודהן (1998) חקרו את דפוסי העבודה של האוכלוסייה החרדית בישראל ברמת המאקרו והביאו נתונים מספריים רבים. לפי ברמן, קיימים הבדלים עצומים בין החרדים בישראל לחרדים בצפון אמריקה. מסקרי כוח אדם עולה כי חלקם של תלמידי הישיבות מתוך כלל הגברים החרדיים בני 25-54 בישראל הגיע בשנת 1996 ל-60% לעומת 41% בשנת 1980 (Berman, 1998: 11). אחוז הלומדים לימודים מלאים בישיבה גבוה במיוחד בקרב חרדיים בני 25-29 (77.4%). הוא יורד בהדרגה בקבוצות הגיל הבאות, אך עודנו גבוה גם בקרב בני 41-44 (46.1%) ובני 45-54 (25.5%) (Berman, 1998: 19). לעומת זאת, בארצות הברית ובארצות אחרות, מעטים בני ישיבות שממשיכים ללמוד במסגרת זאת, מעל גיל 25 (Berman, 1998: 12). במונטריאול, למשל, נמדד שיעור של 6% בלבד בקרב גברים חסידיים מעל גיל 25 (Berman, 1998: 19). אף שניתן להניח כי האחוז גבוה יותר בקרב האוכלוסייה הליטאית של מונטריאול, הנתון מצביע על עובדת יסוד ברורה: אחוז הלומדים בישיבה בקרב האוכלוסייה החרדית בצפון אמריקה קטן לאין שיעור מאשר בישראל.

דהן (1998) מצא כי פחות ממחצית הכנסתה של משפחה חרדית ממוצעת מקורה בעבודה והמחצית השנייה היא מתמיכות ציבוריות. יש להניח כי בעקבות סדרת הקיצוצים בקצבאות השונות של הביטוח הלאומי, ומגוון הגזרות התקציביות של שנים 2003-2004 פחת חלקן של התמיכות הציבוריות, אך עדיין אין נתונים מסודרים בעניין זה. נתון מרכזי נוסף הוא כי למעלה ממחצית המשפחות החרדיות חיות מתחת לקו העוני. עם זאת, טוען דהן, אם נמדוד השכלה באמצעות מניין שנות הלימוד, יצא שהאוכלוסייה החרדית היא המשכילה ביותר בישראל. מחקרו של יעקב לופו (2004) סקר את מגוון מרכזי ומסלולי ההכשרה המקצועית בחברה החרדית בשנים האחרונות ואת המגמות העיקריות שצמחו בתחום זה. מחקרו הציב את סוגיית לימודי החול בהקשר ההיסטורי והחברתי הרחב, הצביע על הדילמות הרבות הכרוכות בה ועל אופני התבטאותן בחברה החרדית כיום.

מנקודת מבט שונה לגמרי בחנה שטדלר (2001, 2003) את תפיסות הקהילה הליטאית בנוגע לעבודה. היא הראתה כיצד החברה החרדית מפרשת מחדש את המסורות הנוגעות למעמדה של העבודה. לדבריה, לאורך כל ההיסטוריה היהודית לפני קום המדינה, רק מיעוט תלמידי חכמים יכלו להתמסר באופן מוחלט ללימוד התורה, ואילו בעקבות השואה ולאחר קום המדינה גדל בהדרגה – לא מעט בזכות מדינת הרווחה – גרעין הלומדים שאינם עובדים, עד שהגיע לממדיו הגדולים הנוכחיים. הפירוש המחודש למקורות שנלווה לתהליך זה נתן הכשר להתמסרות המלאה ללימוד התורה ולדחיקת

מעמדה של העבודה, ובמקביל חיזק את הציפייה להתערבות נסית בהשגת הפרנסה, חיזק את האידאליזציה של העוני, ונתן הכשר לפרנסות הנובעות ממקצועות תורניים. פרשנות זו עזרה בהחלת נורמת הלימוד עד גיל מאוחר על כלל הגברים החרדיים והביאה לביסוסה של 'חברת הלומדים' החרדית. שטדלר (2003) גם מראה כיצד, נוסף לפירוש מחדש של כתבי הקודש, מתגבשת התודעה החרדית גם כתגובה וכביקורת על מה שנתפס כמקומה ותפקידיה של העבודה בחברה המודרנית הישראלית: סיפוק צרכיו האישיים והאנוכיים של הפרט, ההתמקדות ברווח כספי להשגת מותרות חומריות בלבד תוך ויתור מוחלט על תוכן רוחני. על אלה נמתחת ביקורת קשה המסייעת בביצור ההסתייגות מכניסה אל מעגל העבודה. באותו המחקר מצביעה שטדלר גם על קולות ביקורתיים בקרב תלמידי הישיבות שראיינה, היוצאים נגד המציאות החברתית של החברה החרדית, כנגד העוני, קשיי הפרנסה וחוסר האונים שמגלים בניה נוכח מצבם הכלכלי הירוד. תודות להשפעתה הגדולה של הקהילה הליטאית על החברה החרדית בישראל ותפקידה המרכזי, ובעקבות הקמתן של ישיבות רבות, חסידיות וספרדיות, הפועלות במתכונת הליטאית, הלחלו תפיסות אלה (של הסתייגות מכניסה אל מעגל העבודה) אל שאר חלקי החברה החרדית וקנו להן אחיזה גם שם. אמנם עדיין לגיטימית יותר יציאה מוקדמת אל שוק העבודה אצל חסידים או ספרדים, אולם גם בקרב חוגים אלה האידאל הוא התמסרות מלאה ללימוד. החברה החרדית הצליחה לקיים את חברת הלומדים במשך עשורים מספר גם בזכות פרשנויות חדשות אלה, אולם המצוקה הכלכלית שהתעצמה בשל דרך חיים זו נותנת את אותותיה.

מחיר ההימנעות מיציאה לעבודה

לצמיחתו של עולם הישיבות לממדיו הנוכחיים, הגדולים מאי-פעם בעבר, השלכות כלכליות מרחיקות לכת על הקהילה החרדית. 60% מכלל הגברים החרדיים אינם לוקחים חלק בשוק העבודה ומתפרנסים מקצבאות של המדינה ושל קרנות חרדיות וכתוצאה מכך למעלה ממחצית המשפחות החרדיות חיות מתחת לקו העוני (Berman, 1998). אל השיעור הגדול של הלא-עובדים, מצטרפים משתנים נוספים שפרידמן (1991) מונה, בהם הידלדלותם של משאבי הדורות הקודמים שחלקם הביאו עמם רכוש מאירופה, חלקם קיבלו תוספת הכנסה בדמות הפיצויים מממשלת גרמניה וחלקם היו בעלי מקצועות חופשיים והתפרנסו היטב. הידלדלות המשאבים, בצד שיעורי הילודה הגבוהים, ובמקביל העלייה ברמת החיים בחברה הסובבת – הגבירו את המועקה והלחץ הכלכלי בחברה החרדית. מצוקה זו נידונה שנים רבות מעל דפי העיתונות החרדית, ונעשו ניסיונות

להתמודד עמה, כולל התארגנות בעמותות לרכישת דירות במחירים מוזלים במיוחד, מעבר ליישובים באזורים פריפריים ועוד. אל מגמות אלה הצטרפה גם מגמת הנשירה המואצת מהישיבות של צעירים שהתקשו בלימוד הגמרא, או שכבר לא היו מעוניינים לעסוק בכך. במהלך שנות ה-90 עלו הצעות שונות לפתרון הבעיות הכלכליות. אחד הפתרונות המרכזיים היה הקמת מסגרות להכשרה מקצועית שבהן גברים חרדיים – שהם על פי רוב חסרי תעודת בגרות – יוכלו לרכוש מקצוע ולהשתלב בשוק העבודה. מאז המחצית השנייה של שנות ה-90 נפתחו מספר מסגרות שכאלה, המכוונות לקהלים ולגילים שונים. הן זכו לתמיכה רבנית חלקית ומסויגת, וההיתר להן נעשה "בדיעבד", כלומר נוכח הנסיבות החברתיות והכלכליות הקשות, ולא "מלכתחילה". בניגוד לעבודותיהם של לופו (2004) ושל גונן (2000) שהתמקדו במבט המאקרו ובחנו מגוון רחב של מסגרות להכשרה מקצועית ולימודים אקדמיים לציבור החרדי בארץ ובחול, תתמקד העבודה הנוכחית בבחינה מקרוב של כיתת לימוד אחת, לאורך שנת לימודים מלאה, במסגרת הסניף הירושלמי של המרכז החרדי להכשרה מקצועית.

להבנת האופן שבו המרכז החרדי לוקח חלק בשעתוק יחסי הכוח והריבוד החברתי הקיימים בתוך עולם הישיבות והחברה החרדית, אשתמש בשני מושגים מרכזיים: "הון תרבותי" ו"הון חברתי". המושג "הון תרבותי" שואל מעבודתו של פייר בורדייה (1977b, 1997a) שהראה כיצד מידת נגישותם של הפרטים אל סימנים וידע תרבותיים מאפשרת או מעכבת את כניסתם אל קבוצות או מערכות חברתיות, ארגונים או מוסדות בעלי מעמד חברתי גבוה. לטענת בורדייה, מסגרות חינוך לוקחות חלק בשעתוק הריבוד החברתי על ידי ביצור ההון התרבותי של הקבוצות החברתיות הדומיננטיות. המושג "הון חברתי" משמש חוקרים שונים על מנת לתאר כיצד עצם החברות בקבוצות חברתיות מבטיחה לפרטים נגישות למשאבים לא-כספיים מגוונים, שניתן לתרגמם בסופו של דבר גם להון כלכלי. בכך מקרב המושג בין הפרספקטיבה הסוציולוגית לזו הכלכלית, ועל כן הפך גם אהוד במיוחד על חוקרי ומעצבי מדיניות חברתית המחפשים פתרונות לא-כלכליים ויקרים פחות לבעיות חברתיות (Portes, 1998). בורדייה הראה כיצד, באמצעות ההון החברתי, יכולים פרטים להגדיל את משאביהם הכלכליים, או להגדיל את משאביהם התרבותיים באמצעות קשרים עם מומחים, או על ידי השתייכות למוסדות המעניקים תעודות. מחקרים רבים נוספים בכיוון זה הראו לדוגמה, כיצד חברי המפלגה הקומוניסטית במדינות חבר העמים לשעבר, מצליחים בזכות קשריהם הענפים, להבטיח חינוך עדיף לילדיהם ולשמור על מעמדם החברתי (Tomusk, 2000). לורי (Loury, 1977, 1981) השתמש במושג "הון חברתי" לאשש את טענתו שלמרות פעולות התערבות שונות, פערים חברתיים בין קבוצות באוכלוסייה משועתקים מדור לדור, גם משום שההון

החברתי המועט יותר בקרב קבוצות שוליים מעצב במובנים רבים את חיי דור הבנים. כך, למשל, הראה כי הנגישות אל הזדמנויות ומשאבים שונה אצל בני נוער מקבוצות מיעוט בהשוואה לבני נוער שאינם מקבוצות מיעוט.

בניגוד למחקר הענף יחסית על מערכת החינוך של תנועות דתיות ופונדמנטליסטיות בכלל, מעט מאוד מחקרים עסקו במערכת ההשכלה הגבוהה בחברות אלה, למרות התרבותן בעשורים האחרונים. שולץ (Schultze, 1993) שמתמקד בקבוצות נוצריות פונדמנטליסטיות בארצות הברית, מסביר עובדה זו בתפיסה הסטראוטיפית בקרב חוקרים שלפיה השכלה גבוהה ודת הם קטבים מנוגדים. שולץ טוען כנגד זאת, כי מערכת ההשכלה בקבוצות אלה אינה דווקא אנטי-אינטלקטואלית או אנטי-אקדמית כפי שהיה בעבר. מוסדותיה מבחינים בין כמה עקרונות הפונדמנטליסטיים לאמונתם – שעליהם אין משא ומתן – לבין עיסוק אקדמי, מקצועי, ואפיסטמולוגיה אקדמית. אי-הסובלנות של הפונדמנטליזם הישן פינה מקום לגישות מקבלות יותר בכל הנוגע ללימוד, חינוך והוראה ברמות הקולג' והאוניברסיטה. בסקירת התפתחות מערכת ההשכלה הגבוהה אצל חוגים נוצריים פונדמנטליסטיים בארצות הברית, מראה שולץ איך בתהליך הדרגתי נחלשים המוסדות השמרניים, המסתגרים והמתבדלים, ומתחזקים המוסדות החדשים והמתונים יותר שבאים לענות על הדרישה הגוברת למסגרת לימודים שתבטיח עבודה מכובדת, פרנסה טובה ועתיד כלכלי יציב. המוסדות החדשים שמים דגש על התמקצעות אקדמית ותעודות אקדמיות. לפי שולץ, מספר גורמים מובילים קבוצות אלה לנקוט אסטרטגיות של התאמה והסתגלות אל מערכת ההשכלה הגבוהה בחברה הסובבת אותן. הגורם הראשון הוא עצם הצטרפותן אל מערכת ההשכלה הגבוהה, כמו גם הצורך הנלווה בקבלת הכרה ממסדית בערכו של התואר שהן מעניקות. לכך מתווסף הרצון למימון ציבורי. ההתאמה וההסתגלות מובילות מצדן להתמתנות, שעשויה להביא להתחזקותן של תנועות דתיות השייכות למרכז הדתי-חברתי. במקביל לטענות אלה יש לשים לב להשתנותה של מערכת ההשכלה הגבוהה, והראיה היא המגוון הרחב של מוסדות להשכלה גבוהה בעלי אופי שונה זה מזה שהוקמו בישראל בשנים האחרונות. מוסדות אלה הוקמו כחלק ממאמצי מערכת ההשכלה הגבוהה להתאים עצמה לדרישות המשתנות של אוכלוסיית הלומדים.

אחד הגורמים המעכבים את השתלבותן של קבוצות דתיות שונות במערכות להשכלה גבוהה הוא החשש כי תהליך החינוך שיתקיים בהן יסתור את עקרונות החינוך והאמונה הדתית שהלומדים חונכו עליהם. במה שנוגע לחברה החרדית, הפולמוס סביב לימוד "חכמות חיצוניות" קיים כבר מאות בשנים תוך תנודות לכאן ולכאן, כאשר בחברת הלומדים הארץ ישראלית התחזק משקלם של השוללים מכול וכול לימודי חול, או כל

ניסיון לשלבם עם לימודי קודש.⁴ אולם נוכח המצוקה החברתית והכלכלית של החברה החרדית, נאלצו רבנים רבים למתן את עמדותיהם בהקשר זה ולאפשר הקמתן של מסגרות ללימודי חול, אך תחת פיקוח צמוד ובמגבלות שונות. הרבנים מבינים כי מסגרות להכשרה מקצועית עשויות גם להעביר ידע שעלול להיות מסוכן למאמין הדתי – מנוגד לחלק מעקרונות האמונה, מערער אותם, או מעורר רגשות ויצרים שהדת מנסה לרסן ולמשטר. גם היציאה אל עולם העבודה נתפסת כמסוכנת ומסיבות דומות למדי, במיוחד כאשר נלוות לה יציאה מהמרחב החרדי המוגן. במקום עבודה מחוץ למרחב זה, האדם החרדי חשוף להשפעות ולחצים מסוגים שונים – חלקם נובעים מטבעו של עולם העבודה המודרני על ערכיו, וחלקם מהסביבה החברתית באותם מקומות. בנסיבות כאלה קשה בהרבה לפקח עליו ולהבטיח כי לא יתעה ב"שדות זרים".

מחקרים רבים עסקו בהשפעתו של העידן המודרני על עיצובו מחדש של המושג 'עבודה' והם מבהירים את המודל התרבותי שביסוד עולם העבודה המודרני. מושג העבודה שצמח במערב בסוף המאה ה-18, הופשט מזיקותיו החברתיות והתרבותיות וזוהה בלעדית כקשור אל העולם הכלכלי. העבודה הופרדה מביטוייה האקספרסיביים והיצירתיים והפכה לפעילות המארגנת ומכוונת את חייו של הפרט. במקביל הפך מקומה של העבודה כה מרכזי, עד שהאדם הפך כמוגדר כמעט לחלוטין מתוך מושגיה (Grint, 1991). חוקרים נוספים עסקו בתהליך חלוקת העבודה, קרי ההתמקצעות, ובתרומתה לעידוד היצרנות. כך למשל הראה תומפסון (Thompson, 1967) את השינויים שנגרמו עקב שינוי שיטות הייצור ותחילתו של הייצור התעשייתי שחייב תיאום זמנים מלא בין העובדים. לא די היה בביצוע המשימה על הצד הטוב ביותר, ומעתה נדרש העובד לבצע את העבודה בפרק זמן מוגדר ומחושב בקפידה. שינוי שיטות הייצור, לפי תומפסון, השפיע על יחסם של הפרטים אל הזמן הן במסגרת העבודה והן בשאר תחומי החיים. אמצעי הייצור החדשים והשינוי שחוללו במה שנוגע לניצול הזמן חיזקו תפיסות שדגלו בדייקנות וחיסכון בזמן. תפיסות אלו רתמו אליהן הן את ההמצאות הטכנולוגיות של אותן שנים, ובראשן שעון הקיר ושעון היד, והן את גרסתו המודרנית של היומן כמארגן-זמן אישי. אלה נפוצו מאוד בסוף המאה ה-19 וסייעו בהשרשת תודעת הזמן המודרנית (Symes, 1999). תחום נפרד של מחקר בחן את השתנותם של ארגוני עבודה ויחסם אל עובדיהם. קונדה (2000) מתאר את "השליטה הנורמטיבית" הפועלת בארגונים רבים, שבמסגרתה מופנות תביעות כבדות משקל אל העצמי של חברי הארגון בנוגע למחשבותיהם,

⁴ עוד בעניין זה, ראו: 'לופר, (2004). מפנה בחברה החרדית: הכשרה מקצועית ולימודים אקדמיים, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות; ג' הורוביץ, (2000). החרדים והאינטרנט, כיוונים חדשים, גיליון מס' 3, עמ' 7-30.

רגשותיהם וחוויותיהם. מה האדם עושה, חושב או מרגיש, ואף מיהו האדם – כל אלה חדלים להיות עניין פרטי והופכים לשדה הפעולה הלגיטימי של מבני שליטה בירוקרטיים המצוידים בטכניקות השפעה המשתכללות והולכות. ברגע שהפרט הפנים ציוויים נורמטיביים אלה, שוב אין צורך בפיקוח חיצוני צמוד (קונדה, 2000).

גם מערכת ההשכלה הגבוהה עוצבה מחדש עם הכניסה לעידן המודרני. בעקבות המהפכה הקרטזיאנית, התחזקו תפיסות שלפיהן השגת ידע מדעי אובייקטיבי מצריכה העמקת ההבחנה בין השכל והרציונליות ככלי עבודה, לבין הרגשות והגוף כביטויים של אי-רציונליות וכמחסומים בדרך לבירור האמת (Jaggar, 1989). מערכות החינוך עברו תהליך של בירוקרטיזציה וסטנדרטיזציה ונועדו להכשיר את הצעירים להצטרף אל שוק העבודה. הפילוסופיה ההומניסטית והאינדיבידואליזם קיבלו גם הם ביטוי ישיר במערכות החינוך, שהפכו את פיתוח האינדיבידואלי ליעד מרכזי.

2 הלומדים: רקע, מאפיינים ולבטים

בפרק זה אתייחס לכמה מאפיינים של קבוצת הלומדים, לדרך שעברו לפני הגיעם אל המרכז החרדי, ולמספר החלטות שקיבלו ודילמות שעמדו בפניהם.

קשה למפות במדויק את קבוצת הלומדים במרכז החרדי להכשרה מקצועית. הם מגיעים מכל החוגים והזרמים, במגוון רחב של גילאים. חלקם נולדו בבתים חרדיים בארץ, חלקם מבתים חרדיים בחו"ל, ולמרות זאת ניתן לומר עליהם מספר דברים במשותף. ראשית, אל מגמת הנדסאי תעשייה וניהול מערכות מידע הופנו בשנה זו תלמידים צעירים יחסית,⁵ רובם רווקים בראשית שנות העשרים לחייהם. גילם הצעיר של התלמידים והיות רובם רווקים הוא חלק מתהליך שמדווחים עליו ראשי המרכז החרדי, לאמר – גידול משמעותי במספר הפונים הצעירים. לטענת ראשי המרכז החרדי, הניסיון למד שתלמידים צעירים, ובייחוד רווקים, נוטים יותר לזנוח את הלימודים כאשר הם נתקלים בקשיים. מגמת תעשייה וניהול מערכות מידע נחשבת לקלה יותר ממגמות תכנות או אלקטרוניקה, ולכן הופנו אליה צעירים רבים. בחירתם במגמה זו נבעה מתוך ההערכה כי לימודי תעשייה וניהול מערכות מידע צפויים לגעת באופן מפורש יותר בתכנים טעונים מבחינה תרבותית מאשר לימודי תכנות או אלקטרוניקה.

גשמיות, רוחניות ושוליים חברתיים

כפי שמצטייר מהמבוא ומסקירת הספרות, לימודי הקודש נתפסים בחברה החרדית כמצווה הגדולה ביותר והם קשורים בקדושה ובטיפוס במעלות הרוחניות. היציאה אל עולם העבודה נתפסת כירידה אל החולי, הגשמי, כהתרחקות מהמודל האידיאלי. אמנם

⁵ כל אחד מהם הגיע עם מכתב הפניה מרב או מראש ישיבה.

בקרב חוגים חסידיים יש לגיטימציה רבה יותר ליציאה מוקדמת יותר אל שוק העבודה, וכך גם בקרב חוגים ספרדיים, אולם גם אצלם האידיאל הוא המשך הלימוד לפי המודל הליטאי. על אחיזתו של המודל ההגמוני בקרב חוגים שאינם אשכנזים אפשר ללמוד מדבריו של אליהו ששון,⁶ בן 29, נשוי ואב לשלושה ילדים, המתאר את מה שלמד בעניין זה במהלך שנותיו בישיבה ספרדית:

כשלמדתי בישיבה החדירו לנו שאדם צריך לשבת וללמוד כל הזמן... שזה המטרה בחיים. כשהייתי רואה את החבר'ה האשכנזים, היה ברור לי שהם רק לומדים, כי לכאורה אנחנו החיקוי... כי בשלב מסוים עולם התורה עבר הרי יותר לאשכנז... והייתה תקופה שבה הייתי רואה אדם עם כובע וחליפה. הייתי שואל, מה הוא עושה? היו אומרים לי, זה מהנדס, זה עושה ככה, זה עובד. הייתי בהלם! הלם מוחלט, שלכאורה אנשים שנראים כמו בחורי ישיבה הם עובדים... אז אני חושב שאולי אנחנו היינו יותר סגורים לזה... הספרדים לא חושבים אפילו על האפשרות הזו...

אליהו מתאר ללא היסוס אותו ואת חבריו, התלמידים הספרדים, כחיקוי של "הדבר האמיתי". לדידו, זוהי עובדת חיים עם שורשים היסטוריים ממשיים, ואין לו כוונה, רצון או יכולת להתקומם נגדה. מהיותו חיקוי השואף להידמות למקור, הוא מטבע הדברים זהיר מאוד במעשיו. בגלל זהירותו ומאמציו הרבים להידמות למקור הוא חוטף "הלם מוחלט" כאשר הוא נתקל בליטאים אשכנזים – חלק מה'דבר האמיתי' – שהם בעלי מקצועות חופשיים. למרות שגשוגה של תנועת ש"ס ופתיחתן של ישיבות ספרדיות, שבחלקן רמת לימודים גבוהה,⁷ השפעתו של הזרם הליטאי עודנה מרכזית והוא נותן הטון ב"עולם התורה". מעמדו ההגמוני של זרם זה נותר בעינו במיוחד לגבי צעירים כדוגמת אליהו שהשקיעו מאמצים רבים, אשר לא נשאו פרי, להתקבל בישיבה גדולה ליטאית-אשכנזית. זהירותו הרבה של אליהו לא התערערה גם בהמשך דרכו. אליהו מבין כי הוא חורג מהמודל התרבותי הגברי האידיאלי, ועל כן הוא נמנע בינתיים מלספר לחלק גדול ממכריו על לימודיו במרכז, ובראש ובראשונה להורי אשתו.

על רקע מעמדו ההגמוני של המודל הליטאי המחייב המשכת הלימוד, מעניין לברר מיהם העוזבים את עולם הישיבות והכוללים ומגיעים למרכז החרדי להכשרה מקצועית? מהו הרקע שלהם? מה הניע אותם לצאת וללמוד מקצוע? ומה הדילמות שניצבו בדרכם?

⁶ שמות כל המרואיינים שונו כדי להגן על פרטיותם. עם זאת, מרואיינים ספרדים ואשכנזים קיבלו שמות המאפשרים לזהותם זיהוי עדתי. יוצא מהכלל הוא הרב יחזקאל פוגל המופיע כאן בשמו האמיתי.

⁷ רוב הישיבות הספרדיות פועלות במתכונת הליטאית.

אליטה או שוליים?

במהלך עבודת השדה וביקורי התכופים במרכז החרדי בשנת הלימודים 2001/2000, פגשתי תלמידים מכל הזרמים, ועם זאת מספר המגיעים מהישיבות הליטאיות גדול משמעותית ממספר המגיעים מישיבות חסידיות או ספרדיות. חלק מהתלמידים שמוצאם בישיבות ליטאיות, גדלו בבתים שבהם אחד ההורים או שניהם באו מרקע חסידי או ספרדי, ולמרות זאת הועדפה המסגרת הליטאית (הנחשבת ליוקרתית יותר). במקרים רבים, כבר אביו של הלומד העדיף העדפה דומה בתקופת לימודיו הוא. על פי רוב, אל החלטה זו נלווית גם התאמת הלבוש וסממני ההופעה החיצונית אל אלה הליטאיים. התרשמות זו מבוססת על שיחות עם עשרות תלמידים בכיתות רבות, על שיחות עם מורים ועל ראיונות עומק עם התלמידים. ממצא דומה עולה גם מעבודתו של גונן (2000) על כניסת חרדים אל שוק העבודה בארצות הברית, ומנתוני הג'וינט המפעיל בתקופה זו פרויקט ארצי של הכשרה מקצועית לחרדים.⁸

הראיונות עם התלמידים הצביעו על כמה מאפיינים נוספים המשותפים לרובם המכריע. למרות הבולטות היחסית של צעירים יוצאי ישיבות ליטאיות, משפחותיהם של רובם המכריע אינן משתייכות לאליטה הדתית החרדית (הלמדנית או הרבנית), ולעתים קרובות הן משתייכות יותר לשולי החברה החרדית. רוב האבות הם בעלי מקצועות חופשיים או שהחזיקו במקצוע כזה בעבר והפסיקו לעסוק בו לאחר ש"התחזקו", חזרו בתשובה, או בשל נסיבות אחרות. אחד מאותם תלמידים הוא נתנאל פולק, רווק בן 21, שהוא גם מוצאצאיו של הרב שמשון רפאל הירש – מחשובי הרבנים האורתודוקסים בגרמניה של המאה ה-19 ומייסד זרם "תורה עם דרך ארץ". הרב הירש שחי והחל לפעול בגרמניה במחצית הראשונה של המאה ה-19, שילב במשנתו בין "מה שגדול וקדוש ביהדות שומרת המצוות... ומה שאמתי וטוב בהשכלה האנושית-אזרחית" (כץ, 1987: 14). לדידו, היהודי האידאלי היה החרדי המודרני המדקדק במצוות ובמקביל אינו מתנזר מסביבתו, ולא מתוך כפייה או בלית בררה, אלא מתוך הזדהות עמוקה עמה (צור, 1987: 99).⁹ אביו של נתנאל הוא בעל עסק גדול של ייבוא וייצוא. כך תיאר נתנאל את החינוך שקיבל בבית הוריו ביחס למצוות לימוד התורה: "אצלנו בבית תמיד אמרו...

⁸ דווחו על ידי עמיר בן צבי בכנס שעסק בהכשרה מקצועית בחברה החרדית ונערך בביה"ס מנדל למנהיגות חינוכית בירושלים בתאריך 26.3.03.

⁹ להרחבה בעניין משנתו של הרב שמשון רפאל הירש, ראו: מ' ברויאר (1987). **תורה עם דרך ארץ: התנועה, אישיה, רעיונותיה**, ירושלים. להרחבה בעניין יחסה של "תורה עם דרך ארץ" ללימודי חול ראו: ' לופו (2004). **מפנה בחברה החרדית: הכשרה מקצועית ולימודים אקדמיים**, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

גם אם אתה לא תהיה אברך, תכבד אותו... תצטער שלא היית כמוהו וגמרנו'... לא יודע עד כמה הצער כזה גדול [אומר נתנאל וצוחק] כי לא תמיד הצער גדול... אבל תשתדל שיהיה צער, כך צריך להאמין שזה יהיה...". כפי שעולה מדבריו, צערו האישי אינו כה גדול, למרות שהוא מבין שכך 'נכון' להרגיש בחברה החרדית בת זמננו. נראה כי שורש האמביוולנטיות הוא מחויבותה של משפחתו לדרך שהתווה הרב הירש הדוגל בשילוב הדוק יותר בין שני העולמות. ברוח זאת, בתום לימודיו בתלמוד התורה רצה נתנאל לעבור לישיבת 'מערבה' המשלבת לימודי קודש עם לימודי חול והכנה לבגרות:

רציתי ללכת לשם בעיקר כדי שתהיה לי תעודת בגרות, ההורים שלי רצו, האחים שלי הגדולים למדו שם, גם אני רציתי. זה היה מובן שאני אלך לשם. אבל בזמן שהיינו צריכים ללכת להיבחן... באותה שנה של כיתה ח', הגיע מורה חדש. הוא אמר, 'מהכיתה שלי אף אחד לא ילך למקום הזה'. למרות שזה מסגרת חרדית... בגלל שהאחים שלי למדו שם, הוא קלט שזה הכיוון שלי והוא אמר לי, 'תדע לך, תנסה ללכת לשם, אני יהרוס לך'. אז ככה שלא היה לי סיכוי. לא רציתי ללכת לישיבה קטנה רגילה... נעלבתי. כל הזמן היה לי הרגשה רעה כזאת. החמצתי משהו. רציתי לעשות בגרות.

נתנאל התמיד בישיבה הליטאית הקטנה הרגילה שאליה התקבל בסופו של דבר, ולאחר שלוש שנות לימוד עבר לישיבת מיר הליטאית (ישיבה גדולה) בירושלים. הוא החל בלימודי הנדסאות לאחר שנתקל באופן מקרי בפרסום של המרכז החרדי.

הוויכוח בחברה החרדית על שילוב לימודי חול וקודש במסגרת תלמודי התורה והישיבות עודנו בעיצומו. יש סימנים שקולם של התובעים תגבור ללימודי החול עז כעת יותר מבעבר,¹⁰ אולם במקביל יש עדויות למאמצים עצומים מצד הצמרת הרבנית לבלימת זמנות חדשות בכיוון זה.¹¹ אשר לנתנאל, הרצון לרכוש השכלה כללית בצד רכישת מקצוע הוא חלק מהמורשת המשפחתית המעוגנת בתפיסה דתית שהתווה הרב הירש. אל ההבדלים המהותיים בין יהדות גרמניה לבין יהדות פולין והונגריה, או בין שיטת ליטא ופרנקפורט, התייחס גם הרב אליהו דסלר בספרו מכתב מאליהו. דסלר

¹⁰ אחד הביטויים לכך הוא סדרה של זמנות חדשות להקמת ישיבות המשלבות לימודי חול וקודש, וכן תכנית שעוסקת בחינוך מדעי בזרם החינוך העצמאי שהחלה מפעילה קרן קר"ב (הורוביץ, 2002: 20).

¹¹ בעניין זה, ראו מכתב הרבנים **ביתד נאמן** (13.8.03) נגד הכוונה לפתוח ישיבות המשלבות לימודי קודש וחול. עדות נוספת היא המאבק המתנהל סביב ישיבה חדשה שהוקמה במושב יד בנימין, שפועלת בשיתוף 'מכון לב' לשלב לימודי חול וקודש. **יתד נאמן** הקדיש לנושא מספר כתבות ביקורתיות מאוד, שכללו מכתבים מפורשים מחשובי הרבנים נגד הרעיון. ראו גם את דברי הרב שטיינמן **ביתד נאמן** (15.8.03) שעולה מהם כי חזר בו מתמיכתו בהכשרה המקצועית והוא מצדד במעלותיו הרוחניות של העוני; וכן כתבה **ביתד נאמן** (19.12.03) התוקפת את העיתון **משפחה** על סדרת כתבות ומאמרים שפורסמו בו ועסקו במשבר הכלכלי והחברתי שהחברה החרדית נתונה בו ובצורך למצוא פתרונות חדשים בתחום התעסוקה.

מציין כי שיטת פרנקפורט הצליחה לגדל בעלי בתים שהקפידו בקיום המצוות כחוט השערה (הרבה יותר מבעלי בתים במזרח אירופה), אבל גם שילמה מחיר כבד על הסינתזה של תורה עם דרך ארץ: היא לא חינכה גדולי הוראה (דומב, 1987: 270).

אנשי "תורה עם דרך ארץ" הם שוליים מבחינת מספרם, אולם אלה הם שוליים אליטיסטיים במובנים רבים. נתנאל רק ממחיש את ביטוייה העכשוויים של תפיסה שמקורה ביהדות גרמניה. מכיוון שרצונו ללמוד ב'מערבה' לא התממש ואין לו תעודת בגרות, המרכז החרדי הוא חלופה מצוינת עבורו כי הוא מקבל לשורותיו גם תלמידים ללא תעודת בגרות. מדבריו אנו למדים על התנגדותו של המלמד שלו בתלמוד תורה לסוג זה של ישיבות, הנתפסות כנוגסות בלימודי הקודש לטובת לימודי החול ומסכנות את עתידו של נתנאל כמו גם את עולם התורה. תלמידים דוגמת נתנאל, משתייכים לזרם עם תפיסה מגובשת וחלופית לזו הליטאית, הם מעטים. אצל רבים אחרים מרכיבי השוליות הם שונים לגמרי.

תלמיד כזה הוא יואל גליקשטיין, בן 18, שסיפר לי בהתרגשות ובגאווה באחת ההפסקות כי אביו למד באוניברסיטה. האב שגדל בבית חסידי, למד דווקא בישיבת חברון היוקרתית (והליטאית) אך לא המשיך במסלול הלמדני, אלא התגייס לצבא, ובהמשך דרכו גם רכש מקצוע. כיום הוא עובד כאופטומטריסט ואופטיקאי, ובבעלותו עסק בתחום זה. את משפחת אמו הגדיר יואל כ"מזרחניקים... דתיים שהילדים שלהם לומדים באוניברסיטה...". בתשובה לשאלה כיצד הוא מגדיר את עצמו, אמר: "באמת שאלתי את אימא שלי לפני כמה שנים מה אנחנו נקראים? חרדים, דתיים?... כאילו, יש לנו בבית טלוויזיה, אבא שלי קורא עיתונים ואנחנו, למשל, הולכים לברכות לא טובות... ודברים כאלה שאני לא חושב שבציבור החרדי יש...".

במה שנוגע ליואל, אל מסלול ההכשרה המקצועית שעבר אביו מצטרפים עוד גורמים המייצרים אצלו אי-בהירות באשר לקבוצת ההשתייכות שלו ושל בני משפחתו. אותה אי-בהירות מסבירה כנראה את קשיי השתלבותו במסגרות הלימוד הישיבתיות שאותן תיאר בהמשך:

ב'כתר התורה' (ישיבה קטנה) לא השתלבתי כל כך... רציתי ללמוד חומר אחר... אמרתי אולי תשחררו אותי בשבע שאני אוכל ללמוד משהו אחר, לעשות בגרות, ולא היה לי ת'אפשרות הזו, אז זה לא נתן לי שום חשק ללמוד גמרא ולא הקשבתי... עשו לי הרבה בעיות שמה... בתוכי אמרתי, 'מה אני עושה פה'... אני לא גדלתי על... אין לי שום קשר אתם... אני חושב שעד עכשיו אני לא ממש מתקשר אתם [עם צעירים חרדיים הלומדים בישיבות]... אז הייתי מוכרח לעזוב ועברתי ל'דרכי שלום' שזה ישיבה שחצי יום לומדים וחצי יום עושים דברים אחרים כמו, למשל, היה חוג צילום... היה נגרות... מזה היה לי [הזדמנות] לעבוד על מחשב

שנה שלמה... אבל אחרי שנה הישיבה נסגרה כי התלמידים עשו בעיות... הם היו די מופרעים, מקולקלים.

לאחר שעזב את 'דרכי שלום', עבר יואל למסגרת נוספת לנוער חרדי שנשר מהמסגרות הרגילות. מדבריו עולה כי כבר בישיבה הקטנה חש אי-שייכות, הן ביחס לשאר התלמידים והן ביחס לחומרי הלימוד. המעבר אל 'דרכי שלום' זימן לו תכנית לימודים הקרובה יותר ללב, אולם את התלמידים האחרים הוא חווה – אם משום שהפנים את התווית ואם משום שכך הם פני הדברים – כ"מופרעים" ו"מקולקלים". הרגשת אי-שייכות בצד הרצון ללמוד נושאים ותחומים אחרים הם שהביאו את יואל בסופו של דבר אל המרכז החרדי. בניגוד לאליהו המנסה להידמות ל"דבר האמתי", למודל ההגמוני הליטאי, ליואל אין שאיפה שכזו, ויתר על כן הוא חש שאינו שייך לעולם זה.

הרגשה דומה של אי-שייכות עולה גם מתיאוריו של דויד אזולאי, בן 21. דויד, בן זקונים למשפחה בת שבע נפשות, התקשה גם הוא במעבר מתלמוד התורה אל הישיבה הקטנה. במיוחד הקשה עליו הניתוק מהוריו ושעות הלימוד הארוכות. לאחר שעזב את הישיבה הקטנה, עשה ניסיון נוסף, שנה לאחר מכן:

הייתי חודש אחד ב'לוויית חן' שזו ישיבה חדשה... זה היה יותר מדי לחץ גבוה... הוא [ראש הישיבה] נתן לי חודש ראשון לגמור בחמש [אחר הצהריים], וזה היה ממש נהדר בשבילי, אבל ברגע שהוא התחיל ללחוץ, אמרתי אני פורש מהעסק הזה... זה לא בשבילי כל הדברים האלה... גם כל החברה... זה עשה לי רע. אני לא אוהב את הכובעים והחליפות וכל הדברים האלה.

המעבר מתלמוד התורה – מסגרת המקבילה לביה"ס היסודי, שהתלמידים חוזרים ממנה יום-יום לבית ההורים – אל הישיבה הקטנה המהווה מסגרת טוטאלית ומקבילה לביה"ס התיכון, הוא אחד המעברים הקשים לצעירים חרדיים. למעבר זה תפקידים חברתיים רבים, ומי שמתקשה בו מוצא עצמו בשוליים החברתיים. בעוד שיואל התקשה להתחבר אל שאר הלומדים ואל חומרי הלימוד וחש לא-שייך, התקשה דויד להתמודד עם מגבלות המסגרת, הלחץ והריחוק מהבית. יואל מצא פתרון בדמות מסגרת חרדית-למחצה לנוער נושר, ואילו דויד נפלט לגמרי ממערכת החינוך החרדי ופנה להשלים את בחינות הבגרות. מבחינתם של יואל ודויד, ועוד רבים כמותם שלא מצאו את מקומם בעולם הישיבות והכוללים, הכניסה אל המרכז החרדי מהווה עבורם תהליך של 'הסללה' מהשוליים החברתיים פנימה. כך הם נפטרים במידת מה מתיוגם כלא-יוצאים או 'נושרים' בחברה החרדית. (באשר לדויד, הרואה עצמו כחרדי למרות ששנים ארוכות למד לימודי חול במסגרות שאינן ישיבתיות וגם לא חרדיות, כניסתו אל המרכז החרדי אף מאשררת מחדש את חרדיותו.) במקביל נפתח עבורם מרחב התייחסות חדש לגמרי, זה של החברה הישראלית. מעתה הם סטודנטים (חרדיים) העוברים הכשרה במקצוע טכנולוגי.

על השפעתם של הלימודים במרכז ניתן ללמוד מתיאורו של יואל:

עכשיו אני בישיבה גדולה בגאולה... ואני מגיע בשביל ללמוד... שעתים ביום... לצאת ידי חובת הדת שלי, וזהו. בערב אני מגיע למכון החרדי כדי שבעזרת ה' אני אוכל לפרנס את המשפחה שלי... האווירה פה במרכז ממש נפלאה, הכול ממש פנטסטי... לא מזלזלים בשום דבר. לומדים מקצוע, ואנשים עסוקים בחומר [הלימוד], וזה נותן הרגשה שאתה נמצא במקום רציני... וחוג מזה, האווירה של המקום... מקשיבים לכל דבר... לא חסר שום דבר... פה יש לי חשק בגלל שאני יודע שאני עושה דבר שיצא מזה משהו אחר כך... שאני כנראה יכול להשיג מזה מקצוע.

יואל מצהיר ללא חשש כי את לימודי הקודש בישיבה הוא עושה כדי לצאת ידי חובה, ואילו לימודי המקצוע במרכז נעשים מתוך רצון ואף חשק. לאחר שנים רבות שבהן נדד בין מסגרות לנוער חרדי 'נושר', הוא נקלט עתה במסגרת שהיא גם חרדית וגם בעלת יוקרה. מתיאורו מצטייר כי מצא את מקומו והוא חש בנוח. כמו יואל ודויד, תלמידים חרדיים רבים המתקשים להשתלב במסגרות החינוך החרדיות הרגילות, או שאינם מסוגלים להגיע בהן להישגים גבוהים – אם בגלל הרקע המשפחתי ואם מסיבות אחרות – הם אחד מקהלי היעד של המרכז החרדי. אולם קליטתם נעשית בזהירות רבה.

אכן, הרקע החסידי, ליטאי או ספרדי של התלמידים, מידת השוליות החברתית שלהם – מסיבות של רקע משפחתי או של מסגרות הלימוד אליהן הגיעו – הם שמעמידים חלק מההסבר למעבר מעולם הישיבות אל המרכז החרדי. הכניסה אל המרכז החרדי מהווה עבור חלקם 'הסללה' מהשוליים של החברה החרדית אל מקום קרוב יותר למרכז – הן של החברה החרדית עצמה והן של החברה הישראלית הרחבה. להלן נעסוק בגורמים אפשריים נוספים למעבר מעולם הישיבות.

חיים של תורה – אידאל, אבל "לא בשבילי"

מהראיונות מצטיירת חלוקה ברורה שעושים המרואיינים בין הישארות ב"עולם התורה" ובמסגרת "חיים של תורה", לבין חריגה מגבולותיו של עולם זה ודרך חיים זו, תוך שמירה על אורח חיים חרדי. מרואיינים רבים תיארו בהערכה עצומה, ולעתים כמעט בהערצה, את מי שמסוגלים להתמיד אך ורק בלימוד התורה. רבים מהם ציינו שתי השלכות לבחירה ב"חיים של תורה". האחת – העיסוק הבלעדי בתורה במשך כל שעות היום (אם כתלמיד חכם, אם כראש ישיבה, כפוסק הלכה או כדיין), והאחרת – אורח חיים שמאפייניו הם הסתפקות במועט, לעתים הסתגפות, וריסון מרבי של דחפים, רצונות ותאוות. החלטתם של התלמידים לעזוב את עולם התורה, ולו עזיבה חלקית, ולצאת לרכוש מקצוע,

נבעה מהרגשתם כי יתקשו להסתגל אל אחד או שני המרכיבים הנחוצים ליצירת "חיים של תורה"¹².

חוסר עניין בלימוד הגמרא

חלק הארי של היום מעבירים הלומדים בישיבות ובכוללים בלימוד גמרא, ועל כן יחסם לתחום לימוד כזה הוא בעל משקל מרכזי. תלמידים רבים תיארו את החלטתם ללמוד מקצוע כקשורה לשלב בלימודי הגמרא שבו חשו צורך בשינוי. כך, למשל, תיאר זאת עקיבא גולדרינג:

באיזשהו שלב בחיים, בערך בגיל 13... הפסקתי ליהנות מהלימוד של הגמרא והדברים האלה, ואז התחילה הידרדרות משיבה לישיבה... הייתי בחור טוב, לא בחור שעשה צרות או משהו כזה, אבל לא עשיתי כלום בישיבה. הייתי יושב במיטה, ליד הכיסא, לא עושה כלום. ככה זרקו אותי משיבה לישיבה, בין היתר הגעתי לישיבות שלא מיועדות לבחורים כמוני, ושמה קצת התדרדרתי כמו שאומרים... זאת אומרת, זה נכון, זה חוויה ללמוד גמרא, זה דבר שכל פעם מחדש אתה משקיע ופתאום אתה מגלה כל מיני דברים שלא ידעת לפני כן. אבל אני לא רואה בזה תכלס! לא יוצא מזה משהו ביד. אני לא יודע, יכול להיות שזה רק תירוץ לעצמי, יכול להיות שזה באמת הסיבה. על כל פנים... מאיזשהו סיבה לא מושך אותי ללמוד... ואז באיזשהו שלב אבא שלי התחיל לחוץ עלי ש... אני אעשה משהו עם עצמי, שאני אקח מקצוע... גם היום, שאני בעצם בישיבה בבוקר, זה יותר בשביל החברה מאשר בשביל הלימוד.

עקיבא מכיר את ההנאה שבלמוד הגמרא, אך למרות זאת הלימוד אינו מושך אותו משום שאינו תכליתי בעיניו – כלומר לא ניתן לעשות בו שימוש תכליתי, ובראש ובראשונה לצורכי פרנסה ומחיה. חוסר עניין בלימוד הגמרא הוא כשלעצמו בעייתי, והוא חושף תלמידים רבים לסדרה של מעברים כפויים משיבה לישיבה. מצד אחד, כדי למצוא שידוך טוב, הכרח שהצעיר ילמד בישיבה טובה או לפחות סבירה. מצד שני, כשאין עניין אמיתי בלימוד, קשה לשרוד במסגרות אלה. עקיבא התחתן כשנה לפני שהצטרף אל מסלול ההנדסאים. לאחר נישואיו הפך לחופשי יותר, ויכול היה להתחיל בלימודי מקצוע.

¹² לפי פרידמן (1987: 176): "מבחינת העולם החרדי... יש לכתחילה, ואנחנו צריכים לשאוף תמיד אל הלכתחילה, להגיע אל המעלה הגדולה, לשהות בעולם של חיי תורה, ורק אם דבר זה הוא בלתי אפשרי – אז בדיעבד גם מה שמישהו אחר עושה הוא בסדר". ולגבי מצבם של גברים בחברה החרדית, שהישארות בעולם התורה היא בלתי אפשרית עבורם, הוא מוסיף: "כל עוד אתה מכיר בכך שדתייתך ואורח חייתך הם תוצאה של חולשה, של חיסרון בך עצמך, כי אז אתה יכול להיות מוגדר כחלק של החברה החרדית".

קושי שונה במקצת ביחס ללימוד הגמרא עולה מתיאורו של יחיאל:

אחרי הישיבה הקטנה... שהתחלתי בבני ברק [את לימודי בישיבה ליטאית גדולה]... התחלתי תקופה קצרה... והיה קשה... בקיצור, בלגאן... לא ממש הסתדר... היה לי קושי ללמוד... זה לא בא מזה שלא אהבתי ללמוד... היה לי קושי ללמוד גמרא כל היום... זה לא שנפלתי מהכול, אבל היה קשה... ת'מרגיש קשה... הייתי מבין ברוך ה'... הבעיה הייתה שאתה לא יכול ללמוד כל היום... כמו שאני אתן לך לקרוא ספר אנגלית כל היום, ת'מסוגל? נראה אותך מסוגל... לא כל אחד מסוגל כל היום לשבת וללמוד גמרא. אז אני אלמד ארבע שעות ואני אהנה... שמונה – אני כבר ארגיש מתוסכל... עכשיו בישיבה לומדים רק גמרא. אתה לא יכול ללמוד נגיד באמצע [חומר לימוד אחר]... אתה לא תרגיש נוח... אז זהו... היה קשה מאוד... למה בהמשך בעצם עברתי למיר? כי הייתה אווירה יותר פתוחה. אני לא אוהב שעומדים לי על הראש... אני אוהב ללמוד מתוך רצון.

רבים מתלמידי כיתת הלימוד במרכז החרדי נתנו תיאור דומה. הם תיארו את לימוד הגמרא כמקור הנאה בתנאי שהוא נעשה מתוך בחירה ובמספר שעות מצומצם. אותו לימוד עצמו תואר כמעיק וקשה כאשר הוא העיסוק היחיד והבלעדי כל שעות היום, כפי שמקובל בישיבות חרדיות. אשר ליחיאל אבו-חצירה, שרק התחיל לאחרונה בלימודי אנגלית, לימוד גמרא מקביל מבחינתו לקריאה באנגלית – שאינה שפת האם שלו והוא מתקשה בה – והעיסוק בכל אחד משני התחומים האלה כל שעות היום הוא מייסר ומתסכל.

על מלאכים והסתפקות במועט

הרצון והמסוגלות להתמיד בלימוד התורה שעות ארוכות הוא אחד משני מרכיבים מרכזיים הנחוצים ליצירת "חיים של תורה". מרכיב שני ביצירת "חיים של תורה", או בקושי ליצור אותם, הוא הצורך לאמץ אורח חיים ייחודי, המעמיד במרכז את ריסון הגוף, דחפיו, תאוותיו, וביטויו. ההסתפקות במועט והיכולת והמוכנות לחיות חיי צמצום (אם לא סיגוף) הן אפוא מרכיב עיקרי. קושי בתחום זה עולה מהדברים הבאים:

יחיאל: זה מפורסם וידוע שפעם היו נגיד שלושים אלף בחורי ישיבות וכולם ישבו ולמדו והסתדרו... היום אתה לא יכול להסתדר בכזה מצב. אתה מסתכל על אברכים... אתה אומר, ת'שמע, הנה זה מסוגל לחיות והוא שמח עם זה... שהוא מסתפק בקצת וכל זה, אבל אני דוגמה, אני לא מסוגל לחיות בבית פשוט מאוד... אני לא צריך וילה וכל זה, אבל בית פשוט מאוד – אני לא מסוגל. ת'מבין, אני הורג את עצמי, אז מה...

י"ח: 'הורג את עצמי'?

יחיאל: כן... אני לא מסוגל... אם אין בררה אז אין בררה, אבל כאילו אם יש לך בררה, אתה לא מסוגל נגיד... במאה שערים לגור באיזו דירה... כי הייתי ב'מיר'... אז השכרתי שמה חדר במאה שערים...

אני לא מסוגל. אני אוהב את האזור הזה, לטייל, אבל לא מסוגל לגור... כמו שאני אשים אותך במושב... אני לא מסוגל במושב... זה שקט, אני אוהב רעש... דינמיקה... זה הסגנון שלי... אז אתה אומר - הוא יסתדר עם זה והוא יחיה עם זה טוב, אני לא... אז מה, אז אני אבזבז את החיים שלי. זה לא מה שאני... התורה מצווה אותך שתהיה אמתית.

יחיאל מודע למאפייניו של המודל הגברי האידיאלי בחברה החרדית, אבל ברור לו כי הוא אינו מסוגל לממש אותו. הוא יודע שניסיון שלו לממש מודל זה ולחיות לפיו כמוהו כהתאבדות. כאשר הוא מתייחס לזהותו האמתית, הוא מבהיר כי היא אינה עולה בקנה אחד עם הדרישה להצטמצם ולהסתגף בהתאם למודל החרדי. לתפיסתו לא מדובר כאן בנטייה בת-שינוי, או כזו שיש עמה קלון, אלא במרכיב בסיסי, שלפעול בניגוד אליו משמע לפעול בניגוד ל'עצמי' האמתית. בהמשך אני מבקש מיחיאל לספר לי על דמות שהוא מעריך, וזו תשובתו:

הרב של אבא שלי... אני מסתכל עליו, זה לא בנאדם, זה מלאך, מכל הבחינות... מידות... הכול כמו שצריך... צניעות, הסתפקות במועט, הלוואי והייתי יכול... תאמין לי... אבל לא כל אחד כזה... אבל אם אתה מדבר מהצד המקצועי אז אני מסתכל על אנשים שמצליחים...

ל"ח: לדוגמה?

יחיאל: נגיד יש לי חבר שאבא שלו איש עסקים מצליח... אני מסתכל איך הוא הצליח... לא היה לו פעם... ת'מבין, אני רוצה לחקות אותו... להתפתח... יש גם אנשים שמשלבים... שהם עובדים... יש אנשים שהם אחראים בארגונים גדולים ולא גורע מהם כלום - ת'רואה מידות טובות והכל... יש, יש... אבל אין כזה דבר שבנאדם יעבוד... בחיים הוא לא יגיע לרמה של הרב ליבוביץ [הרב של אביו]. כי זה קטע של תורה יותר. אתה לא יכול להסתפק במועט גם אם יסבירו לך עד מחר ואתה תבין כמה שזה טוב... אני גם מבין... אבל אתה לא יכול כי המציאות לא ככה, וזה משפיע. רק אם אתה תהיה בקטע של תורה, זה משהו אחר.

היכולת להיענות לדרישות המודל התרבותי הגברי האידיאלי, בהן ריסון התאוות, הרצונות והצרכים הגשמיים, הופכת את האדם למלאך, ליצור על-אנושי. היא אינה בטווח מסוגלותו של יחיאל, למרות שהוא מייחל לה. לדעתו, אי-יכולת זאת נובעת גם מהעובדה כי בכל הנוגע לצריכה ולאיכות החיים, החברה החרדית בתקופתנו שונה לגמרי ממה שהייתה לפני שנים. כיום היא חשופה לשיח הצרכני המאפיין את החברה הישראלית, והחיפוש אחר איכות חיים ומימוש שורה של צרכים - שבעבר נהוג היה לקטלג בבזז כ'גשמיים' - הפך למקובל ולגיטימי יותר. יחיאל אינו מסוגל להתנתק מתהליכים אלה, למרות רצונו, ועל כן לא נותר לו אלא לצאת אל עולם העבודה ולרכוש מקצוע. אלא שבחירה זו לדבריו, מרחיקה אותו עוד יותר מהרב ליבוביץ, מאחר שהיציאה מעולם התורה לעיסוקים גשמיים ובהם עבודה, מחלישה את עמדתו הרוחנית של האדם. האמביוולנטיות בדבריו של יחיאל חזרה אצל מרואיינים רבים נוספים.

ביקורת על הרבנים

חלק מהמרואיינים שדיווחו על קשיי הסתגלות לדרישות הנוקשות של עולם התורה ושל המודל הגברי התרבותי האידיאלי שלו – הלכו עוד צעדים מספר קדימה. לדבריהם, אי-התאמתם לדרישות הנוקשות מעידה פחות על מוגבלותם שלהם ויותר על מגבלותיו של מודל גברי זה, ועל אי-התאמתן של הדרישות לכלל הלומדים. סוגיה זו, שצרבה בבשרם של רבים מהם, הפכה לעתים לביקורת רחבה יותר על עצם המבנה החברתי של החברה החרדית. "השאלה הגדולה היא איפה הרבנים?" הבהיר לי איציק שטוב. "אנשים סובלים. הכול יורד. תתעוררו. תפתחו, תראו מה קורה בבני ברק וירושלים. למה יש כל כך הרבה 'שבאבניקים', למה כל הנשירה של חבר'ה צעירים מהשיבות? אתם לא מבינים שיש כאן בעיה? שזה לא מתאים לכולם... שצריך לתת אפשרויות אחרות למי שלא יכול ללמוד... אבל האמת היא שלפחות חלק מהרבנים לא רוצים לשנות כלום. הם יודעים שפחות תלמידים זה פחות כסף לשיבות ופחות כוח פוליטי, והם לא רוצים...". בדבריו מצטיירים הרבנים כמקבלים החלטות לא רק על פי "דעת התורה" שלהם, האמורה להיות חפה משיקולים אינטרסנטיים, אלא על פי שיקולים פוליטיים וכלכליים צרים. ביקורת חברתית¹³ זו רווחת כיום ומוכרת הרבה יותר בזכות העיתונות החרדית העצמאית¹⁴ והפורומים החרדיים באינטרנט,¹⁵ ובשנים האחרונות נראה שהיא מתחזקת בהתמדה.

המרואיינים שהובאו כאן סיפרו על חוויותיהם כתלמידי ישיבה וכולל ופירוטו מספר רב של גורמים ומניעים שהביאו אותם לחפש דרכי יציאה מעולם זה, אם באופן חלקי ואם באופן מלא. המניעים שהובאו כאן קשורים רובם ככולם באי הסתגלות אל מאפייני ה"חיים של תורה". חלקם קשורים לקשיים וחוסר סיפוק מלימוד הגמרא, וחלקם קשורים בחוסר הרצון להמשיך ולחיות בתנאי דלות וצמצום קיצוניים בסביבה חברתית המושפעת יותר ויותר מהשיח הצרכני. מנחם פרידמן (1991) שחזה את התערערותו של

¹³ דוגמאות נוספות לביקורת חברתית פנימית על עולם הישיבות הליטאיות, ראו: נ' שטדלר, (2001). **קודש וחול בתפיסת העבודה: המקרה של האורתודוכסיה היהודית בישראל**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים; ראו גם: ק' קפלן, (2000). "יש ריקבון רציני בחברה שלנו וצריך להכיר את האמת": ביקורת עצמית בשיח הפנימי של החברה החרדית בישראל. בתוך: ש' וולקוב (עורכת), **מיעוטים, זרים ושונים: קבוצות שוליים בהיסטוריה**, ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, עמ': 299-330. כמו כן: ע' סיוון, (18.10.97). אשמה באוהלה של תורה, **הארץ**, עמ' 26.

¹⁴ ראו ת' רותם, (20.1.2003). "פעם העיתונאי פחד מהרב, היום הרב פוחד מהעיתונאי החרדי", **הארץ**.

¹⁵ ראו ת' רותם, (25.12.2002) "השיטה החינוכית שלנו, כתב הגולש זיקית, פשטה את הרגל. אנשים מעדיפים לחזר על הפתחים ולא לעבוד", **הארץ**; או י' דרור, (27.8.03). "הקהילות החרדיות החדשות פועלות באינטרנט ואין להן רבנים", **הארץ**.

עולם הישיבות הדגיש בעיקר את הגורמים הכלכליים ברמת המאקרו לתהליך זה. תיאוריהם של המרואיינים המובאים כאן מרחיבים ברמת הפרט את קשת הסיבות שתרמו להתערערות זו ומוסיפים את ההיבט הפנמונולוגי של התהליך שתיאר פרידמן.

תלמידי המרכז החרדי הולכים כברת דרך מעבר למתיחת ביקורת ולהבעת מחאות ועושים מעשה. בבחירתם ללמוד במרכז החרדי להכשרה מקצועית הם צועדים לעבר החלפת המודל הגברי האידיאלי של החברה החרדית במודל אלטרנטיבי, תוך שהם פועלים ליצירת לגיטימציה עבורו. ההחלטה על הדרך החדשה ויצירת הלגיטימציה הם רק חלק מהתהליך. בדרכם צריכים הגברים הצעירים לקבל סדרה ארוכה של החלטות לגבי סוג ומקום העבודה.

להחליט, להישאר בביצה או לצאת?

נראה כי הצורך לקבל החלטות לגבי עתידם המקצועי הוא קשה באופן מיוחד עבור הגברים החרדיים הצעירים על רקע ההכשרה הישיבתית שקיבלו שלא הכינה אותם לכך. לשם המחשת קשיים אלה אצטט כאן את דבריו של נפתלי (שם בדוי), אחד המרואיינים בעבודתה של אפרתי-מוניץ (2003: 51), שעסקה בצעירים שנפלטו מעולם הישיבות החרדיות. נפתלי מתאר את התקופה שלאחר עזיבת הישיבה והקשיים בהם נתקל:

בעיקר אני זוכר שהייתי צריך עזרה... לא היה לי חשק להשקיע בלימודים. אצל החילוני הוא קודם כל לומד ואחרי זה מגיע לשלב שבו הוא יכול לבחור כיוון, ואז הוא מקבל תואר ונהיה משהו. משהו שנתנו לו ממילא את הכלים להבין שהוא יכול לעשות. אני למדתי בתלמוד תורה, רק תורה ודרך ארץ... לא נתנו לי את הכלים להבין למה אני נמשך ואיך אני מגיע למה שאני רוצה להגיע ולהיות.

התמקדותו של החינוך הישיבתי והממסד הישיבתי במודל האידיאלי האחד והיחיד – התלמיד החכם – מונעת את חשיפת התלמידים לתחומי לימוד ועיסוק אחרים, כמו גם את בחינת התאמתם אל אותם תחומים. על רקע זה חש נפתלי כי אין לו הכלים להבין מהם כישוריו הייחודיים, לאיזה עיסוק הם עשויים להתאים, וכיצד עליו לפעול על מנת לממשם. זהו עוד מכשול אותו הוא ורבים נוספים כמוהו צריכים לעבור בדרך אל עולם העבודה.

כחלק מעבודת ההבחנה המתמדת בין "טהור" ו"טמא", "קודש" ו"חול", "רוחני" ו"גשמי" מייצרת החברה החרדית הבחנה בין המרחב החרדי המוגן, הטהור והקדוש המצוי "בפנים" (הבית החרדי, מוסדות התורה ומוסדות הציבור בריכוזים החרדיים), לבין

המצוי מחוץ לאותם מרחבים מוגנים, שהוא פרוץ וטמא. כחלק מתפיסה זאת מציעה החברה החרדית מגוון אפשרויות תעסוקה בתוך "המרחב המוגן" לאלו "שהעבודה עבורם היא כורח, ושאינם מסוגלים להקדיש חייהם לתורה במסירות נפש" (קונטרס, תש"ס). תעסוקות אלה הן בתחום השירותים הציבוריים, החינוך, או מקצועות הקודש, (סופרי סת"ם, משגיחי כשרות, שוחטים ומנקרים). מסגרות תעסוקה אלה מבטיחות סביבת עבודה 'נקייה' יותר, וידידותית, וצפוי שתהיינה מועדפות, אולם מסתבר כי בצד היתרונות יש גם חסרונות, לעתים כבדים לא פחות.

אל חלק מאותם חסרונות התוודעתי במהלך פגישה עם הרב מאיר טסלר, מראשי הנהלת המרכז החרדי. תוך כדי הפגישה, הגיעה אליו שיחת טלפון, והוא קיים אותה בנוכחותי, בין השאר כדי לשתף אותי בשגרת עבודתו. את הדובר מהצד השני לא יכולתי לשמוע, והדברים המובאים כאן הם כולם מפי הרב טסלר:

או... שלום לרב כץ. הרבה זמן לא שמענו ממך...

ומה שלום החתן שלך?

הוא בעיריית בני ברק, אני מבין...

ובכל זאת, אתה עדיין לא שולח אותו אלינו?

נו, אבל כמה הוא כבר מרוויח בעיריית בני ברק?

זה הכול?

אז בוא אני אספר לך: יש לנו שני בוגרים שאתמול הכנסנו אותם לעבודה בחברת מל"ם מעורכות, והם מתחילים שם בשכר של עשרת אלפים ש"ח לחודש עם רכב צמוד, וזו רק ההתחלה! עכשיו, גם אם החתן שלך יעבוד בעיריית בני ברק עוד עשרים שנה, הוא לא יגיע לשכר הזה, אז למה לדבר כל כך הרבה.

נו... נו...

מה פתאום... שילמד מקצוע.

כמו מה אתה שואל – שילמד קודם כל מחשבים וכלכלה בתכנית שלנו עם בר-אילן.

למה אתה לא מאמין בזה?

איזה טענות אלה? אם אתה רוצה להמשיך ולהסתובב בביצה הקטנה של עיריית בני ברק, זו זכותך, אבל אני אומר לך, תשלח אותו שיצא החוצה, שיבוא אלינו.

לא ידוע לי מה עלה בגורל חתנו של הרב כץ אך מעניין כיצד השכר הגבוה הצפוי למי שרוכש תואר ויוצא 'החוצה', והמצוקה הכלכלית של החברה החרדית, הופכים את המרחב החרדי המוגן והבטוח של פעם ל"ביצה קטנה". ההתלבטות בין עבודה במרחב המוגן וה'טהור', שבו אפשרויות התעסוקה מוגבלות יותר, לבין יציאה אל המרחב הפרוץ וה'טמא', שבו האפשרויות רבות יותר, משותפת לצעירים חרדיים רבים. בהתלבטות זאת נתון גם אנשיל, בן 25, עוד תלמיד בכיתה וחסידי סאטמר. לפני לימודיו במסלול להנדסאים, למד כתיבת סת"ם, אך בסופו של דבר לא עסק בכך. בעברית חלקית במבטא אידישאי הסביר לי:

זה לא מקצוע כל כך מכניס... גם לא יכולים לכתוב כל היום. עובדים שלוש שעות... פשוט הידיים לא עובדות... שמעתי... מי שעובד, עושה בסביבות החמש מאות דולר.

חסיד (גור) אחר שלמד בכיתה, אלעזר גלייטמן בן 21, פנה גם הוא קודם ללימודי כתיבת סת"ם, אך הפסיק לאחר תקופה קצרה כשהתחיל את מסלול ההנדסאים. אל כתיבת הסת"ם פנה גם יחיאל אבו-חצירה, חרדי-ספרדי, בן 22, שלמד במקביל גם בישיבת מיר הליטאית. לדברי יחיאל, סופר סת"ם יכול להגיע לשכר טוב, אבל הוא, אישית, כותב לאט. נוסף לכך, העבודה במחשבים גמישה יותר, השכר בסדר, "אולי אפילו יותר מסופר, אבל בעיקר זה גמיש... בסופר סת"ם יש הרבה הלכות שצריך לזכור, וזה אחריות רוחנית, זה לא אחריות רגילה... בסדר, פה התקלקל חלק – תחליף חלק... עשית תוכנה [לא טובה] – תתקן... אבל אם אני בטעות מוכר מזוזה פסולה, ת'שמע חביבי... בלאגן שלם – זה לא סתם."

חוץ מההבנה כי לא יוכל להרוויח הרבה כסופר סת"ם והחיפוש אחר עבודה גמישה, סבור יחיאל כי משמעות מכירתה של מזוזה פסולה הרת-גורל בהרבה ממכירת מחשב לקוי, והוא אינו מעוניין לשאת באחריות כה כבדה. מבין מקצועות הקודש (סופרי סת"ם, משגיחי כשרות, שוחטים, מנקרים), כתיבת סת"ם נחשבת לבעלת הסטטוס הגבוה יותר. אנשיל, אלעזר ויחיאל, כל אחד מנימוקיו הוא, פנו לתחום זה, אך בהמשך החליטו לא לעסוק בו. אף אחד מהלומדים בכיתה שמוצאו מבית ליטאי-אשכנזי, לא פנה ללימודי כתיבת סת"ם, ובודאי שלא למקצועות הקודש הנחשבים פחות (משגיח כשרות, שוחט, מנקר). לצעיר ליטאי שחונך כל חייו כמשתייך לאליטה יש מסלולים אחרים קורצים

יותר. אם החליט להישאר בעולם הישיבות, הוא עשוי להפוך לאיש חינוך, ר"מ (ראש מתיבתא, משמש כמורה), ראש ישיבה או כולל או למצוא עבודה בשירות הציבורי.¹⁶

התורה כקרדום לחפור בו

הדעת נותנת כי צעיר חרדי שמבקש לרכוש מקצוע ומעוניין להישאר ב"עולם התורה", ימשך במיוחד למקצועות הדיינות או הרבנות, אולם בפועל יש סיבות שמרתיעות צעירים חרדיים מכיוון זה, בהן גם הביקוש הרב למקצועות אלה. אליהו ששון היה תלמיד טוב בישיבה הקטנה שבה למד, והתאמץ מאוד להתקבל לישיבה אשכנזית, אך ללא הצלחה. הוא נקלט בישיבה ספרדית מובילה, אך בהמשך החליט כי ברצונו לרכוש מקצוע. כך הוא מתאר את שלבי ההתלבטות:

רציתי להיות דיין, אבל אחרי זה ראיתי שאני אוהב מותרות... הייתי רוצה שיהיה לי אוטו ככה טוב, ובית ככה טוב, וזה לא מסתדר עם התורה. לפעמים הייתי רואה רבנים... פשטשש... תראה איזה אוטו יש לו... אני לא מדבר על מי שמקבל... פשוט היו קונים [לעצמם] והכול... וזה התנגש לי... זה לא מסתדר... תורה זה לא רק ללמוד מקצוע... זה צריך להיות הבנאדם... זה אין כזה מושג שאם אתה תלמד את התורה אתה תדע את התורה. אם אתה לא בנאדם – התורה לא תיכנס אליך... אם אתה לא, נקרא לזה... [מקיים] את כל המצוות, אם אתה לא שומר על עצמך... אתן לך דוגמה: אם בישיבה הייתי הולך לרחוב יפו - מה כבר רואים שמה?... והייתי חוזר אחר כך לישיבה - לא הייתי מסוגל ללמוד. זה מפריע ללמוד. אין תכמות. אי-אפשר ללמוד אחרי זה... ותמיד רציתי את החיים הטובים... אז זה לא הסתדר לי כזה... אמנם הייתה לי תקופה שרציתי להיות דיין ממש לשם שמים, ואחרי זה עם הגיל הרגשתי שזה לא לשם שמים, אז אמרתי שאני לא רוצה לעשות את התורה קרדום לחפור בו, כלומר ללמוד כדי שיהיה לי כסף, אבל רציתי כסף, אז הלכתי ללמוד מקצוע.

אליהו נאלץ להכריע בין רצונות שונים: מצד אחד רצונו להמשיך ולעסוק בתורה, ומצד שני השאיפה לחיי מותרות ורווחה כלכלית. אליהו מודע לשני הרצונות וסבור כי אינם מתיישבים זה עם זה. העיסוק בדיינות מחייב חיים בקדושה, ואסור שיהיה מונע על ידי

¹⁶ מנתוני האגף להכשרה ולפיתוח כוח-אדם במשרד העבודה והרווחה עולה כי בין השנים 1997-2000 למדו בקורסי ההכשרה של המשרד בתחום מקצועות היהדות (סופרי סת"ם, משגיחי כשרות, בלניות, שוחטים ומנקרים) כ-3,000 איש. לפי אביגדור קריל, המפקח הארצי על תכניות לימודים אלו מטעם המשרד, 70-80 אחוזים מהלומדים במסלולים אלה הם חוזרים בתשובה, רובם מעדות המזרח. אולם נתון זה עשוי להעיד רק באופן חלקי על מספר העוסקים בכתיבת סת"ם בכל אחת מהקבוצות, מאחר שבמקצוע זה קיימים לא מעט מסלולי הכשרה לאו דווקא מטעם משרד העבודה, ונתונייהם אינם זמינים. אשר לשאר המקצועות, מסגרת ההכשרה של משרד העבודה היא המסגרת היחידה.

משאלות ושאיפות חומריות וגשמיות. מאחר שאליהו אינו בטוח שכך הם פני הדברים במה שנוגע אליו, הוא מחליט לוותר על התחום. הבחירה במקצוע הדיינות למרות נתוניו אלה, היא בעיניו הפיכת התורה לקרדום לחפור בו, פעולה הנחשבת לאסורה בתכלית. יש לשים לב שבעיני אליהו הרצון לחיות חיי מותרות הוא לגיטימי לחלוטין כל עוד האדם אינו עוסק במקצוע תורני. כלומר, למרות שהוא נותר חרדי כמקודם מרגע שבחר לא לעסוק בתורה כמקצוע, הוא חש חופשי יותר לספק את רצונותיו החומריים. אולם גם לאחר שהתקבלה החלטה השוללת מציאת עבודה באחד ממקצועות הקודש בתוך המרחב החרדי המוגן, והמחייבת מציאת עבודה 'בחוץ', עומדים בפני הצעיר החרדי כמה מכשולים, חלקם חיצוניים וחלקם פנימיים. היציאה אל מחוץ למרחב החרדי למציאת פרנסה נטענת במשמעות שלילית במשך שנות הלימודים הארוכות בעולם הישיבות והכוללים. הפרט היוצא אל מחוץ למרחב המוגן, חושף עצמו למגוון השפעות שליליות ומזיקות, ופעולה זאת אינה זוכה לעידוד.

סיפוק ועניין בעבודת הראש מול תסכול ולכלוך בעבודת הגוף

ההחלטה על עבודה מחוץ ל"ביצה" היא רק אחת מההחלטות שהצעיר החרדי צריך לקבל בדרכו אל שוק העבודה. לאחר שהחליט כי הוא רוצה לנסות ולצאת מתחומי הקהילה וממבחר המקצועות המסורתיים והמוכרים – אם מטעמי פרנסה טובה יותר, או אי-הרצון לעסוק בפרנסה שיש עמה אחריות כבדת משקל מבחינה דתית – עליו לבחור מתוך מגוון עצום ומבלבל של אפשרויות שהשוק הפתוח מציע לו. גם במקרה זה נראה כי ההון התרבותי שצעירים אלה מביאים עמם מעולם הישיבות הוא שמעצב את בחירתם. ההבחנה שהחברה החרדית עושה בין 'גשמי' ו'רוחני' מתבטאת גם בהבחנה בין חלקי הגוף השונים; ברוח זאת, חלקי גוף מסוימים מוגדרים כ'גשמיים' יותר (איברי המין, פלג הגוף התחתון, הגפיים), וחלקים אחרים כ'רוחניים', ובראשם הראש. להבחנות אלה תפקיד גם בתהליך קבלת ההחלטות של הצעירים החרדיים ביציאתם אל עולם העבודה, ומסתבר כי לעבודת הראש יש מעמד עדיף.

לבד מעבודתו כסופר סת"ם, עבד יחיאל אבו-חצירה גם בעבודה כעוזר לטכנאי מיזוג אוויר. בתקופת משבר בלימודיו הישיבתיים, הצטרף אל שכן של הוריו העוסק בתחום זה, וכך הוא מתאר את חווייתו:

לא הרגשתי את הזמן. זה רץ וזה היה כף... אבל הלכלוך... וזה, אני לא אוהב את זה... אני לא מסוגל. יש כאלה שמסוגלים... אני לא אבחר מקצוע עם כסף טוב אם הוא מלוכלך... אני מעדיף מקצוע שהוא יותר נקי... לא טכנאי מכונות כביסה, ולא אינסטלטור, ולא מיזוג אוויר,

כי זה לא מתאים לי, בקיצור, קשה, לכלוך, בלגאן... מחשבים, זה כן. למה? כי הוא לא נוגע, נגיד חוץ מדברים קטנים... .

בשיחה נוספת הוא מוסיף:

אני גם רוצה מקצוע שיש בו חשיבה... אני יותר נהנה מזה.

למרות שיחיאל מתאר את העבודה כעוזר טכנאי כ"כ"ף, ברור לו לגמרי שאין זה עיסוק בשבילו, כי הוא כרוך בכללך ובמאמץ פיזי גדולים מדי. כחלק מהמטען התרבותי שהוא נושא עמו, מצויה ההבחנה בין גוף ונפש, ובין גשמי לרוחני. הלכלוך, הקושי הפיזי והבלגאן קשורים כולם בגשמי, בגופני, ביצרי, ומאופיינים בהיותם בלתי מרוסנים. למרות ההנאה שהפיק יחיאל מהחוויה, הוא מעדיף תחום שבו לגורמים השליליים שמנה נוכחות קטנה יותר, עיסוק שאינו מצריך מגע פיזי "חוץ מדברים קטנים", ושהחשיבה מקבלת בו מקום מרכזי יותר.

ששון עטיה, גם הוא תלמיד במרכז, הגיע אל כיתת הנדסאי תעשייה וניהול מערכות מידע לאחר ששנה קודם למד במסלול הנדסאי בניין. למעבר היו כמה סיבות, בהן מידע שקיבל, שלפיו אין ביקוש רב למקצוע. שיקול נוסף היה סוג העבודות שיבצע.

אנשים אמרו לי שהנדסאי בניין עובד בשטח עם הפועלים ורב אתם... היו אנשים שאמרו לי בכנות 'זה כל היום לריב', כי זה... 'לא עשית טוב, תשבור, תעשה מחדש...', וזה עם ערבים, ולכלוך... בבניין, עם האבק, עם החול... ככה שכבר באמצע השנה הרגשתי שזה לא זה.

י"ח : לא התאים לך?

ששון: לא. אני טיפוס עדין מדי בשביל לצעוק ולריב. יכולתי לעבוד בזה, אבל לא ראיתי את עצמי בגיל חמישים מטפס על גגות, בודק, מסתכל... לעלות בשמש... לפעמים היינו רואים את המורה חוזר כולו אדום, והוא מהנדס וכבר בתואר שני.

אכן, ששון מביא מבחר מרשים של גורמי הרתעה. הוא מציין את הצורך באסרטיביות ביחסי העבודה, ומוסיף כי זוהי עבודה עם ערבים. על פי המודל התרבותי החרדי האידאלי, הגוף הגברי הוא גוף מרוסן ומעודן שנמנע במודע מלבטא תוקפנות או אסרטיביות (Boyarin, 1997). התנהגות אסרטיבית מהסוג הנחוץ להנדסאי בניין, בייחוד כשהפועלים הם ערבים – ה'אחר' המוחלט שיחייב את אליהו "כל היום לריב" – היא מעבר ליכולתו. לכך מתווספים התנאים הפיזיים: לכלוך, אבק, חול, הצורך לטפס על גגות ולשהות בשמש. כל אלה הם ביטוי למרכיבים הגשמיים של ההוויה, ובהם כוחות הטבע וגורמים לא נשלטים ולא מוסדרים אחרים כמו לכלוך. תנאים פיזיים אלה הופכים למאיימים במיוחד כאשר אין סיכוי להיפטר מהם עם הזמן ועם ההתקדמות המקצועית,

ולראיה: אפילו המורה שלו, בעל תואר שני, מגיע לשיעורים אדום משמש וממאמץ. כל אלה יחד מסייעים לו בגיבוש החלטתו כי אינו מתאים לעיסוק הזה. "אני עדין מדי", הוא מציין. כמו יחיאל, גם הוא מציין בהמשך דבריו כי חשוב לו הסיפוק במקצוע, כלומר "מקצוע שמצריך חשיבה". גם כאן מוצבים השכל והגוף כשני קצוות מנוגדים. עבודה שמצריכה אסרטיביות גברית ומערבת מאמץ גופני בתנאי שטח, נתפסת בעיני ששון כבלתי רצויה עד מאוד; עבודה שמצריכה הפעלת השכל וחפה מאותם גורמים שליליים, היא-היא הדבר הנחשק.

בעוד שחברות רבות מעמידות אידאלים גבריים המזוהים עם כוח ושרירים ויכולת ביצוע של עבודה גופנית קשה בתנאי טבע קשים או בכלל (Morgan, 1992) – לא כך הוא בחברה החרדית, וששון, כמו חבריו, ממש נרתע מאידאלים אלה. נכון שעבודה בתנאים קשים ובכלל נתפסת כ'גברית' מאוד בעיקר בקרב מעמד הפועלים, ועם זאת גוף שרירי הוא חלק ממאפייניו של המודל הגברי ההגמוני בתרבות המערבית, גם הישראלית (ששון-לוי, 2000). אולם במודל הגברי האידאלי של החברה החרדית אין זכר למאפיינים אלה.

הקשר בין השתנות הנסיבות ההיסטוריות לבין יחסה של היהדות אל הגופני והגשמי נידון במחקרים רבים (בויאריין, 1999; וכן; Eilberg-Schwartz, 1992; Cantor, 1995; Boyarin, 1997; Gilman, 1991; Jacobs, 1997). אף שהמציאות הכללה מן הסתם גם מצבים חריגים, הטענות המרכזיות העולות ממחקרים אלה נוגעות למגמות כלליות. יחסה של היהדות אל הגוף השתנה באופן דרמטי לאחר חורבן הבית השני ועמו היציאה לגלות. בעקבותיהם הפך העם היהודי לעם הספר; לעם שיש לו ספר במקום בית מקדש או ארץ. מהלך זה מסמן מעבר מחיים שיש בהם חיבור חזק אל היבטי הקיום הגשמיים, אל חיים שבהם הגשמי נעדר או מודחק, ואת מקומו ממלאים ממדים במרחב הרוחני (רוזן, 2000; רוטנברג, 1999). השליטה והריסון של הגוף נתפסו כהכרחיים לפריחתם ושגשוגם של חיי הרוח, מטרה שתושג בראש ובראשונה על ידי לימוד תורה, ובעיקר גמרא. נטיות אלה התחזקו בימי הביניים, עם אימוצן של השפעות הלניסטיות אשר זיהו בין גוף וחומר ובין נשיות (בויאריין, 1999) והמשיכו להתחזק עם הופעתה של הנצרות הפרוטסטנטית - שהשפיעה על תרבות המערב בכיוון דומה – ושל החסידות ותנועת המוסר במאות ה-18 וה-19. הגוף זוהה כמקום משכנו של היצר הרע וכבית גידול פוטנציאלי של הטומאה (כץ, 1970; אטקס, 1982). תנועת המוסר שהביאה את סיגוף הגוף לשיאים חדשים, אמנם נעלמה כגורם עצמאי, אך הותירה את חותמה הברור בעולם הישיבות הליטאיות. עם הבאתו לישראל של מודל ישיבת וולוז'ין, כמוסד טוטלי, והפיכתו לאמצעי מרכזי ביצירת חיץ בין הצעירים החרדיים לסביבתם הלא-חרדית – חוזקו תפיסות אלה ביחס לגוף. ההסתייגות

מהממדים הגשמיים של ההווה – ולא רק מהגוף – הפכו לחלק מתווי ההיכר היהודיים (ויילר, 1976). דברים מפורשים בעניין זה כתב קלונימוס שפירא, בספרו "חובת התלמידים" שהוא מדריך לבחורי ישיבות שנכתב עוד לפני השואה, אך יצא בהוצאה מחודשת לפני שנים ספורות (תשנ"ב) וזוכה מאז לפופולריות רבה, גם בקרב בחורי ישיבות ליטאיות (עמ' קט"ז): "הנה כבר הראית לדעת, שהאיש אף הבחור הישראלי, לא עצם מגושם כחיה ובהמה הוא, בריה רוחנית הוא, בן שמים אשר נתנו ה' בארץ. ואף גופו לא כגופי שאר ברואים המגושמים הוא, זך ורך הוא, גוף המתאים לנשמה מרוממת כזו". בעמוד קכד הוא דן בפרעה שהטיל עבודות פרך על עם ישראל במצרים ושבמסגרתן היה כל אחד חייב לעשות את העבודה שהכי פחות התאימה לו. אז הוא ממשיך לתאר את העבודות שיקשה על אנשים שונים לשאתן, ובין היתר הוא כותב: "אם יצוו לחכם (בתורה) לשאת אבנים אף קלות, ילאה יותר מלעבוד עבודה קשה ונקיה". ובהמשך הוא מוסיף:

...אתם תלמידים חסידים, נשמות חיות ומעט מגולות, לכם עבודה גופנית מן העולם הזה עם חכמותיה אינן מתאימות ובה תלאו, ורק התורה ועבודה מן השמים לנפשותיכם מתאימות, בה תתחזקו, תתענגו ותאזרו חיל.

מדבריו של הרב שפירא עולים הבדלים ברורים, מהותניים, ביולוגיים, בין גופו הרך והזך של בחור הישיבה, לבין גופם המגושם של שאר הברואים. הגוף העדין והרוחני אינו מאפשר כלל עבודה גופנית וגשמית כי הוא בנוי מיסודו באופן אחר המנוגד לתכלית שכזו. על רקע זה אפשר להסביר ולפרש את הסתייגויותיהם החוזרות של המרואיינים מהיבטים שונים בעולם העבודה, הנתפסים בעיניהם כגשמיים או כגופניים מדי. על רקע זה גם ניתן להבין את ההעדפה הברורה לתחום המחשבים במסגרות השונות להכשרה מקצועית בחברה החרדית.¹⁷ חוץ ממה שהעיסוק במחשבים בגרסאותיו השונות רחוק מנושאים ערכיים ולכן אינו נתפס כטומן סכנה פוטנציאלית¹⁸ – המחשב והעולם הווירטואלי שהוא מייצג, מייצרים גם הם מציאות שהגשמי נעדר ממנה במובנים רבים.

¹⁷ לפי נתוני משרד העבודה, שהוא המממן העיקרי של תחום ההכשרה המקצועית לחרדים, השתתפו בשנת 2002 כ-1,600 חרדים, כשני שלישים מהם גברים, בקורסי לימוד של מקצועות שאינם מקצועות קודש. כמחציתם למדו מקצועות מחשב. עוד נתונים בנושא זה ראו: ת' רותם, (29.12.03). תנועת ההשכלה, **הארץ**.

¹⁸ כאן צריך להבחין בין העיסוק במחשבים ככלי עבודה, לבין הגלישה באינטרנט, צפייה בסרטים או משחקים שכולם נחשבים להרי אסון וצופני סכנות אימות. על החששות הרבים מהאינטרנט ועל מאמצי ההתמודדות עמם, ראו: נ' הורוביץ, 2000. החרדים והאינטרנט, **כיוונים חדשים**, גיליון מס' 3, עמ' 7-30; על שיעורי הגלישה הגבוהים באינטרנט בקרב הציבור החרדי, ראו: מחקרם של ק' ברזילי-נהון ופרופ' ג' ברזילי מאוניברסיטת תל-אביב: <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-2783977,00.html>

במקצועות המחשב אפשר לעסוק גם מהבית, ובכך להימנע מהמפגש עם העולם החילוני והפרוץ שבחוץ.

בצומת דרכים דומה עמד גם עקיבא שסיפר איך אחרי שנים ארוכות שבהן התגלגל משיבה לשיבה, הבין אביו שלא יצא ממנו תלמיד חכם והציע שירכוש מקצוע. כבר בילדותו, כך הוא מספר, אהב לתקן ולבנות דברים והיה מבצע את כל התיקונים הקטנים בבית הוריו ואצל השכנים. לכן חשב שחשמלאות או נגרות יתאימו לו, אבל אביו סבר אחרת:

הוא דחף אותי שאני אלמד משהו... מקצוע מכובד... מקצוע 'צווארון לבן', למרות שמה שמשך אותי היו דברים אחרים. אני אמרתי שלא כל כך נראה לי הקטע הזה [העיסוק בתחום המחשבים]. לא נראה לי שאני אצליח בזה... בסוף בדקתי והתאהבתי כמו שאומרים.

מדבריו של עקיבא עולה ההיבט המעמדי של בחירת המקצוע. תפיסת המעבר אל עולם העבודה כ'ירידה' וכפשרה, בצד ההתנשאות הרבה, ביחס לעולם החילוני שצעירים חרדיים סופגים בעולם התורה – נוטעת אצל רבים מהם את התקווה כי ישתלבו בעבודה עם מעמד חברתי גבוה. או כפי שהסביר לי עקיבא:

אם כבר חרדי החליט לעזוב את הגמרא, אז לפחות שזה יהיה בשביל משהו מכובד. אנחנו מרגישים שאנחנו יותר... ביחס לציבור החילוני והכללי.

דברים נוספים בהקשר זה אמר גם הרב ברוך כהן, מבכירי סגל המרכז החרדי:

יש הרבה תלמידי ישיבה ואברכים שרוצים להשתלב בשוק העבודה, אבל בצורה מכובדת. אז אם זה איזה חייל [לא חרדי] ששוחרר, אז הוא יודע ש'אני מתחיל מכלום', אבל בחור ישיבה או אברך שכבר היה באיזה סטאטוס מסוים של שווה בין שווים, קשה לו להיכנס למקום... [שבן] יש מעמדות, אבל להתחיל מ... לנקות... לא שזה בזוי, אבל בכל אופן זה החסם שלו, ולכן הוא אומר, 'אני אשאר פה [בישיבה או בכולל]. פה מסתכלים עלי כשווה בין שווים, לא משנה מקום, לא משנה כלום. כשמתחילים לשמוע שחבר הלך והצליח ומצא עבודה בהיי-טק והתחיל... אז מתחילות ההתלבטויות.

דבריו של הרב ברוך מצביעים על חששם של תלמידים רבים כי עם יציאתם אל עולם העבודה ידורגו במקום נמוך במיוחד בסולם החברתי בגלל היעדר השכלה כללית או מקצוע. אם בעולם התורה גם לתלמידים בינוניים יש מקום, ולימודם ומאמציהם כשלעצמם מקנים להם מעמד וכבוד וזכויות בעולם הזה והבא – בעולם העבודה המציאות היא אכזרית יותר. מי שאינם מוכשרים נדחפים הצדה, או נאלצים למלא תפקידים נחשקים פחות, כמו עבודת ניקיון. החשש מאפשרות כזו עלול להניא רבים מלצאת אל עולם העבודה.

אולם למעבר אל עולם העבודה יש גם היבט מעמדי פנים-חרדי. ההיבט הזה התברר מההסבר שנתן עקיבא למספרם הקטן של חסידים במרכז. זאת תשובתו:

אצלם פחות מחפשים עבודות 'צווארון לבן'. אצלם תראה הרבה שעובדים... בתור סתם מכערים וכאלה דברים... אין אצלם בושה לעבוד בתור צבעי או... לעומת זאת, אדם ליטאי בדרך כלל יעדיף לחפש את העבודה 'צווארון לבן'. אותו דבר זה גם הספרדים. אני מאמין, אני לא בדקתי את זה, אבל מסתמא שיהיה אחוז ספרדי קטן יותר... כי אצלם לא אכפת לעבוד בתור נהגי הסעות או כאלה דברים, מה שהליטאי יברח מזה כמו מאש. הליטאי תמיד יחפש את 'הצווארון הלבן'.

אולם בטרם יפעלו למימוש החלטתם, הצעירים צריכים להיות מסוגלים להסביר באופן משכנע, לעצמם ולסביבתם, את המעבר שהם עושים.

לגיטימציה דרך הבלטת פרשנויות חלופיות

נסיבות משתנות והצורך להשתנות לפיהן הם נחלתם של קבוצות דתיות רבות. המורכבות נובעת מכך שהעקרונות הדתיים מוצגים כקבועים, נצחיים ובלתי משתנים. כדי לגשר על מתח זה בין המציאות המשתנה והעקרונות המוצגים כבלתי משתנים, מקבלים הטקסטים המקודשים פירוש מחדש, ופרשנויות או טקסטים שנדחקו לשוליים בעבר, זוכים להבלטה מחדשת. כך תיאר אליהו ששון את המהלך הפרשני הפרטי שביצע ושֶאֱפֶּשֶׁר לו להתחיל את לימודי המקצוע:

כשלמדתי בישיבה גיליתי שיש שיטה שאומרת: תשב בישיבה, אחר כך תישאר רק בציבור החרדי שלך, אל תצא משמה, אל תצא לרחוב... ויש עוד איזה שיטה, אם שמעת על הרב ד"ר יוסף ברויאר... הוא היה הרב של קהילת עדת ישורון בווינגטון, ארצות הברית... והוא סבר שבנאדם צריך לשבת בישיבה, למלא את המצברים ואז לצאת, להפיץ תורה ה'. כשאנשים יראו איך אדם חרדי מתנהג והכול, ביושר, והכול, אז אנשים יתקרבו למידות, וזה קידוש השם... אם שמעת על הרב שמשון רפאל הירש? אז מאוד אהבתי לקרוא את הספרים שלו ואת השקפת העולם שלו, וזה היה לי דבר חדש. הייתי לוקח כל ספר שלו. כשקראתי את הספרים שלו, פשוט לא עזבתי אותם... אז בסדר, אתה צריך לצאת לעולם, אתה צריך גם מקצוע. בוא נאמר, היה תקופה בגרמניה שרב, אם לא היה לו תואר דוקטור, לא היו מקבלים אותו בקהילה. מאד משך אותי הדבר הזה... רציתי להיות הרב הדוקטור, כי אז מסתכלים עליך אחרת... היו אנשים ששילבו את שני הדברים ביחד [לימודי רבנות עם לימודים של מקצוע חולי]. יש את הרב רצון ערוסי שהוא עורך דין ודיין. הוא שילב את שני הדברים ויש לו מטרה להקים בתי דין לממונות בארץ. אז זה גם היה אחד הדברים שמאוד משכו אותי. שאפשר אולי לשלב בין שני הדברים יחד... יש כל מיני מקצועות כאלה שאפשר לשלב... גם

במחשבים יש כאלה ששילבו ומצאו כל מיני קודים בתורה... זה הרעיון. אם מצאתי את זה אני לא יודע – אבל זה מה שמצאתי... כמובן שגם שיהיה פרנסה, מקצוע מבוקש.

אליהו מספר על תהליך של גילוי. כתלמיד ישיבה הוא נפתח אל כמה עמדות פרשניות מנוגדות. בראש ובראשונה הוא מציין את העמדה הדומיננטית שלפיה, גם לאחר תום לימודיו בישיבה ובכולל, אמור הגבר החרדי להישאר בתחומי הקהילה שלו ולהימנע מלצאת אל 'הרחוב' – אותו מרחב פרוץ. אבל מיד לאחר מכן הוא עובר לספר על שיטות או פרשנויות שדיברו יותר אל לבו. השיטה השנייה שהוא מספר עליה, זו של הרב ברויאר, מסייעת לו לתת הכשר ליציאה מהמרחב המוגן, ויתר על כן היא הופכת את היציאה הזאת לבעלת תכלית – הפצת דבר ה' וקירוב רחוקים – שהיא בחזקת קידוש השם. משם עובר אליהו לתיאור המפגש המרגש עם ספריו של הרב שמשון רפאל הירש, מייסד זרם "תורה עם דרך ארץ", שדגל בשילוב בין לימודי הקודש ולימודי החול, כמו גם בין עבודת ה' ורכישת מקצוע חול. השילוב בין שתי הפרשנויות, יוצר את ההכשר ללמוד מקצוע שהעיסוק בו יחייב, ככל הנראה, יציאה אל מחוץ למרחב החרדי המוגן. מעניינת העובדה שלמרות שאלהו למד בישיבות ספרדיות, המודלים החלופיים שהוא מעמיד לעצמו, למעט אזכורו של הרב רצון ערוסי, הם כולם של רבני אשכנז. המהלך הפרשני של אליהו מאפשר לו להתרחק מהמודל ההגמוני החרדי, שלפיו מצפים מהגבר החרדי שישאר ב"אוהלה של תורה" כל חייו. בעזרת פרשנויות אלה, היציאה מהמרחב החרדי וההשתקעות בלימודי חול מקבלות הכשר ואפילו יש להן תפקיד דתי של הפצת דבר ה' בטרטוריות זרות. על פי פרידמן (1987: 174), מנקודת המבט החרדית, "תורה עם דרך ארץ" לא הייתה אלא אפיזודה חולפת, אולם בהחלט ייתכן שהנסיבות הכלכליות והחברתיות הנוכחיות יפעלו להחייאתם של רעיונות תנועה זו, כפי שקרה לאליהו.¹⁹

אצל תלמידים אחרים, יצירת ההכשר הזה מצטיירת כפשוטה יותר. כך תיאר זאת יחיאל:

זה נכון, יש ערך עליון, יש עדיפות למי שלומד, אבל כל הדורות עבדו... ויש כאלה שיצאו רבנים ועד היום שומעים מהם, ויש כאלה שלא, ושכחו אותם... בסדר... זה לא אומר שאני לא אקיים מצוות. אם זה לא מתנגש – מה הבעיה? אז אני לא אהיה הצדיק הכי גדול... למרות שכל אחד רוצה... אבל יש רצון ויש מצוי... אני שלם עם זה.

¹⁹ עדות אפשרית נוספת לאפשרות שכזו היא הקמתה לתחייה של מפלגת פועלי אגודת ישראל וכינוסה של הוועידה התשיעית של המפלגה לאחר 20 שנים של היעדרות. כמו "תורה עם דרך ארץ" גם פועלי אגודת ישראל דוגלת בשילוב עבודה ולימוד תורה, ובעניין זה ראו: 'בלום, (ד' בחשוון תשס"ד). תחיית המתים של מפלגת פועלי אגודת ישראל. **בקהילה**, עמ' 7.

יחיאל מדגיש את העובדה כי בדורות קודמים, היציאה לעבודה הייתה מקובלת מאוד, ובין העובדים היו אף רבנים גדולים. הוא שלם עם העובדה שגם אם לא יהיה "הצדיק הכי גדול" ולא יתאים עצמו לדרישות המודל האידאלי, עדיין בכוונתו לקיים מצוות ואורח חיים דתי, כלומר – הוא ימלא אחר דרישותיו של מודל חלופי, לגיטימי לא פחות.

סיכום

פרק זה בחן את מאפייני הרקע של קבוצת הלומדים, את סדרת התלבטויותיהם והחלטותיהם ואת האופן שבו הם מסבירים ומצדיקים את ההחלטות שקיבלו. היות והשיבה הגדולה נוסח וולוז'ין היא אב-טיפוס לכל הישיבות החרדיות, זכו הרבנים הליטאים להשפעה מכריעה בעולם התורה החרדי. מכאן גם נגזר מעמדו ההגמוני של הציבור הליטאי בחברה החרדית הישראלית. מניתוח הממצאים עולה כי יחסי המעמדות וההגמוניה הליטאית באים לידי ביטוי גם בשלבים הראשונים שנבחנו כאן, של המעבר מעולם התורה אל עולם העבודה. ההון התרבותי של התלמידים הליטאיים מעצב את התלבטויותיהם והחלטותיהם ואת דרכם כבר מתחילתה, ומבדיל אותם מהצעירים החסידיים והספרדיים. מרכיב משפיע נוסף בקבלת ההחלטה על כניסה ללימודים הוא מידת השוליות החברתית בתוך כל אחד מתת-הזרמים הללו – אם מטעמי רקע משפחתי או בשל מסגרות הלימוד שהצעירים הגיעו אליהן. רוב הלומדים עברו דרך הישיבות הליטאיות, אך אינם משתייכים אל משפחות האליטה הרבנית והלמדנית, ובחלק מהמקרים הם אף משתייכים אל השוליים החברתיים. הכניסה אל המרכז החרדי מהווה עבור צעירים אלה 'הסללה' מהשוליים החברתיים אל מקום טוב יותר במרכז, הן של החברה החרדית עצמה, והן של החברה הישראלית הרחבה. הסבריהם של הצעירים להחלטה להתחיל את לימודי המקצוע נסבו סביב שני נושאים מרכזיים: א. הקושי, העייפות ואי-הרצון להתמיד בלימוד הגמרא כעיסוק מרכזי וכמעט בלעדי בישיבה או בכולל; ב. הקושי להשלים עם חיי צמצום וסיגוף הנלווים לבחירה בלימוד התורה, בייחוד על רקע השינויים שעוברת החברה החרדית, החושפים אותה אל השיח הצרכני והמתירני. חלק מהמרואיינים פירשו את המציאות שנקלעו אליה כראיה לא רק על מגבלותיהם ונחיתותם שלהם, אלא גם על הבעייתיות העמוקה הטבועה בחברה החרדית, שמפנה תביעה אחידה וזהה אל כל צעיריה, ללא קשר ליכולתם לעמוד בה. אי-הקשב למצוקתם של צעירים רבים התפרש כנובע לא מ"דעת התורה" של הרבנים, אלא מניסיונם של אלה להגן על האינטרסים הפרטיים והצרים שלהם.

המחקר מראה כי להתלבטות בקשר ליציאה אל עולם העבודה – במרחב החרדי המוגן והטהור או במרחב הלא חרדי וה"פרוץ" – היבטים מעמדיים הקשורים לתפיסתה של החברה החרדית את מקומה בחברה הישראלית. הצעירים החרדיים הגדלים לראות עצמם כאליטה בהשוואה לחברה הישראלית, נמנעים מלפנות אל תחומי עיסוק שהסטטוס שלהם בחברה זו נמוך. ההתלבטות גם מבליטה את ההבדלים בין האליטה הליטאית לזרמים האחרים. בעוד שצעירים ספרדיים וחסידים רבים התנסו במקצועות קודש דוגמת כתיבת סת"ם בטרם פנו ללימודי מקצוע טכנולוגי, צעירים ליטאיים נמנעו מהתנסות זו. מיקומם החברתי מקטין את הסיכויים כי יפנו לעיסוקים אלה הנחשבים ל'נחותים' בהשוואה לתפקידי רבנות והוראה הפתוחים בפניהם אם יחפשו עבודה באחד ממקצועות הקודש ובתוך המרחב החרדי. הלומדים מסתייגים במיוחד מעיסוקים החושפים אותם אל הגשמי, הארצי והיצרי. המדובר בעיסוקים הכרוכים בהפגנת גבריות שרירית ואסרטיבית, הפעלת הגוף, מפגש עם הטבע ותנאי השטח, ובעיסוקים הכרוכים בעימות ובמאבקי כוח עם עובדים, בעיקר כאשר אינם יהודים. על רקע זה אפשר לפרש את ההעדפה הברורה של רבים מהלומדים לעיסוק הקשור בעבודה עם מחשבים. כאמור, המחשב יוצר עולם וירטואלי אשר במובנים רבים הוא המנותק מהממדים הגופניים, הרגשיים, הטבעיים והבלתי נשלטים של הקיום. כאן חזרה התפיסה שלפיה האליטה הליטאית מסתייגת במיוחד מעיסוקים הכרוכים במפגש עם הגשמי, הגופני והיצרי, בעוד שחברי הקבוצות החרדיות האחרות נאלצים לא פעם להתפשר ולעסוק בהם. תלמידי המרכז החרדי משכילים לתת הכשר לדרך החדשה שבחרו על ידי בחירתן והבלטתן של פרשנויות בזכות לימוד מקצוע, השכלה גבוהה ויציאה אל המרחב הציבורי, פרשנויות אשר נחשבו עד כה לזניחות.

בפרק הבא נעבור מהתלמידים אל המוסד הלימודי הקולט אותם – המרכז החרדי להכשרה מקצועית – ונראה כיצד הוא מתמודד עם הנסיבות המורכבות שהוא פועל בהן.

3 המרכז החרדי להכשרה מקצועית: לימודי חול באווירת קודש

רקע

המרכז החרדי הוקם בשנת 1996 והוא המסגרת המרכזית בחברה החרדית ללימודים טכנולוגיים. כיום יש לו ארבעה סניפים (ירושלים, בני-ברק, אשדוד וקריית ספר), שבהם לומדים למעלה מ-1,000 תלמידים, גברים ונשים, תכנות, אלקטרוניקה, ניהול מערכות מידע, אדריכלות, הנדסת בניין, חשבונאות, ניהול ושיווק. כל זאת בקורסים לתעודה או לתואר הנדסאי של מה"ט (מכון ממשלתי להכשרה טכנולוגית). במסגרת מבח"ר (מכללת בני-ברק החרדית – תת-שלוחה של הסניף הבני-ברקי) אפשר להשלים תואר ראשון במדעי המחשב, בכלכלה ובלוגיסטיקה. כן מציע המרכז החרדי הכשרות קצרות-טווח בתכנות (קורס של חצי שנה), תחזוקת מחשבים, ניהול רשתות מחשבים, לימוד תוכנות כמו Office ועוד. עד כה עברו את הבחינות במסלול ההנדסאים כ-100 תלמידים.

המרכז החרדי הוקם בתקופה שבה התפרסמו כמה וכמה עבודות מחקר גדולות העוסקות בהיבטים כלכליים שונים של 'חברת הלומדים'. עלותו הגדלה של פרויקט חברתי זה, בצד הידיעות על מצוקתה הכלכלית של החברה החרדית, עוררו גופים ממסדיים שונים לתמוך ביד רחבה בפרויקטים מסוג זה. האגף להכשרה מקצועית במשרד העבודה והרווחה וג'וינט-ישראל מעבירים כבר שנים אחדות תקציבים למרכז, ששיעורם השנתי הממוצע הוא כעשירית מעלותה של הפעלת המרכז החרדי. זאת נוסף לסבסוד הממשלתי הרגיל למוסדות כאלה. עם זאת, היזמה להקמת המרכז החרדי צמחה מתוך החברה החרדית עצמה והיא נובעת מכוחות הפנימיים לה (ראה עמ' 7-8).

היבטים מבניים בפעילות המרכז החרדי ושאלת הריבוד החברתי: חסידיים, ליטאים וספרדיים

בחינת מאפייניו המבניים והארגוניים של המרכז החרדי מראה כי הוא משחזר במובנים רבים את יחסי המעמדות בתוך החברה החרדית. מאחר שמחקרנו ממוקד בצעירים החרדיים, היבט זה ייבדק באופן חלקי בלבד. היוזם והמייסד של המרכז החרדי הוא ד"ר אברהם פוס, יהודי אמריקאי, שהקים את העמותה והשקיע בה והוא משמש יושב ראש שלה. בצדו פועלת קבוצת משקיעים ובעלי עניין חרדיים. ניהול המרכז החרדי על כל שלוחותיו הופקד בידי הרב יחזקאל פוגל.²⁰ אולם הקמתו וקיומו של מוסד מסוג זה לא היו אפשריים בחברה החרדית בלי תמיכתם של רבנים בולטים. ואמנם ראשי המרכז החרדי הצליחו להשיג את תמיכתם הרשמית למחצה של הרב יוסף שלום אלישיב, הרב שלמה זלמן אויערבאך²¹ והרב יהודה לייב שטיינמן – מחשובי הרבנים ופוסקי ההלכה הליטאים, וכן את תמיכת הרב שמואל וזנר, פוסק הלכה בעל שיעור קומה, המזוהה עם הציבור החסידי. בהנחייתם של שלושת הפוסקים, פעל עד ראשית שנת 2003²² ועד הרבנים בן שלושה חברים שמתפקידו לדון בסוגיות היומיומיות של המרכז החרדי: הרב יוסף ישראלזון, ראש "כולל רחובות" וחתנו של הרב אלישיב, הרב מרדכי שלמה שטיינמייץ, ראש כולל ויזניץ בבני-ברק, והרב שמואל אליעזר שטרן, ר"מ בישיבת חוג חתם סופר. הרב שטיינמייץ והרב שטרן מייצגים את הציבור החסידי והרב ישראלזון את הציבור הליטאי. כך או אחרת, מרשימת השמות נעדרים שמות של רבנים ספרדיים, ולפוסקי ההלכה הליטאיים שבהנחייתם פעל וועד הרבנים היה כאן מעמד מפתח. מבירורים שערכת עם גורמים שונים ביחס לעובדה זו הסתבר לי כי בשלב הקמת וועד הרבנים, האפשרות לשלב רבנים ספרדיים כלל לא עלתה על הפרק.²³

אותה בולטות יחסית של החוג הליטאי קיימת גם בין אנשי הצוות. חלק הארי של בכירי המרכז החרדי, על ארבעת סניפיו, הם בוגרי ישיבות ליטאיות אשכנזיות, גם אם מיעוטם

²⁰ הרב פוגל התפטר מתפקידו לקראת סוף שנת 2003.

²¹ אשר נפטר בשנת 1995.

²² לאחר ששרד החינוך החליט לקצץ קיצוץ ניכר במספר הבנות החרדיות הלומדות בסמינרים, חששו הרבנים מפתיחתן של מסגרות לימוד חלופיות לתארים אקדמיים. במקביל גברה ההתנגדות למסלולי הלימוד לנשים שמציע המרכז החרדי, והרבנים הסירו את תמיכתם בו. על רקע זה פרשו שלושת חברי ועד הרבנים, ומאז לא נמצאו להם מחליפים.

²³ נ' הורוביץ (2000: 22) מתייחס במאמרו להקמתו של בית דין מיוחד לפרצות המחשבים. היוזמה להקמת בית דין זה הייתה שייכת לגדולי התורה הליטאיים ולשניים משלושת חברי מועצת חכמי התורה מטעם ש"ס. אולם גם שם אויש ביה"ד בסופו של דבר על ידי רבנים ליטאיים וחסידים בלבד.

אינו ממוצא אשכנזי. היות ותחומי לימוד אלה הם חדשים בחברה החרדית, נאלץ המרכז החרדי להסתמך, על כוח הוראה חילוני או דתי-לאומי ברובם המכריע של השיעורים. בקרב מורים אלה יש ייצוג רב ליוצאי עדות המזרח. הבקשה לספק נתונים מספריים אודות התלמידים מכל אחד מהזרמים, נענתה על-ידי הרב פוגל בזו הלשון:

גברים מול נשים נוכל לתת לך, אבל העדות השונות זה לא. אנחנו נגד הדבר הזה. אנחנו לא שואלים בכלל. אנחנו נגד זה, זה לא מעניין אותנו ולכן...

י.ח: למה אתם נגד?

פוגל: אנחנו לא חושבים שיש הבדל בנושא הזה... כלומר, אנחנו יודעים שקיימים הבדלים בגישות של חסידים, ליטאים והספרדים... כל אחד הנושא של הלימודים והעבודה וכך הלאה. אבל אנחנו דוגלים בלטשטש את ההבדלים האלה...

י.ח: למה?

פוגל: משום ש... כי באמת לא צריכים את ההבדלים האלה, לפי דעתנו... ובכל מקרה אנחנו מתייחסים לציבור הספרדי באותם קריטריונים כמו לציבור האשכנזי... אין שום הבדל.

לפחות על פי רשימת פוסקי ההלכה שהנחו את ועדת הרבנים, שבה קיים ייצוג מועדף לקבוצה הליטאית, והיעדר ייצוג לרבנים הספרדיים, וכן על פי הרכב הצוות – נראה כי המרכז החרדי משחזר את יחסי הכוח בעולם הישיבות האשכנזיות-ליטאיות. על רקע זה, הסתייגותו של הרב פוגל ממתן נתונים על התפלגות מספר התלמידים בכל אחד מהזרמים יכולה להתפרש כניסיון לטשטש העדפה זאת ועל ידי כך לאפשר את שימורה. פרשנות אפשרית נוספת המועדפת על כותב שורות אלה היא שאי-רצונו של הרב פוגל למסור נתונים בנושא זה נובעת ממאמציו הכנים להחיל נורמות חדשות, מריטוקרטיות, כמקובל בשוק העבודה המודרני ובמערכת ההשכלה הגבוהה. על פי עקרון המריטוקרטיה, יתקבלו מועמדים על פי כישוריהם, ולא על פי מוצא, עדה, קשרי משפחה וכדומה (Goldthorpe, 1996). הרב פוגל מנסה להחיל עקרונות חדשים אלה במציאות חברתית מורכבת, שבה גורמים רבים, חלקם בעלי כוח רב משלו, משמרים נורמות אחרות בתכלית, הנותנות הכשר להנצחה מפורשת של הבחנות ברורות בין עדות וזרמים דתיים שונים. עוד ביטוי לניסיון הזהיר להחיל נורמות מריטוקרטיות במרכז החרדי הוא קבלתם ללימודים של צעירים בוגרי ישיבות המזוהות עם הציונות הדתית ולא רק עם החברה החרדית. כמעט בכל שיעור שבו צפיתי היו שניים-שלושה תלמידים כאלה, ולעתים אף יותר, מה שמזמן מפגשים שהיו קודם לכן נדירים יחסית, לפחות עבור חלק מהתלמידים החרדיים. המפגש בנסיבות אלו, כאשר לכלל התלמידים מטרה משותפת – הצלחה בלימודים – מצמיח היכרויות ויחסי ידידות בין תלמידים בני

רקע שונה לגמרי.²⁴ גם לחלק מהלומדים הספרדים או מיוצאי ישיבות הציונות הדתית, זימנו הלימודים במרכז לראשונה אפשרות לשוחח עם בני גילם המגיעים מרקע חסידי, או ליטאי.

בשיחה נוספת, הרב פוגל מוכן להרחיב יותר על הבדלים בין הקבוצות. ברור לו כי הליטאים נחשפים יותר לעולם החיצוני, בייחוד בהשוואה לחסידים, וכך הם מגיעים עם ידיעות רבות יותר בעברית ובאנגלית. אשר לתלמידים הספרדיים, הוא אומר:

אין לנו נתונים ממש בעניין הזה... אבל להערכתי לפחות 30 אחוז הם ספרדים, על אף שאני מוכרח לומר שלספרדים פחות קורץ לבוא לכאן. בחור חרדי-ספרדי... עדיף לו למצוא את מזלו בהשקעה הרבה פחות גדולה – אחרי הכול פה זה השקעה עצומה. צריך להשקיע בלימודים, בשיעורי בית, לפחות שלוש שנים של השקעה רבה. בחור ספרדי טיפוסי, בוא נאמר בן 23-24 – אם הוא רוצה הוא ילך לש"ס ולאחד המנגנונים... יש להם 17 מנדטים בכנסת... כך וכך משרדי ממשלה, כך וכך מועצות דתיות, כלומר זה שפע עצום של משרות... עכשיו אם בחור הוא אישרוני, כזה שיכול להגיע לפה, אז הוא אומר, 'רגע אחד, מה אני צריך לבזבז את הזמן שלי ב... אני אלך, אהיה עוזר של X או של Y, אני אהיה הנהג שלו, העוזר שלו בכנסת, אני ישר אסתובב עם פלאפון ועם מפתחות ועם זה'. זאת אומרת, הסיכויים שלו להתקדם הרבה יותר מהירים שם בחוץ מאשר בחור אשכנזי רגיל. מה הוא יעשה [הבחור האשכנזי]? אין לו איפה... נגמרו כבר כל המשרות העסקניות וכל המשרות הלא פרופסיונליות, והוא מגיע כי אין [לו] בררה, ולכן הוא חייב לעבוד קשה. יש בין הבחורים הספרדים, אלה שמסתכלים רחוק, בדרך כלל זה כאלה שהם מוכשרים מצד אחד ומצד שני הם לא בעלי מנטליות עסקנית, אלא באדם עם קצת יותר תוכן שחושב שלא לעולם חוסן ולכן צריך להתקדם בחיים.

מדבריו של פוגל ראוי להתייחס בייחוד לתיאורו את מצבו של הצעיר האשכנזי. בניגוד לצעיר הספרדי, שיש לו סיכוי להשתלב באמצעות תנועת ש"ס במשרה ציבורית,²⁵ לצעיר האשכנזי אין אפשרויות כאלה וסיכוייו למצוא עבודה הם קלושים. את הקמתו של המרכז החרדי צריך להבין אפוא, גם לאור מצב עניינים זה וכחלק מניסיון של הקהילה הליטאית והאשכנזית החרדית להתמודד עם פריחתה של תנועת ש"ס, עם

²⁴ המטרה והמעמד המשותפים, כלומר אלה של תלמידי מערכת ההשכלה הגבוהה, עיצבו גם את יחסי עם התלמידים ויצרו אצלם אמפתיה ונכונות לרוב. יחסים אלה נמשכו כל השנה ובאו לידי ביטוי בהסכמת רובם המוחלט להתראיין ולסייע ככל יכולתם. נראה כי גם ההשתלבות בשוק העבודה במסגרת חברות הטרורגניות המזמנות עבודה עם חילונים למטרה משותפת, פועלת באופן דומה ומאפשרת, הן לחילונים והן לחרדים, להיפטר מעמדות סטראוטיפיות. בעניין זה ראו: 'י שרלו, (2001) **ד"ח חקר בוגרי המרכז החרדי**, הוגש לקרו אבי חי, לא פורסם.

²⁵ אפשרות זו הייתה קיימת בתקופת הריאיון עם הרב פוגל (2001), אך לאחר בחירות שנת 2003 והקמת ממשלת ליכוד-שינוי, היא קיימת פחות.

הפיכתה למעסיק בקנה מידה גדול עבור מאות ואלפי חרדים ספרדיים, ועם השיפור במצבם הכלכלי של המשתלבים באמצעותה במשרות ציבוריות מסוגים שונים. המהלך שאפשר לצעירים חרדיים ספרדים למצוא משרה מכניסה ולהגיע לרמת חיים גבוהה, ובכך גם לשנות משמעותית את יחסי המעמדות בחברה החרדית, מאיים על הציבור האשכנזי ומחייב חלופות הולמות לצעירים אשכנזיים. לפיכך, למרות הסבסוד הציבורי שהמרכז החרדי נהנה ממנו הוא פונה בראש ובראשונה לצעיר האשכנזי ובייחוד זה הליטאי, ופותח בפניו חלופות שכאלה. בהמשך דבריו התייחס פוגל שוב לאנשי ש"ס ולמסלולי ההשכלה הגבוהה החלופית אותם הם מבקשים לפתוח:

אם תיקח את המסלולים הקלים יותר, כמו 'בטורו קולג', וכל המקומות שאנשים הלכו להוציא תארים בפעם בשבוע, עכשיו עושים את זה באוניברסיטת מנצ'סטר, בעיקר אנשי ש"ס. הכל מבוסס על לבוא פעם בשבוע ולקבל איזשהו תואר. מה לומדים? מנהל עסקים... יעני איזה משהו לא מחייב... פעם בשבוע אתה בא עם התיק, עם המכוננית... מי זה כל הפונקציונרים האלה? זה לא אנשים שבאים לרכוש מקצוע, לעבוד קשה, אלא באים כדי שיהיה כתוב שם שהוא למד ב... אולי בפעם הבאה הוא יוכל לקבל איזו משרה יותר... הוא יקבל ג'וב ותהיה איזה ועדה של קידום, אז הוא יקבל את זה. לעומת זאת אשכנזי מבחינה זו, אין לו הרבה סיכויים להתברג באיזה ג'וב כזה. הוא צריך להוכיח את עצמו, אז הוא צריך ללכת למקצועות ממש, מקצועות מקצועיים.

גם כאן מצטיירת ההבחנה בין מסלולי ההשכלה הגבוהה המזוהים עם ש"ס, לבין אלה המזוהים עם הציבור הליטאי. מסתבר כי זמן קצר לאחר הקמת המרכז החרדי, בעקבות יזמה של כמה מבכירי תנועת ש"ס, נפתחו מסלולים לתואר אקדמי בשיתוף שלוחות של אוניברסיטאות בארץ או בחו"ל. את פתיחת מסלולי ההכשרה לתואר אקדמי, שיזמו אנשי ש"ס ללא קשר למרכז החרדי, יש לפרש גם כמהלך של היפרדות מכוונת ממוסדות החינוך שבשליטה ליטאית, בדומה ליזמה שנקטו אנשי ש"ס לאחר הקמת התנועה כשהקימו מספר ישיבות ספרדיות עצמאיות.

מסגרת נוספת להכשרה מקצועית, שבראשה עומד דווקא חסיד, היא מכון 'לומדה' בשכונת גאולה, כלומר בלב המרחב החרדי. האווירה שם היא דתית יותר: מורים או מורות חילוניים אינם מלמדים במכון, וגברים אינם מלמדים נשים. ההכשרות שהמסגרת מספקת הן קצרות מאוד, ובעיקר משתתפות בהן נשים מחוגים חסידיים וספרדיים. נטייתם של החסידים לפנות להכשרות קצרות-מועד במסגרות הממוקמות בלב המרחב החרדי אובחנה גם במחקרו של גונן (2000). הקמתם של מוסדות להכשרה מקצועית ולהשכלה גבוהה המזוהים בנפרד עם אחד הזרמים החרדיים מחזקת את מגמת הפרטיקולריזם שפרידמן התייחס אליה בספרו (1991).

מעול מלכות לעול דרך ארץ

למרות שהקמת המרכז החרדי גובתה על ידי חשובי הרבנים החרדיים, היא עוררה, וממשיכה לעורר, התנגדות מצד רבנים רבים בציבור החרדי, בעיקר האשכנזי. ריכוז של מתנגדים קיים הן בקרב קבוצות ליטאיות קנאיות והן בקרב אנשי "היישוב הישן" וקבוצות המזוהות עם העדה החרדית. וכך תוארו הדברים בקונטרס "על גזרת ה'מסלולים" שראה אור מטעם "ועד משמרת היהדות" והופץ בתוך גיליונות **יתד נאמן** בראשית חודש שבט תש"ס: "את מקום הביטחוניסטים למיניהם, שקראו לפגוע בעיקרון של 'תורתו אומנותו' בשם הצרכים הצבאיים, תפסו לאחרונה כלכלנים וסוציולוגים, שרקחו תאוריה שלמה, שלפיה קיים צורך כלכלי חיוני בהוצאת אלפי לומדים למעגל העבודה... אותם גורמים חילוניים כפרניים ופורקי עול להכעיס, לא את טובת היהדות הם מבקשים, אלא רק הוגים דרכים ומזימות להגשמת מטרתה האמתית של הציונות וההשכלה: עקירת התורה. פעם דגלו ב'עול מלכות' ופעם מעודדים 'עול דרך ארץ' [יציאה לעבודה] ובלבד שיוכלו לפגוע במי שקיבלו על עצמם עול תורה".

לטענת הכותבים, הקמת מרכזי ההכשרה המקצועית היא עוד שלב במלחמה הבלתי נגמרת בין "חושך" ל"אור", בין עולם התורה ומתנגדיו (ששלב קודם שלה היה הניסיון לגייס חרדים). הם דוחים את טיעוניהם של הגורמים השונים בדבר המצוקה הכלכלית בחברה החרדית ומדגישים את המזימה לקעקע את הלימוד הישיבתי. על דמיון נוסף בין שני הניסיונות הללו (כלומר גיוס חרדים לצבא והקמת המרכז להכשרה) מצביע מאמר מאת נתן זאב גרוסמן, עורכו של **יתד נאמן**. במאמר שכותרתו "ולא נאמר עוד אלוהינו למעשה ידינו" (הושע יד, ד), מתייחס גרוסמן לגורמים שונים המנסים לעודד את יציאתם של חרדים לעבודה:

הצורך להתנער מתחושות 'כוחי ועצם ידי' אינו נוגע רק לגורמים צבאיים ולאומיים, אלא לכל אחד ואחד. מדובר באחד הניסיונות הפוגעים באדם בכל תהלוכות חייו... לאחרונה נתרגשה עלינו חזית חדשה. פורקי עול... קוראים להסית אברכים לעזוב תלמודם בטענה של 'הרחבת מעגל העבודה'... ו'צורכי פרנסה'. גם על כך יש לומר "ולא נאמר עוד אלוהינו למעשה ידינו". בהקשר זה מביא גרוסמן את דבריו של החתם סופר: "רוב העוונות נעשים על ידי ניסיון קושי הפרנסה, יען שרואים דרך טבע שעל ידי שנותנים ונושאים במשא ומתן ועוסקים במלאכתם ומתפרנסים. אבל באמת לא מעשה ידו ומסחרו מפרנסו, אלא הקב"ה מפרנסו... (גרוסמן, 2000).

הן יזמות הגיוס והן יזמות היציאה לעבודה וההכשרה המקצועית מושתתות לפי דברים אלה על ההנחה בדבר 'כוחי ועצם ידי' – כלומר העמדת האדם ומעשיו במרכז והתעלמות מהממד הרוחני והבלתי נשלט במציאות, כלומר מתפקידו של האל, אשר

לדעת הכותב הוא-הוא המפעיל' האמתי שמאחורי הקלעים. האל הוא שיקבע מה יהיה הביטחון הפיזי שיהודים בארץ ישראל יזכו לו, או מה תהיה פרנסתו של אדם. העמדות שביסוד יזמות אלה מתפרשות אפוא כהתרסה כלפי האל, ועל כן האדם החרדי חייב להתרחק מהן.

גרוסמן הוא אחד הלוחמים העיקריים ובעלי ההשפעה כנגד מסגרות ההכשרה המקצועית והאקדמית, והוא כבר פרסם סדרת מאמרים בנושא.²⁶ מעמדו כעורך **יתד נאמן** מעניק לו עמדת כוח עצומה ובמה שממנה הוא מכריז את טענותיו.²⁷ במאמר אחר שכותרתו "סכנת 'האקדמיה החרדית' ו'האוניברסיטה בהכשר'", הוא מתייחס להיבט בעייתי נוסף של התופעה: "עד כה היה ידוע, כי שאיפתה של כל משפחה חרדית, שבניה יגדלו בתורה. גם מי שנאלץ לעזוב את כותלי בית המדרש כדי לעבוד לפרנסתו, לא עשה מכך 'אידיאל' ולא ראה בהחלטתו התקדמות, אלא להפך. הוא ייחס כבוד, יקר והערצה לכל אלה שנשארו בד' אמות של הלכה בלבד, וידע כי המה אשר צועדים בראש המחנה והם האליטה של ציבור היראים. עתה, במסווה של צורכי פרנסה, מנסים ליצור 'אוניברסיטה חרדית', אשר תהפוך ל'אידיאל' הן את עצם היציאה מכותלי בית המדרש והן את ההתחכמות בלימודים אקדמיים" (גרוסמן, 1999).

אף שביקורתו של גרוסמן מכוונת בעיקר כנגד היותן של המסגרות החדשות חלופה בקטע זה הוא מדגיש במיוחד את היותן חלופה בעלת יוקרה וסטטוס, מה שעלול להפוך את המסלול שהן מציעות למתחרה בלימוד התורה. אם עד כה לימוד התורה היה הדרך היחידה הלגיטימית עבור הצעיר החרדי והדרך האידיאלית עבור הגבר החרדי, לפתע צומחות חלופות לאותה דרך, ועוד כאלה שיוקרה בצדן. אם נחזור אל דבריו של יואל גליקשטיין (בעמ' 23), מסתבר כי לחששותיו של גרוסמן בסיס אמתי. מיסודן של אותן אפשרויות בחירה מעורר חשש רב בקרב הרבנים החרדיים, והם הסבורים כי צעירים רבים יעדיפו לעזוב את הישיבה. חשש זה בא לידי ביטוי בהזדמנויות שונות, בין היתר

²⁶ מתנגדיו של גרוסמן יודעים לספר כי הוא עצמו בן למשפחה אמידה. עובדה זו ותפקידו כעורך **יתד נאמן** מבטיחות כי מצבו הכלכלי שפיר. מתנגדיו טוענים כי לולא היה בעל משרה בכירה ומרקע מבוסס, היה מתקשה יותר לתקוף את המבקשים לפרנס את משפחותיהם בכבוד באמצעות לימוד מקצוע ראוי. יתר על כן טוענים מתנגדיו, היות והוא עסוק בעריכת העיתון, ברור שאינו יכול להקדיש את כל עתותיו ללימוד, ואינו מוסמך אפוא לדרוש זאת מעשרות אלפי אברכים.

²⁷ עם זאת מעניין לציין כי מעמדו של **יתד נאמן** עצמו נחלש ושציבור קוראיו התדלדל על חשבון השבועונים החרדיים שהפופולריות שלהם גואה. מצבו של העיתון החמיר במידה כזאת עד כי בחודש בינואר 2004 פורסמה בריכוזים החרדיים קריאת קודש הקוראת לציבור הליטאי לחתום על מינוי לעיתון נוכח המצוקה הכלכלית שנקלע אליה והחשש שהוא עתיד להיסגר. עובדה זו מלמדת לא מעט על רחשי לבם של הקוראים החרדיים, ועשויות להיות לה השלכות רבות גם בנוגע לתהליך ההכשרה המקצועית בחברה החרדית.

בכותרת הקונטרס שצוטט קודם לכן: "על גזרת ה'מסלולים". יצירתם של מסלולים נוספים עבור הצעיר החרדי, חוץ מלימוד תורה, היא כשלעצמה נתפסת כגזרה. ראשי המרכז החרדי מודעים היטב לחששות אלה ועושים מאמצים רבים לא ללבותם. משום כך, בשנותיו הראשונות פתח המרכז החרדי את שערו רק לאברכים נשואים שכבר למדו מספר שנים בכולל ושהחלטתם לצאת אל מעגל העבודה נבעה מקשיים כלכליים.

על המורכבות שבה פועל המרכז החרדי ניתן ללמוד מדברים שנשא הרב מאיר טסלר בפני קהל התלמידים הנרגש, בערב פתיחת שנת הלימודים. וכך אמר:

לפני מספר שנים, כאשר ערכנו את הערב הראשון בכיוון הזה, זה היה בבני-ברק. הערב התקיים במקלט במעמקי האדמה – כמה שיותר מרוחק כדי שכמה שפחות אנשים ידעו שהדבר קיים. מי שהגיע הסתכל היטב שאף אחד לא רואה אותו לפני שנכנס. רק בודדים העיזו. היום, בעזרת ה', אנחנו כבר לא מתכנסים במקלט, אלא בחדר הגדול הזה. הזמנו לכאן את כל התלמידים שלנו שהולכים לכיוון תעודת הנדסאי, וכמו שאתם רואים, זו כבר כמות מכובדת של נוכחים....

ואז קטע הרב טסלר לרגע קצר את דבריו ואפשר לנוכחים לסקור את סביבותיהם. קרוב למאה וחמישים תלמידים מילאו את האולם. אכן, לא מספר של מה בכך.²⁸

נושא ההכשרה המקצועית, ועוד יותר מכך הלימודים לתואר אקדמי, עודם שנויים במחלוקת בתוך החברה החרדית.²⁹ המרכז החרדי עשה אמנם כבוד דרך ארוכה מאז אותו מפגש חסוי בעמקי המקלט הבני-ברקי, אך גם אם המתכנסים כבר חוששים פחות להיכנס לאולם ולימודי מקצוע כבר אינם נחשבים לטמאים כל כך אז, רק מעטים יצהירו בפומבי על השתתפותם. על מעמדו הלא-פשוט של המרכז החרדי גם ניתן ללמוד ממיקומו הגאוגרפי בפריפריה של המרחב הירושלמי, ולא בתוכו כמו מוסדות התורה הנחשבים. עד לאחרונה נמנעו העומדים בראשו מלפרסם את תכניות הלימודים

²⁸ בעקבות קריסת שוק ההיי-טק הצטמצם מספר התלמידים בשנים הבאות באופן דרמטי.

²⁹ עדות נוספת לכך הוא העימות הגלוי שהתפתח בין השבועונים החרדיים, **משפחה**, ו**בקהילה** שעורכיהם אפשרו את פרסומן של כתבות שתמכו באופן גלוי בחיפוש מקורות פרנסה חדשים, ביציאה לעבודה ובהכשרה מקצועית, לבין **יתד נאמן**, ועורכיו שמתנגדים מאד למגמות אלה. בעניין זה ראה את כתבתה של ת' רותם **בהארץ** (16.2.04): "מי היה מאמין, עיתונאים חרדים תומכים ביציאה לעבודה". התפתחות חשובה נוספת בהקשר זה היא החלטתם של כמה חיידרים חרדיים לאמץ קריטריון קבלה חדש שלפיו ילדים לאבות עובדים לא יוכלו להתקבל. ראה דיון בנושא זה בפורום "חדרי חרדים":

http://www.hydepark.co.il/hydepark/topic.asp?whichpage=1&topic_id=352718

שהוא מציע בימונים החרדיים, מחשש שיעוררו עליהם התנגדות מצד הרבנים וחלק מהציבור.³⁰

אם הרבנים מייצגים בהקשר זה את הצד השמרן, הזהיר והמסתייג על פי רוב מהתופעה החדשה, בני הדור הצעיר מגלים דווקא התלהבות. ביטוי להתלהבותם של בני הדור הצעיר ולא־מוצם את המגמה החדשה התגלה לאחרונה בדמות אֶפנה חדשה שפשטה בקרב ילדים חרדיים בירושלים, בבני-ברק ובשאר הריכוזים החרדיים: איסוף כרטיסי ביקור – לא של רבנים או גדולי תורה העומדים בראש המחנה החרדי ומנהיגים אותו – אלא דווקא של בעלי מקצועות חופשיים שזנחו את לימוד התורה ויצאו אל העולם החול והגשמיות על מנת למצוא פרנסה: מתכנתים, עורכי דין, אדריכלים, עיתונאים ופרסומאים. ככל שהמקצוע יוקרתי יותר בשוק החופשי, יקר ונחשב יותר הכרטיס של בעליו. על תופעת האספנות החדשה דווח גם בפורום "בחדרי חרדים",³¹ ושם גם נכתב כי היא מעוררת הסתייגות רבה אצל מנהלי מוסדות החינוך החרדיים המחנכים את תלמידיהם לשאוף להיות תלמידי חכמים המכונסים בעולמה של תורה. ברבים מהמוסדות הללו כבר נאסר על הילדים להביא את כרטיסי הביקור לכיתה. אין ספק כי אֶפנת הילדים החדשה מלמדת רבות על תהליכי העומק העוברים על החברה החרדית, ובהחלט ייתכן כי היא מהווה ביטוי לרחשי לבם הבלתי ממומשים של הורים רבים בציבור החרדי.

מאחר שמעמדו של המרכז החרדי שנוי במחלוקת בעולם המבוגרים, חייבים העומדים בראשו לנהוג משנה זהירות. עליהם להימנע מלהיתפס כאיום על עולם הישיבות או על אופייה של החברה החרדית. עליהם להבטיח כי במרכז תישמר אווירה חרדית, נקייה ככל האפשר מהשפעות בלתי רצויות. מנגד, עליהם ליצור תדמית של מסגרת שיש לה מה להציע. ברוח זאת, במהלך ערב הפתיחה מספר הרב מאיר טסלר לתלמידים על ייחודו של המרכז החרדי ועל המגוון הרחב של מסלולי הלימוד לתואר הנדסאי המוצעים בו: תכנות מחשבים, אלקטרוניקה, תעשייה וניהול מערכות מידע, אדריכלות, בניין. לסיכום הוא מוסיף: "אנחנו עושים מאמץ שכל אדם ימצא את המקום המתאים לו מבחינת הכישורים והיכולת, וזה כל היופי שבמגוון הזה, שבאמת לכל אחד יש את האפשרות השונה".

³⁰ עוד על מאבקי הכוח בין תומכי ההכשרה והלימודים האקדמיים בתוך החברה החרדית לבין מתנגדיהם, ראו: 'לופר, (2004) **מפנה בחברה החרדית: הכשרה מקצועית ולימודים אקדמיים**, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

³¹ בעניין זה ראו דיון בפורום "חדרי חרדים": http://www.hydepark.co.il/hydepark/topicarc.asp?topic_id=140726

המרכז החרדי מצדיק אפוא את חששותיו של נתן גרוסמן, עורך **יתד נאמן**, שצוטטו קודם. המרכז החרדי אכן עושה מאמץ לפתוח בפני הצעיר החרדי מגוון מסלולים חלופיים זה לזה, שהם בו-בזמן חלופה להמשך הלימוד הישיבתי. ריבוי וגיוון תחומי הלימוד והעיסוק, סותר את העמדה החרדית המיוצגת על ידי גרוסמן והתובעת קיומו של מסלול אחד ויחיד – לימוד התורה.

אוירה של קדושה

נוכחותם הקרובה כל כך של מסתייגים, דוגמת נתן גרוסמן, גם מעצבת מצדה את גבולות הפתיחות של המרכז החרדי ושל העומדים בראשו. במהלכו של ערב פתיחת שנת הלימודים פונה גם הרב פוגל אל התלמידים. בדבריו הוא מסמן במודגש את גבולות הפתיחות של המרכז החרדי:

אנחנו לא מוסד ישיבתי, למי שלא הבין, וכאן לא משלבים לימוד גמרא עם דברים אחרים. כאן אנשים מגיעים כדי ללמוד מקצוע. מי שרוצה ללמוד גמרא או דברים תורניים – לכך יש מקומות נפרדים. אבל אנחנו בפירוש מקום שקם בשביל המגזר החרדי, וזו נקודה שצריך להדגיש... אמנם אנחנו כאן לא עוסקים במשמעת, ולא במוסר, אבל אנחנו מקפידים על כמה דברים: ביגוד, צורת דיבור והתנהגות. בנושא הביגוד, הבקשות שלנו פשוטות: בלי חולצות גולף... סוודרים... אתם אמנם לא צריכים לבוא בלבוש חסידי מלא, אבל חולצה עם כפתורים... ומכנסיים כמובן... אני לא רוצה לראות כאן אנשים עם תסרוקות מוזרות, בלי שבילים... באירופה ובארצות הברית אתה נכנס למשרד, וכלי קשר לאנשים דתיים – אנשים מתלבשים בצניעות. פה בישראל, ובייחוד בקיץ – אנשים מתלבשים כאילו הם על שפת הים... אז את הדברים האלה אני לא רוצה לראות כאן... אני לא רוצה להגיע למצב שאראה מישהו במסדרון ואצטרך להגיד לו – "חביבי, תחזור הביתה ותתלבש כמו שצריך", אבל אם אצטרך, אני אעשה את זה. כך גם לגבי צורת הדיבור וההתנהגות שלכם.

פוגל מבהיר כי למרות שהמרכז החרדי אינו מסגרת ישיבתית הוא מסגרת השומרת על מה שמכונה "אוירה ישיבתית" – אוירה חרדית, שבה מתקיימת הפרדה בין קודש וחול ובין טהור וטמא, בין "שלנו", לבין "שלהם". גם כאן גופם של התלמידים הוא מושא לפיקוח חברתי, ובדומה לכך שפת הדיבור וההתנהגות. אולם בניגוד לישיבות חרדיות, קווי הגבול שונים מעט. ההגדרה של "לבוש הולם" כוללת מעתה גם את מי שהחליף את חולצת הכפתורים הלבנה וה"ישיבתית" בחולצת כפתורים בצבעים אחרים. הרב הבהיר לי נקודה זו באחת משיחותינו הראשונות. הוא אינו נוגע בנקודה זו בדבריו, אולם הוא עצמו לובש באותו ערב חולצת כפתורים כחולה ואחד מעוזריו מופיע בחולצה דומה בגווני ירוק כהה. נורמות הלבוש החדשות מאומצות במהירות על ידי רבים מהתלמידים.

האיום שמשמיע הרב פוגל בסוף דבריו איננו סרק. לפני שנכנס לאולם הוא פגש במסדרון את אברהם פרידמן, מי שעתיד להיות אחד מתלמידי מסלול הנדסאי תעשייה וניהול מערכות מידע. הוריו של אברהם (בן 20) חזרו בתשובה כשהיה ילד. הוא עצמו עובר בשנים האחרונות תהליך של התרחקות מהחרדיות. למרות שהיה תלמיד טוב בגמרא, נזרק אברהם מכמה ישיבות ליטאיות, וכעת הוא אינו תלמיד ישיבה. עובדה זו ניכרת גם בהופעתו ובלבושו. אל ערב הפתיחה הגיע בתספורת מסוגנת, עם 'שביל', והרב פוגל נזף בו על כך. להלן תגובתו של אברהם על דברי הרב פוגל:

אפילו תסרוקת עם שביל כבר אסור?!... עשיתי קוצים אחרי זה, מה אכפת לי... זה היה באפנה, אז החלטתי לשנות... למחרת בבוקר הלכתי ל'ביזאר סטודיו', אמרתי אני יעשה עכשיו קעקוע ענק... בסוף הלכתי עשיתי פירסינג בלשון... מרוב רוגז. עברתי כאבים... אבל נהניתי מהכאב, פשוט זה היה השמחה שלי ש... וואי, אני דופק אותו [את פוגל]... ועשיתי את זה והראיתי לכל החברים שלי.

אף שגבולותיו של המרכז החרדי מצטיירים כגמישים, מתברר כי לפחות במקרה זה הם איתרו במדויק צעיר שחלק גדול מאורחות חייו, לרבות לבושו, רחוקים מהדרך החרדית. וכאן גם הסתיים הפלורליזם, שהרי לפי דברי הרב פוגל, המרכז החרדי מיועד לחרדים ומתחייב לשמור על אווירה חרדית. הפיקוח והריסון ביחס לגופם של הצעירים עלול לעורר כעס והתנגדות, וכאשר הם ננקטים בפועל, יש סיכוי שהפערים בין המרכז החרדי לתלמיד עוד יגדלו פי כמה. ואמנם אברהם פרידמן לא המשיך בלימודיו במרכז לאחר שנת הלימודים הראשונה.

הפיכת חולצת הכפתורים במגוון הצבעים ללבוש לגיטימי ואף מועדף בדיעבד במסגרת המרכז החרדי, מסרטטת למעשה מודל גופני חלופי, אבל כזה שדומה לא מעט למודל הגופני הישיבתי. לגוף החנוט בחליפה עסקית ובחולצת כפתורים, דמיון וקרבה אל הגוף 'הישיבתי'. שני הגופים מרוסנים, מוקפדים ומצויים בשליטה. חולצת הכפתורים היא למעשה חלק מה-Power Dressing, אותו לבוש גברי הרווח אצל אנשי עסקים או מנהלים והמשמש שריון מפני חדירה אל הגוף, וכמחסום מפני יציאתם של חומרי גוף שונים החוצה. לבוש זה מקשה על זיהוי קווי המתאר של הגוף ובמובן זה הוא אוטם את המבט. הקווים הישרים והחדים, הן של חולצת הכפתורים והן של החליפה המלאה, מסתירים את קווי המתאר המתעגלים של הגוף, כמו גם את המהות הפיזי והחושנית, ואמורים להקרין שליטה, כוח, רציונליות וגבריות (Longhurst, 2001).

המודל הגופני החדש שהרב פוגל מסרטט ניתן למימוש ביתר קלות אצל חלק מסוים של התלמידים. מי שמוצאם מבתים ליטאיים וספרדיים, וגם רוב התלמידים שרק עברו דרך עולם הישיבות הליטאי, מגיעים למרכז לבושים בחליפות קצרות ומודרניות. רובם

המכריע מגולחים למשעי, לפחות עד חתונתם, ולעתים גם לאחר מכן, והופעתם מודרנית מאוד. חולצה צבעונית מתאימה בקלות לשאר פרטי לבושם. אצל התלמידים החסידיים, השינוי הוא מורכב יותר. רובם לובשים חליפות או מעילים חסידיים ארוכים, פאותיהם גלויות וארוכות והם חובשים כובעים חסידיים שאיש בחברה הלא-חרדית אינו חובש. על פי רוב התלמידים השייכים לאחת החסידויות לא גילחו את זקנם ולא סידרו אותו. סממנים אלה הופכים את חזותו של החסיד הממוצע לשונה מאוד מזו של איש העסקים, גם בוואריאציה הליטאית שלו. החלפת החולצה הלבנה בחולצה צבעונית תוך שמירה על שאר סממני הלבוש תיתקל, יש להניח, בגיחוך, ועל כן רק מעטים ינקטו צעד שכזה. מבחינות אלה, ההופעה החסידית משיגה את מטרתה המקורית; היא מסמנת את הגבר החסידי, הרבה יותר מבן גילו הליטאי, ומקשה על השתלבותו במרחב הלא-חרדי.³²

הרב פוגל מודע להבדלים אלה, וכך הוא מתאר אותם:

אם נסתכל על ההופעה החיצונית של בחור ליטאי וחסיד... ההבדלים הם גדולים מאד בלבוש. הליטאי לבוש כמוני. בסדר, אז יש זקן, יש כיפה, אבל איך אומרים, ההבדלים החיצוניים הם לא כל כך גדולים, כמו נניח לבוא באמצע הקיץ עם חליפה ארוכה שחורה... ויש גם חסידיים שמגיעים עם מכנסי שלושת רבעי וגרביים... הוא יבוא לאיזשהו מקום שכולם שם חצי לבושים, ואם הוא עוד הולך עם ציציות בחוץ הוא מיד מרגיש את עצמו חסר בטחון, יוצא דופן, כל העולם מסתכל עליו... יש לו פאות... חיצוניות... כל הדברים האלה שמים אותו בעמדה נחותה.

פוגל גם יודע שהגוף החסידי המסומן מגביל או מקשה על חלק גדול מהתלמידים מרקע זה להשתלב במקומות עבודה שהם מחוץ למרחב החרדי וכן בתחומים בהם נדרשת עבודה עם לא-חרדים. לטענתו, בתחום תכנות המחשבים, הבעיה היא פחות חריפה.

קודש וחול – ממדים נוספים

הפיקוח על הגוף הוא רק אחד מאמצעי הפיקוח הרבים במרכז החרדי שמטרתם להבטיח הבחנה מתמדת בין 'קודש' ו'חול'. חשיבות רבה מייחסים שם בשלב הקבלה (או אי-הקבלה) לזהותו ולמידת דתיותו של המועמד. עד לפני כשלוש שנים יכלו להתקבל למרכז

³² גם בהקשרים חברתיים בעלי אופי שונה לגמרי, כמו בסיס טירונים, בולטים החסידיים יותר בשל הופעתם ועובדה זו מסמנת אותם. בעניין זה ראה: 'חוקק' (2003) מאהלה של תורה אל מאהל הטיירוניס: מפגש בין מודלים של תרבות. מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, ירושלים.

רק אברכים נשואים, אולם בשל ריבוי הפניות בוטלה דרישה זו, ומעתה מתקבלים גם בחורים רווקים, בתנאי שהם לומדים, לפחות בשעות הבוקר, במסגרת ישיבתית.³³ הפונים מתבקשים להביא מכתב מראש הישיבה, המתיר את השתתפותם. מחסום זה איים למנוע את קבלתו של דויד אזולאי. דויד, בן 21, נשר מהישיבה הקטנה זמן קצר לאחר שעבר אליה מהתלמוד תורה. מאז למד בעיקר לימודי חול במסגרות לא-חרדיות. כמו במקרים רבים אחרים שבהם התעורר ספק בנוגע למידת התאמתו של מועמד מבחינה דתית, הופנה דויד לר׳איזון אצל אחד מחברי ועד הרבנים. ״הלכתי לרב שטיינמיץ בהר נוף עם אמא שלי״, הוא סיפר. ״הוא שאל מה אני עושה, אם אני מתכוון ללכת ללמוד, כשהוא שמע שאני הולך ללמוד בבוקר קצת בכלל, אז הוא נרגע... הוא אמר, ״ופי, יופי, כל הכבוד״ והתקשר אל הרב פוגל, אמר לו... ״בסדר, הוא יכול להתקבל״. אמנם דויד לא היה תלמיד סדיר בשום מסגרת ישיבתית ובמובן זה היה שייך ל״שוליים״ החברתיים, אבל חזותו החרדית והקפדתו על הקצאת זמנים ללימוד הגמרא הופכת אותו לתלמיד מן המניין במרכז החרדי. קבלתו אל המרכז החרדי מגדירה למעשה את אורח חייו כחרדי לגיטימי, ובכך היא מרחיבה במעט את הגבולות החברתיים של החברה החרדית.

מאחר שהמרכז החרדי עוסק גם בהכשרה מקצועית לנשים, הכרח להבטיח הפרדה מוחלטת בין נשים וגברים, וכאן עושים זאת על ידי הקצאת שעות לימוד נפרדות לשתי הקבוצות. הנשים לומדות בשעות הבוקר והצהריים, והתלמידות האחרונות אמורות לעזוב את המקום עד שעה 15:00. הגברים מתחילים את הלימודים בשעה 19:00. תוכני הלימוד הם עוד נושא בעייתי. לימודי החול, חוץ ממה שהם מרחיקים את התלמידים מלימודי הקודש, נתפסים כמסוכנים משום החשש שיתלוו אליהם גם ערכים המנוגדים ליהדות. לכן לימודים טכניים (תכנות, אלקטרוניקה, הנדסת בניין, חשבונאות) קלים בהרבה להוראה ממקצועות מורכבים יותר כמו עבודה סוציאלית, קל וחומר מדעי הרוח. תחומי הטכנולוגיה נתפסים כמופשטים ונייטרליים מבחינה ערכית, ולכן מעוררים פחות חשש.

פרשנויות חדשות

למרות אמצעי הזהירות הרבים שהמרכז נוקט עדיין קיים צורך בסיסי בהכשר עקרוני לעצם קיומו של מרכז להכשרה מקצועית, המסיט את הלומדים בו מלימוד התורה. פרשנות מחודשת של הטקסטים היהודיים העוסקים בנושא העבודה הוא אמצעי מרכזי

³³ בנות יכולות להתקבל ללימודים למרכז רק לאחר שעברו את גיל הלימודים בסמינר למורות. זאת כדי להימנע מליצור תחרות עם הסמינרים החרדיים למורות, מסגרות בהן ניתן חינוך ערכי, אמוני והשקפתי.

שכזה. נורית שטדלר (2001) מראה במחקרה כיצד כחלק ממינון "חברת הלומדים", החברה החרדית ופרשניה המוסמכים פירשו מחדש את המקורות היהודיים העוסקים בעבודה: נגרע מחשיבות העבודה כערך דתי, גדלה הציפייה להתערבות נסית בהשגת הפרנסה, גדלה האידאליזציה של העונוי ובצדה ההכשר להתפרנס ממקצועות תורניים. שטדלר סוקרת מאות ספרים שהתפרסמו בקהילה החרדית בשנים האחרונות, שעניינם נושא העבודה במקורות היהודיים. בסך הכל מוצגת העבודה בספרים אלה כפעולה מיותרת שיש בה משום עונש, שהיא חסרת ערך מבחינה דתית ושראוי לוותר עליה במידת האפשר. הרב פוגל אינו מסכים עם האופן המחודש שבו פורשו המקורות העוסקים בעבודה, כעולה מדבריו אלה:

התרחקנו מאד מהמקורות... במשך הרבה מאוד שנים, היות שעם ישראל לא ישב על אדמתו, הרבה מאד עבודות שפעם היו לגיטימיות היום הם... היום לא עושים את מה שכתוב בתלמוד. היום יש את הנסיבות הנוכחיות, ובנסיבות הנוכחיות אנחנו לא יכולים להדגיש את האידאליזם בעבודה, כלומר [את התפיסה] שלעבוד זה דבר של לכתחילה... כי זה לא יתקבל... במקורות אנחנו רואים שיש שני דברים שהם לא רק מצווה אלא הם דרך חיים: לימוד תורה ועבודה. להניח תפילין זה מצווה – יש לה זמן מיוחד וכו'. אכילת מצה... שוב, זו מצווה, אבל לימוד תורה ועבודה – אין להם זמן, פרוצדורה... זו דרך חיים. אדם צריך שיהיה עסוק, אסור שיהיה לו ואקום, כי חז"ל מדגישים בלי סוף – השעמום והבטלה מובילים לעברות הכי גדולות שיש בעולם. אז אם אדם עסוק בלימוד התורה, בדברים חיוביים, והוא לא זקוק לפרנסה – בסדר גמור. זה בפירוש האידאל מבחינתי – ללמוד ולהקדיש את החיים ללימוד התורה. זה הדבר הראשון במעלה בכל המקורות שלנו. אבל יש מקרים שבהם בשל עובדות החיים צריך להתפשר. המתנגדים אצלנו לכל נושא ההכשרה המקצועית אומרים בהקשר הזה: 'תשכחו מהמציאות, רק תלמדו', אבל זה לא הולך. צריך לדאוג לפרנסה, למשפחה. עכשיו, אם אתה זקוק לפרנסה, השאלה אם אתה יכול לעזוב את הלימוד וללכת לעבוד – התשובה שגדולי הרבנים נתנו היא שכן... אבל אנחנו לא יכולים לעשות אידאליזציה לערך של העבודה. אם מדברים עם הציבור החרדי, שהוא ברובו יושב ולומד תורה, צריך לתת לו פתח למה [מותר לו] לצאת לעבודה. הפתח זה לא להגיד לו, 'תשמע, יש עוד מצווה בתורה שקרויה עבודה, תעזוב את הלימוד ותלך לעבוד'. זה לא נכון וזה לא מתקבל. אז למה מותר לו לעזוב את הלימוד? לצורך פרנסה! אנחנו בסך הכל פונים לאלה שצריכים להתפרנס ומציעים להם לעשות את זה בצורה הנכונה והחכמה ביותר. במקום שיהיה עובד במכולת – שילך וילמד ויכשיר את עצמו ויגיע למיצוי מקסימלי. ככה גם תפרנס, גם תוכל לתת יותר צדקה, וגם תוכל לעבוד פחות שעות ולפנות יותר זמן ללימוד תורה.

הרב פוגל מודע היטב למתח בין יחס המקורות היהודיים, ובראשם התלמוד, אל העבודה, ובין יחסם של פרשנים חרדיים בני זמננו. ברור לו כי הנסיבות הנוכחיות הן שהביאו לבחירת פרשנויות מסוימות בנושא זה. על אף שהעבודה היא ערך חשוב מאוד ודרך חיים, ברור לו כי אסור לעשות אידאליזציה של העבודה בנסיבות הנוכחיות ויש

להימנע ממהלך פרשני מקיף מדי של המקורות מאחר והוא עלול לעורר התנגדות גדולה. על מנת להמשיך ולקיים את המרכז החרדי במציאות הנוכחית, יש להצדיק את הפנייה אל עולם העבודה ולתארה כקשורה בצורכי פרנסה, הנהנים מלגיטימציה רבה יותר. בפעילותו של המרכז החרדי, ושל מסגרות נוספות להכשרה מקצועית וללימודים לתואר אקדמי עבור הציבור החרדי שקמו בשנים האחרונות ברחבי הארץ, מעורבים חרדים רבים שפרשנותם את יחס המקורות אל נושא העבודה שונה מזו של מנהיגים רבניים רבים. בכך הם לוקחים חלק ביצירת שינוי חברתי אטי אך עמוק ומהווים 'סוכני שינוי' בחברה שאינה אוהדת שינויים.

סיכום

בפרק זה נבחנו מספר היבטים ומאפיינים בפעילותו של המרכז החרדי ובתגובות אליו מצד החברה החרדית. מסתבר כי יחסי הכוח בתוך עולם התורה החרדי ובחברה החרדית בכלל משוחזרים ומשומרים במרכז החרדי. קיימת נוכחות אשכנזית בולטת, הן בוועד הרבנים המלווה את פעילות המרכז החרדי והן בצוות העובדים, ומיעוט או היעדר גמור של חרדים ספרדיים. לפוסקי ההלכה הליטאיים היה כאן מעמד מכריע, בדומה למעמדם בעולם התורה החרדי. את הקמת המרכז החרדי יש להבין גם על רקע צמיחתה של תנועת ש"ס והפיכתה למעסיק בקנה מידה גדול עבור אלפי חרדים ספרדיים. אלה השתלבו בעזרתה במגזר הציבורי והעלו את רמת חייהם. עלייה זאת ברמת החיים ובמשאבים הכלכליים הזמינים לציבור הספרדי מאיימת לשנות את יחסי הכוח המסורתיים בחברה החרדית – הצופנים גם היבט כלכלי – ובהם ההגמוניה הליטאית. מאחר שכוחה הפוליטי של 'הדות התורה' קטן בשנים האחרונות, הצטמצם בהתאם גם מאגר המשרות שהיא מסוגלת להציע לצעירים אשכנזים. הקמת המרכז החרדי היא גם ניסיון לפתור קושי זה. סקטוראליות דומה מאפיינת חלק ניכר מיתר המוסדות החרדיים להכשרה מקצועית ולהשכלה גבוהה. רובם מזוהים עם אחד הזרמים החרדיים ומייעדים עצמם אל לומדים משורתיו. הרב פוגל מנסה להתמודד עם מגמות אלה, לשנותן ולהחיל נורמות מריטוקרטיות ושוויוניות שלפיהן אין ממיינים אנשים בתהליך הקבלה על פי עדה, מוצא או השתייכות אחרת, אלא על פי כישורים – כמקובל בשוק העבודה המודרני ובמערכת ההשכלה הגבוהה החילונית.

המתנגדים לפעילותם של המרכז החרדי ושל מסגרות דומות לו רואים בהקמתו שלב נוסף במלחמת 'אור' ו'חושך'. לדידם, זהו ניסיון נוסף של הציונים ושל ראשי מדינת ישראל לקעקע את עולם התורה, בטיעון 'התורן' שצריך לשלב את הציבור החרדי במעגל

העבודה. עבורם, הן הדרישה לגייס חרדים לצבא והן הניסיונות לעודדם להשתלב בשוק העבודה מושתתים על ההנחה של 'כוחי ועצם ידי' – האדם הוא מרכז ההוויה והוא שקובע איך יתגלגלו הדברים. גישה זו משמעה כפירה במקומו המרכזי של האל כמסובב כל הסיבות אם בענייני ביטחון ואם בענייני פרנסה. עוד חוששים המתנגדים כי הסדרתן של מסגרות להכשרה מקצועית ומתן הכשר לפעילותן תאיים על לימוד התורה בכך שתציע לצעירים חרדיים מסלולים יוקרתיים חלופיים שעשויים לדבר אל לבם של רבים.

ראשי המרכז החרדי קשובים לחששות ולהסתייגויות אלה ונאלצים לנקוט משנה-זהירות, והרב פוגל, המדגיש את מקומה של העבודה כערך ביהדות, נזהר מעריכת מהלך פרשני מקיף מידי שעלול לעורר התנגדות גדולה. ברוח זאת, גבולות הפתיחות של המרכז החרדי מתגלים במהרה כרחבים רק מעט מאלה המקובלים בעולם הישיבות. עם זאת, למרות הניסיון לשמר במרכז החרדי 'אווירה ישיבתית', הופכת חולצת הכפתורים הצבעונית, ולא חולצת הכפתורים הלבנה והישיבתית, ללבוש המועדף. לצעירים הליטאיים והספרדים קל יותר לאמץ את ה'מודל הגופני' החדש. רובם מגולחים עד לנישואיהם, ולאחר מכן לפחות חלק מהם יסדרו את זקנם. כולם לבושים חליפות קצרות, פאותיהם קצרות ומוסתרות מאחורי אוזניהם והופעתם מודרנית. החולצה הצבעונית משתלבת היטב בהופעה זו. לצעיר החסידי שלבוש מעיל ארוך, פאותיו מתבדרות וזקנו פרוע, ההתאמה אל ה'מודל הגופני' החדש מורכבת וקשה יותר. במובן זה, הלבוש החסידי מהווה חסם להשתלבותם של הלומדים החסידיים במרחב הלא-חרדי ובשוק העבודה.

4 הבניית העובדים על פי המודל התרבותי של שוק העבודה המודרני

"חברת הלומדים" החרדית שהפכה את לימוד התורה לנורמה המחייבת את כלל הגברים החרדיים עד גיל מאוחר למדי, הצליחה להוציא חלק ניכר מהגברים החרדיים משוק העבודה. אולם נוכח מצוקתה הכלכלית של חברה זו, גדול אחוז המועסקים מתוכה באופן בלתי פורמלי (כלומר, שממשכורתם לא מנוקה מס או תשלום לקופ"ח וכד'). אין נתונים רשמיים בנושא, אולם הוא עלה במהלך הראיונות. מרואיינים רבים אישרו את הכרותם עם הנושא, וחלקם הודו כי עבדו או שהם עובדים בעבודות שכאלה. מאחר שרובם המכריע של העובדים באופן בלתי פורמלי גם ממשיכים במקביל ללמוד בכולל או ישיבה, ולא הייתה להם הזדמנות ממשית לרכוש מקצוע – הם עוסקים בתחומים שאינם מצריכים הכשרה ממשית, ועל פי רוב בעבודות מזדמנות בלתי קבועות. ההכשרה המקצועית אמורה לשנות מאפייני תעסוקה אלה ולסייע לעובדים החרדיים להשתלב באופן חוקי בשוק העבודה הישראלי, ובתחומי עיסוק מקצועיים. אולם בדרך אל היעד, המרכז החרדי מנסה לחולל שינויים נוספים שיקלו על ההשתלבות בשוק העבודה המודרני.

התכוונות והיערכות לעתיד או היצמדות להווה

חוץ מהקניית הידע המקצועי הנחוץ להשתלבות בעולם העבודה המודרני, מנסה המרכז החרדי – ביודעין או שלא ביודעין – להקנות לתלמידיו את המודל התרבותי שבבסיס עולם זה וביסוד מערכת ההשכלה הגבוהה בו. מאפייני המודל התרבותי החדש קשורים בעמדה רגשית, תודעתית, וביחס מסוים אל הגוף וצרכיו, כמו גם בשורה של עמדות,

תפיסות, פרקטיקות והרגלים. מאפיין מרכזי של מודל זה הוא היחס אל הזמן, ניהולו ותכנונו. חלק ממאפייניו של המודל התרבותי של עולם העבודה המודרני שונים מהמודל התרבותי שהצעירים החרדיים מגיעים עמו ואף מנוגדים לו.

כך, לדוגמה, בעוד שבמשק הפאודלי נועד הייצור לצריכה בלבד, כלומר להתקיימות בהווה, בעולם העבודה המודרני, ובייחוד הקפיטליסטי, מצפים שבעל העסק יתכוון גם לעתיד וישקיע חלק ניכר מרווחיו בהבטחת המשך התפתחותו העסקית. כחלק מהתנהגותו הרציונלית, הוא אמור לעסוק בבחינת האפשרויות, היעדים והסכנות העומדים בפניו, ולהעריך אליהן בעוד מועד. מסתבר כי כיוון פעולה זה לא תמיד מתיישב עם המודל התרבותי של התלמידים החרדיים.

סוגיה זו עלתה בשיחה שניהל המורה החילוני, בני, עם התלמידים באחד משיעורי המגמה הראשונים. השיעור עסק באופן שבו מנהלים צריכים לתכנן את עתיד העסק שלהם ולהגדיר לעצמם מסלול התפתחות:

המורה פונה אל הכיתה ומבקש ממי שיודע איפה ירצה להיות בעוד חמש שנים, להרים יד.

שלושה מבין חמישה עשר הנוכחים מרימים.

"אני יודע אבל מפחד להתחייב", אומר זליג.

"אני לא מבין למה צריך להגדיר", מוסיף עקיבא.

"למה אנשים לא אומרים איפה הם רוצים להיות...?" שואל המורה בני. "... אמרו פה 'מפחד'... אנשים מפחדים... מכישלון... מפחדים לא להצליח. תחשבו כמה מקום יש לפחד. כשאני פותח עסק ומגדיר לעצמי שאיפות של העסק... מה המטרה של ההישגים האלה שאני מנסה להשיג?"

"להרגיש ת'עצמי גדול על אחרים", משיב עקיבא.

בני לא מתייחס לדבריו של עקיבא ומנסה להבהיר את כוונתו בדרך אחרת. "נניח שאני כאן ואני רוצה להגיע לכאן", הוא אומר ומצייר נקודה ממנה יוצא קו המתחבר אל נקודה שנייה. "מה אני רוצה?... הרעיון הוא שעסק בלי שאיפות להנעה אין בו טעם. יתרה מזאת, עסק משמש מנוף להתפתחות האישית הרצויה לי. כלומר, אני, בני, פותח עסק שיממש את השאיפות שלי... הרבה אנשים אומרים... מה שהמזל יביא זה מה

שיקבע... אני אתאים את עצמי...למה לי לקבוע יעדים', הם אומרים לעצמם, אבל אני לא מאמין בזה."

ניפרד לרגע מהכיתה וננסה להבין מה אירע עד כה. בדברי בני טמונה תמצית משנתו של שוק העבודה המודרני. כבר בהתחלה, בשאלה שהוא מפנה לתלמידים, יוצר בני הקבלה בין ניהול חייו הפרטיים של הפרט לבין ניהול עסקי. בשני המקרים, המודל הנכון מחייב שאדם יהיה מסוגל להגדיר יעדים בעתיד, שאליהם יוכל להתכוון ולשאוף. ההווה מאבד במידה מסוימת את חשיבותו, וראוי שהפרט יקדיש אותו לצורך התכוננות לעתיד. בתגובה לדברי התלמיד המתוודה על הפחד מפני התחייבות, נותן בני פרשנות פסיכולוגית שלפיה מדובר בפחד מכישלון. הטקסט הפסיכולוגי מעביר את האחריות אל הפרט ולמעשה הופך לפחדן את מי שנמנע מלתכנן את עתידו.

הקושי וההסתייגות מתכנון העתיד עלה גם במהלך הראיונות עצמם. אחת השאלות שנהגתי לשאול הייתה כיצד המרואיין רואה את עתידו המקצועי והאישי בשנים הבאות. כזאת הייתה תשובתו של ישי סבג: "זהו בדיוק, אני לא איש שמתכנן, מי שמתכנן נמצא למעלה, אני עושה את מה שצריך ואני מתגלגל... איך אני רואה את עצמי [בשנים הבאות]? לא יודע, אין לי חלומות... בן אדם מקציב לעצמו יעדים והם לא מתקיימים, אז פתאום יש לו אכזבה. אני לא מחפש אכזבות, מה שצריך להיות יהיה, אני עושה את ההשתדלות שלי." גם כאן ברור מאוד כי בקביעת עתידו של אדם לוקחים חלק כוחות הגדולים ממנו ובראשם האל. השתדלותו של הפרט חיונית, אך משקלה זעום.

דברים ברוח דומה עולים ממאמר שכתב נתן זאב גרוסמן, עורך יתד נאמן. בכותרת המאמר מובא ציטוט מדברי הנביא הושע (יד, ד): "ולא נאמר עוד אלוהינו למעשה ידינו". המאמר עצמו עוסק ביזמות להכשרה מקצועית החודרות אל החברה החרדית. אחד המניעים ליזמות אלה, טוען גרוסמן, הוא רצונם של אנשים לתכנן ולהבטיח את עתידם הכלכלי לטווח רחוק. גרוסמן מביא התייחסויות מפי רבנים שונים לגיחוך שביומרה לתכנן את העתיד הרחוק, וכך הוא כותב: "...כידוע שמחלל השביעית עושה זאת משום שאינו מאמין בהבטחת ד' וחושש פן לא יהיה לו מה לאכול. הוא 'ראליסט' ודואג לכל יום, ואינו מוכן לשבש את 'תכנית החומש' וההיערכות לטווח רחוק. הכול אצלו מתוכנן לעתיד, עד הפרט האחרון". אחר כך מצטט גרוסמן בעניין זה את דברי המהר"ם שיק: "וזה השוטה מאסף לעצמו פרות ואינו יודע אם יחיה, והלוא מוות וחיים ביד ד', ומאן דיהיב חיי הוא יהיב ג"כ מזונותיו של אדם, ואיש הזה שאינו בוטח בד' שיתן לו מזונותיו, א"כ מראה לו ד' שגם חיים אין לו, ואת זה אין יכול לאסוף לו בשנת השישית והשביעית על שנה הבאה, ולכן שפיר הוה מידה כנגד מידה". ומסכם גרוסמן: רק מי שלא הופך למעריץ אלילי של

'ההשתדלות' המופרזת, רק מי שאינו שוקד על 'תכנון לטווח ארוך' כאשר אינו יודע מה ילד יום – הוא הראליסט האמתי" (גרוסמן, 2000).³⁴

גם מדברי הרב גרוסמן עולה כי יש להפריד בין השתדלות לבין השתדלות מופרזת שנובעת מקוטן-אמונה. הראליסט האמתי, לפי גרוסמן, הוא זה שרואה כי לא ניתן לתכנן דבר לטווח ארוך וכי יש לבטוח באל ולחכות ולראות מה ילד יום. ברוח זאת גם ניסיונם של הפונים להכשרות המקצועיות לתכנן ולהבטיח את עתידם הכלכלי נידון להיכשל, והוא מצביע על חולשתם הרוחנית. מתוקף תפקידו כעורך **יתד נאמן**, גרוסמן הוא אחד מראשי דובריה של ההשקפה הליטאית בת זמננו. על פי העמדה הליטאית, שרווחת מאוד כיום גם בחוגים חסידיים, נדרשים המאמינים לפעול ברוח הציווי "השלך על ה' יהבך והוא יכלכלך".³⁵ כפי שהראתה שטדלר (2001, 2003), כחלק מביצור חברת הלומדים החרדית, התבצע בקהילה תהליך פרשני שבמסגרתו הובלטו מקורות יהודיים המדגישים את חשיבות לימוד התורה וההישענות על הנס ועל סיועו של האל בהבטחת הצרכים הגשמיים למי שיבטחו בו באמת ויתמידו בפעולת הלימוד. מקורות יהודיים שהדגישו את חשיבותה של ה"השתדלות" ושהעמידו את העבודה כערך, נדחקו לשוליים או פורשו מחדש באופן שונה לגמרי. במסגרת אותו תהליך פרשני, חוזק גם ההסבר הפטליסטי ביחס לעתידם הכלכלי של הפרטים. מחקרה של שטדלר התבסס על ראיונות עם תלמידי ישיבות ליטאיות ועל ניתוח ספרות רבנית. עם זאת, מסתבר שגם תלמידי המרכז החרדי, שעושים דרכם אל עולם העבודה ונתקלים בערכיו ובתביעותיו, ממשיכים לשמר, את המודל התרבותי של עולם הישיבות לפחות בשלביו הראשונים של מהלך זה. בהקשר זה חשוב לציין כי בתוך עולם התורה עצמו מתקיימים דיונים סוערים לגבי מידת ההשתדלות והביטחון הנכונות בקב"ה, והשלב שבו עודף 'ביטחון' בקב"ה נובע מעצלנות, חוסר ידע או חוסר יכולת. בהקשר זה נוהגים לצטט את הפסוק מספר משלי (י"ט, ג): "אולת אדם תסלף דרכו ועל יהוה יזעף לבר". סביר להניח כי במצבים של אי ודאות וחשש, נוכח מציאות חדשה ולא מוכרת, כמו זו בה נפגשים הלומדים החרדיים, יתעוררו ביתר שאת הצורך להישען על כוחות חיצוניים והפניה אל מידת הביטחון.

³⁴ עדות חשובה נוספת בהקשר זה נמסרה לי מפרופ' יוסף שלהב ולפיה זוגות חרדיים הפונים לרבנים בבקשה לעשות תכנון ילודה זוכים לעתים קרובות לתשובה שלילית המתבססת גם היא על האמרה שצוטטה לעיל: "מאן דיהיב חיי יהיב מזוני", המבוססת על דברי הגמרא (**תענית**, ח').

³⁵ **תהילים** נה, כג. לדין רחב בנושא ההשתדלות והביטחון, ראו: ש' וולבה, (תשל"ח). **עלי שור**, ירושלים: בית המוסר ע"ש ח"מ להמן.

בהמשך דבריו, מנסה המורה בני להסביר את הסיבות, על פי תפיסת עולמו שלו, למהלך ההיערכות אל העתיד שהוא מציע לתלמידים. הוא מייצר קשר בין העסק ובין 'העצמי' של הפרט ומוביל לכך שמימוש מטרות עסקיות הופך למימוש עצמי. 'העצמי' במקרה זה אינו מקבל את זהותו מתוקף תפקידו הדתי או מהיותו חלק מקהילה, מקבוצה אתנית או דתית כמקובל בחברה החרדית – אלא מהישגיו האישיים של הפרט במישור החומרי ובעולם העבודה (Grint, 1991: 19). עקיבא מבין מיד במה דברים אמורים, וכאשר המורה בני שואל על מטרתם של אותם הישגים, עקיבא משיב: "להרגיש ת'עצמי גדול על אחרים", ובכך הוא מצמצם את המניע להשגת המטרה לגאוותנות גרדא, תכונה שנתפסת בעולם התורה החרדי כשלילית וכראויה למיגור. בהמשך מסתייג המורה מהסתמכות על המזל בעיצוב המציאות, ובכך הוא מדגיש שוב את ערכי שוק העבודה המודרני, דהיינו – בכוחו של האדם הרציונלי לעצב את מציאות חייו הן במישור האישי והן במישור הכלכלי.³⁶ אצל שאר התלמידים עולות גם פרשנויות אחרות לאי-הרצון להציב יעדים בעתיד:

"ומה אם אני לא רוצה להתפתח, מקשה תלמיד נוסף, "אם אני רוצה לשמור על העסק כמו שהוא?"

"בעסק, אם אתה לא מתפתח אתה נסוג," משיב המורה בני נחרצות. "שנה שמרת על המצב... שנתיים, אבל אם אתה לא בא ב'זמנות חדשות, אתה שוקע וזהו. אתה תיעלם. אתם יכולים לדמיין לעצמכם מצב שבו בעלי חברת 'עלית' יגידו, 'טוב, אנחנו חזקים בשוקולדים ובמוצרי חלב וזה מספיק לנו. אנחנו לא רוצים לגדול'?... מה שהכי עוצר אותנו מלתכנן ולהתפתח זה פחד... זה הדבר הכי גרוע ברמה האישית והעסקית."

"אבל פחד גם מגן עלינו," מתעקש אנשיל, "נניח שאני מפחד להשקיע כסף – זה חיסרון?"

"תלוי במה אותה חושש להשקיע...," משיב לו בני. "זה בדיוק כמו השאלה כמה אנשים פסיביים אתם מכירים שהצליחו? פסיביות לא מובילה להצלחה. חייבים לתכנן, חייבים לחשוב קדימה... בעל עסק חייב שתהיה לו תכנית עסקית לדוגמה שהוא רוצה לפרוץ אל שוק חדש, להוציא מוצר חדש ולהתחרות במוצר קיים. כולם רוצים להיות ראשונים. נניח שיש לי פירמה בענף ההלבשה לגברים – מטרת-העל שלי היא להיות הפירמה המובילה בענף."

³⁶ על מרכזיותה של הרציונליות בשוק העבודה המודרני ובחברה המערבית בכלל ועל דחייתה את הפרשנויות המיסטיות למציאות ודחיקתו של המסתורין בעולם בכלל ראו Grint (1991: 108).

"למה שלא תגדיר בתור מטרות-על, מתחכם נחמן, "שאתה תשב בבית ותיתן למישהו אחר לשבת בחנות ולנהל?"

השאלה האחרונה מרגיזה ממש את המורה בני והוא מתעלם ממנה. הוא נראה מתוסכל, ולתלמידים הוא אומר ששאלותיהם והתחכמויותיהם מסיטות את הדיון לכיוונים מיותרים. בהפסקה הוא אומר לי שלמשמע דברים מהסוג שאמר נחמן הוא חושב שייתכן שיש אמת בביקורת נגד החברה החרדית, המציגה אותה כחברת בטלנים שחיה על חשבון משלם המסים.

בדברים אחרונים אלה שאמר בכיתה, מדגיש המורה בני, כמה ערכים מרכזיים נוספים בשוק העבודה המודרני: שאפתנות, זְמָה, פריצת שווקים, תכנון לעתיד, הצלחה, תחרות. ערכים אלה מוצבים מנגד לרגשות, לנטיות ואמונות כמו פחד, פסיביות, אמונה בגורל, וכן לעמידה במקום. בתיאורו מדגיש המורה גם את הצורך "להיות הפירמה המובילה בענף...", "להיות ראשונים...", ובכך הוא מחדד עוד יותר את דבריו של עקיבא שטען כי המאמץ מקורו ברצון "להרגיש ת'עצמי גדול על אחרים". במסגרת התחרות בשוק החופשי, הצלחה אמתית נמדדת תמיד יחסית לשאר המתמודדים. התלמידים מתקשים לקבל את המשוואות שהמורה יוצר ומציבים בפניו עוד ועוד שאלות והסתייגויות. המורה בני אינו מתייחס לתרבות ממנה הגיעו התלמידים, השונה כל כך מזו השזורה בחומרי הלימוד וגם מתרבותו-הוא. על הקושי שלהם להתגייס לתכנון העתיד הוא מגיב בפרשנות הפסיכולוגית. פרשנות כזאת מבטלת את המרכיב התרבותי ומציבה את החריגה מההתנהגות הרצויה בגדר אחריותו של הפרט וכישרון אישי. בכך היא מפעילה כוח נוסף על התלמידים ומסייעת בעיצוב הרגשות שלהם בהתאם לדרישות שוק העבודה המודרני. גם חשוב לשים לב כי למרות חילוקי הדעות בין התלמידים והמורה, דבריו של המורה אינם מעוררים התנגדות נחרצת, כפי שעשוי היה לעורר מניפסט סוציאליסטי שתמציתו תפיסת העבודה כתחליף לדת והתרסה כלפי האל. דברי המורה אינם נתפסים כחלק ממערכת אידאולוגית חלופית שמאיימת על התפיסה החרדית. לכל היותר נתפס המודל שהמורה מציע כעדות על מידות לא מלוטשות או על יוהרה תמימה.

תכניות של בני אנוש או הנהגה מלמעלה

ליכולת לתכנן ולהיערך אל העתיד מגוון רחב של השלכות – החל בהשתלבות חרדים בשוק העבודה המודרני וכלה בניהולם של משרד ממשלתי, רשות מקומית או עירייה בידי

חרדים. על התפיסה בדבר אי-יכולתו הממשית של האדם לתכנן או להיערך אל העתיד, שמעתי דברים מפי הרב שמואל אקשטיין, העומד בראש מערכת חינוכית חרדית, מסועפת וגדולה, הכוללת למעלה מעשר מסגרות נפרדות עם מאות רבות של תלמידים.

אמר הרב אקשטיין:

אם ניקח את ההנהגה הטבעית, אז כן צריך להיות בנאדם מסודר, אדם צריך לסדר לעצמו תכנית עבודה. כתוב 'סוף מעשה במחשבה תחילה'. האדם לא צריך לחיות בצורה פרועה... אבל גם כתוב: 'ושב בשמים ישחק: אדוני ילעג למו'³⁷... בנאדם מתכנן תכניות ומוצא את עצמו במקום אחר... ההשגחה הפרטית... 'רבות מחשבות בלב איש, ועצת יהוה, היא תקום'³⁸, אנשים מחליטים בבוקר אני יעשה את זה, ולא קמים בכלל... אין ספק שמי שרק יש לו עיניים לראות ומתבונן בצורה אמיתית ואובייקטיבית, רואה שכל התכניות-אב והתכניות האחרות – בין אם זה אדם שבונה לעצמו, ובין אם זה אדם שעושה תכנית לחברה או למדינה – המציאות טופחת על פניהם... כל המערכת של המוסדות שאני עומד בראשם, וגם בחיים האישיים, מדובר בדברים שלא בדרך הטבע. אין שום היגיון, לא בעליות ולא בירידות שלהם [התלמידים]. אין שום היגיון, שום דבר לא מתקשר לשום דבר... אתה רואה לפעמים שמישהו רוצה להרע לך, וזה דווקא הופך להיות הדבר הכי טוב שקרה לך. אתה רואה לפעמים מישהו רוצה להטיב אתך, וזה לא בדיוק מראה שקרתה הטבה פה... בן אדם יבוא לשאול אותי על מנהל תקין. על סמך מה אתה בונה את ההוצאות האלה? על סמך מה התחייבת את ההתחייבויות האלה? יהיה לי קשה להצביע לו עם האצבע. אני רק יכול לענות לו, 'לך תסתכל אחורה בסטטיסטיקה מה שהיה'. אני לא יכול להגיד לו על קדימה. כשהוא יסתכל אחורה, אז הוא יראה ששום דבר גדול לא היה צפוי. הדברים הצפויים היחידים שהיו לא התקיימו. זו המציאות. קח מבחינת המדינה – שום דבר לא פועל באופן הגיוני או לפי תכנון. אף אחד לא תכנן בפילוט של מלחמת השחרור שבקטמון, שכל העשירים האלה יברחו וישאירו את הנעליים בדרך, וכך יברחו מחצי נגב או מחצי הארץ... – כשלהם [לערבים] היו מדינות מסודרות יותר מכל הצדדים... אף אחד לא תכנן איך במקלות או באבנים האינתיפדה הזו הביאה אותנו למצב שאנחנו נמצאים היום... זה צפוי שאריק שרון, האריה, 'חידה 101... שכאילו התחבר עם החרדיים והדתיים, יהפוך לסמל של 'שינוי' שהורס ומחבל בכל עולם הישיבות והתורה?... היה צפוי שהיום כבר לא שייך לקרוא לזה מדינה יהודית. בלי קשר לערבים. יש מיליון רוסים, רומנים, לא-יהודים, נסמי. לך לדרום תל אביב, כבר לא תראה יהודי שם. החנויות עדיין [של] יהודים, אבל הדירות כולם תפוסים על ידי רומנים ורוסים, ויש להם קווארטים... אזורים. מישהו חשב שכך תיראה העיר העברית הראשונה. לא חלמו על זה... אין שום תחום שבו ההיגיון עבד עד הסוף. אז כל הזמן יעשו ועדות חקירה וימצאו את הקרבנות, רק לא ימצאו את האחראי האמתי שיש פשוט הנהגה מלמעלה.

³⁷ תהלים א', ב, פסוק ד.

³⁸ משלי, יט, פסוק כא.

כפי שמציין הרב אקשטיין, יש לא מעט מקורות יהודיים המדגישים כי על הפרט לחשוב ולתכנן את מעשיו בעוד מועד. עם זאת, תכנונים אלה, ובייחוד בתחומים הגשמיים, הן ברמת הפרט, הן ברמת הכלל, והן בחייו שלו, אינם מוכיחים את עצמם, ועל פי רוב אין להם דבר עם המציאות. אשר לאופן התנהלותם של המוסדות שהוא עומד בראשם הרב מוצא דרך קבע עדות לכוחות שהם למעלה מן הטבע. דברי הרב, הם אישור נוסף להסברים המיסטיים למציאות ולתפיסה הפטליסטית ביחס לעתיד שהתחזקו מאוד בחברת הלומדים החרדית. בנסיבות אלה "הנס הופך לפופולרי, רב-פעמי, ואף לבנלי", כדברי שטדלר (2003: 48). היחס לתכנון ולהיערכות אל העתיד מעלה שאלות רבות על אופני ההתמודדות של חרדים הממלאים תפקידי ניהול בכירים, אולם סוגיה זו תאלץ להמתין למחקרים עתידיים.

רישום, תכנון וניהול הזמן האינדיבידואלי – היומן האישי

החשש מהתחייבות ביחס לעתיד ומהימרה הגלומה בתכנון לטווח ארוך קיבלו ביטוי מוחשי במיוחד בניסיונותי לתאם פגישות עם התלמידים לקראת ריאיון. בהפסקה הייתי מספר לתלמיד על רצוני לראיין אותו, וכמעט תמיד נעניתי בחיוב – התלמידים נתנו לי את מספרי הטלפון הנייד או הביתי, ועם זאת קביעת המועד לריאיון הייתה הליך מייגע. רבים מהם התקשו להתחייב על יום הפגישה והציעו שאתקשר ואבדוק אתם 'בעוד יומיים', 'ביום שלישי הבא' וכו'. כך הסביר לי אליהו את חששו מקביעת מועד ברור לפגישה: "אני תמיד לא מתחייב. אני תמיד אומר 'בלי נדר' ו'בעזרת השם' ומציע לדבר שוב ולקבוע סופית באותו היום, כי אני לא רוצה להגיע למצב שבו אני עשוי לבזבז את הזמן שלך, לגרום לך עגמת נפש. כמובן שיש דברים שאני כן מתחייב, כמו ריאיון עבודה. אבל אחרת אני בדרך כלל נמנע, כי אני לא יודע מה עשוי לקרות. אני לא עלה נידף ברוח. את שלי אני עושה, אבל אני יודע שזה לא תלוי רק בי." דבריו של אליהו מזכירים את הסתייגותם של התלמידים מתכנון העתיד, עליו מדבר המורה בני. על רקע תפיסת האל כמסובב כל הסיבות ותפיסת האדם כבעל יכולת חלקית ביותר בעיצוב המציאות כרצונו – התחייבות חד-משמעית, אפילו בנוגע למועד פגישה, נתפסת כפעולה יומרנית, אך גם בלתי זהירה ומסוכנת. החשש מפגיעה בזולת רק מעצים את הקושי. עם זאת, כשאלהו צריך לקבוע ריאיון עבודה, ברור לו כי עליו להתחייב וכי לפחות כלפי חוץ ראוי שיציג עמדה פחות מהוססת וספקנית.

להימנעות מתכנון העתיד יש, כמסתבר, ביטויים נוספים. קביעת מועדים לראיונות הייתה משימה לא פשוטה לכל אורך הדרך. כך קרה גם עם אברהם. אותה עת הוא עבד

כמלצר בבית קפה באזור חרדי למחצה. התקשרתי אליו, כפי שהציע לי, בשעות הבוקר המאוחרות. אברהם אמר שייתכן כי יתפנה בהמשך היום והציע שאתקשר אליו בעוד כשעתיים, אז ידע טוב יותר "מה קורה". התקשרתי כעבור שעתיים. "אני בדיוק אמור לקבל טלפון מחבר", אמר בקול מתנצל, "תנסה עוד חצי שעה". כעבור חצי התקשרתי שוב: "יוחאי, אני ממש מצטער, אבל אני צריך לצאת לפגישה", אמר לי, "תנסה אותי מחר, אני אמור להיות פנוי בשעות הצהריים... תתקשר ונראה מה קורה."

"אולי נפתח יומנים ונקבע ליום שבטוח יהיה בו זמן?" ניסיתי לברר.

"אין לי יומן", השיב אברהם.

העובדה שאברהם הצעיר אינו מנהל יומן לא הפגיעה אותי במיוחד מאחר שגם צעירים חילוניים רבים בני גילו אינם עושים זאת. אולם בהמשך התברר לי כי רובם המכריע של חבריו ללימודים, הן בכיתתו, והן בכיתות אחרות, אינם מנהלים יומן כזה. למעשה, רוב אנשי המנהלה שניסיתי לתאם אתם פגישות לא ניהלו יומן, וקביעת המפגש נשאה אופי דומה. הם הציעו שאתקשר אליהם בעוד יום, יומיים או שלושה, בשעת בוקר, ושאבדוק מהו סדר יומם. הנוהל הזה היה מייגע ומטריד, אבל נראה כי לא הייתה ברירה אחרת. אי-השימוש ביומן אישי נשנתה פעמים רבות גם במאמצי לתאם פגישות עם מרואיינים בזירות ובנסיונות אחרות, אלא שכעת כבר יכולתי להבין שקושי זה נובע לא רק מהסתייגותם ממני. נתקלתי בתופעה דומה גם כאשר ניסיתי לתאם פגישות עם בכירים חרדיים, מנהלי מוסדות שונים, כמו למשל הרב שמואל אקשטיין שדבריו הובאו בפרק הקודם. קביעת כל פגישה עמו הייתה כרוכה בעשרות שיחות טלפון מקדימות אל מזכירו האישי (שגם הוא לא נעזר ביומן) בתנאי שאותה עת הוא נמצא בקרבתו של הרב, ולזה היה במקרה פנאי באותו יום. לשאלתי מדוע אינו נעזר ביומן, השיב לי הרב:

אף פעם לא היה לי יומן כי אני אף פעם גם לא מסוגל לקבוע מהיום לעוד שבוע. אני רואה עין בעין שמזמינים לי את הדברים החשובים מהיום להיום, ואני באמת הולך לישון בלילה ולא יודע אם אני אקום בכלל, ומה יקרה כשאקום. אני באמת לא יודע מה יהיה [אפילו] בעוד שעה... כתוב 'רבות מחשבות בלב איש, ועצת יהוה, היא תקום'...³⁹ אבל מהצד השני נאמר: 'בדרך שאדם רוצה לילך בה מוליכין אותו',⁴⁰ זה כלל מחז"ל. פעם היה לי ידיד שגר במילאנו... הוא היה יכול לקבוע אתי פגישות מהיום לעוד ארבעה חודשים, ביום זה וזה, בשעה חמש, תחכה לי על יד השער של הבית מדרש. הוא היה מגיע לכמה שעות לארץ

³⁹ משלי, י"ט, כ"א

⁴⁰ מסכת מכות, ב, י.

וחוזר. ותמיד זה באמת היה בדיוק באותו שעה. אז שאלתי אותו, 'אצלך המטוס אף פעם לא מאחר? אף פעם אין פקק בדרך משדה התעופה בלוד... איך זה שאתה מגיע בדקה הזו? לא לפני ולא אחרי? זה נראה לי מין טירוף הדעת. איך זה קורה אצלך?' אז הוא אמר לי את התשובה הזו: 'בדרך שאדם רוצה לילך בה מוליכין אותו, ואני באמת רוצה לא לאחר אף פעם, זה החיים שלי. כך מגיל אפס, אז באמת השם עוזר לי ולא קורה לי פנצ'רים בדרך'. מאוד מעניין... וזו הייתה המציאות. ראינו את זה, ואנחנו לא רואים את זה סתם, אצל אנשים ברגיל לא רואים דברים כאלה. הכלל שבדרך שאדם רוצה ללכת מוליכים אותו... צריך להיות רצון אמתי כדי שזה יהיה כך. אז יש עניין שבנאדם יכול לקבוע זמנים והכול... .

מדברי הרב אקשטיין עולה כי השימוש ביומן לתכנון העתיד הוא ביטוי של יוהרה. אדם אינו יכול לדעת מה צופן לו העתיד, גם הקרוב ביותר, ועל כן אינו יכול לתכננו בעוד מועד. ידיו, איש מילאנו, המתכנן את פגישותיו בעוד מועד ועומד בהן, נתפס על ידו כיוצא דופן, וההסבר לעמידתו בזמנים שקבע מקבל גם הוא נופך מיסטי: כוחות שמימיים דואגים שיגיע בזמן. על פי הרב אקשטיין, רצונו של הידיד, אחריותו, זמנתו, חשובים כשלעצמם, אך יתממשו רק בזכות כוח עליון, והמקרים שבהם מתרחש שיתוף פעולה שכזה בין בן אנוש וכוח עליון הם נדירים בהחלט.

היציאה אל עולם העבודה, מחוץ למרחב החרדי, מן הסתם תביא לכך שחרדים רבים יסגלו את השימוש ביומן האישי, אולם בתוך עולם התורה החרדי, ובתקופת המעבר ממנו אל עולם העבודה, היעדרו, של היומן הוא שכיח למדי. לשימוש הבלתי רווח ביומן יש סיבות מגוונות נוספות. Symes (1999) רואה ביומן האישי פרקטיקה מערבית של ניהול זמן. שורשיו של היומן האישי, שבגלגוליו האלקטרוניים מכונה Personal Organizer, נעוצים כבר במאה ה-15, עם תפוצתם הגוברת של ערכים הומניסטיים. הפילוסופיה האינדיבידואליסטית בהשראת דקארט ולוק נתנה דחיפה נוספת לפרקטיקה זו של כתיבת העצמי, ואליה התווספו השפעותיה של הנצרות הפרוטסטנטית. בהיעדר כומר, הכתיבה ביומן האישי סייעה לפרט לבחון בעצמו את התנהגותו המוסרית. בהדרגה השתנו תוכני היומן, והעיסוק בבחינה עצמית מבחינה רוחנית או נפשית התחלף בדיווח בנושאים הקשורים בניהול זמן וכספים.

יחס התרבות המערבית אל הזמן השתנה באופן דרמטי בעקבות המהפכה התעשייתית. המעבר אל הייצור ההמוני באמצעות פסי הייצור חייב תיאום זמנים מלא בין מספר רב של עובדים בחלקיו השונים של הגוף המייצר. מעתה, עובד נמדד לא רק באיכות עבודתו, אלא גם ביחס שבין איכות ומשך זמן הייצור (Shaw, 1994; Grossin, 1993). כאן גם מקור האמרה 'זמן שווה כסף'. אשר לחברה החרדית, כאן מתקיימת הבחנה בין הזמן החילוני ההומוגני לגמרי, לבין הזמן הקדוש, ההטרוגני והשזור בזמני החול. הזמן החילוני הוא זמן העבודה, הייצור וההשתכרות. "דרך הזמן

הזה, הקהילה החרדית משתפת פעולה עם הקפיטליזם, מתאחדת עם זמן העבודה של העולם ומאמצת את עולם הערכים של הכלכלה בת זמננו. עם זאת, מחזור זמן זה אף פעם אינו מוכר רשמית או מזוהה כחיובי. ההיעדרות לזמן הקפיטליסטי מוצגת מבחינה מוסרית כפעולה אגבית, כוויתור, אף פעם לא כמעשה מועדף או נבחר" (אלאור ונריה, 2003: 186).⁴¹ חוץ מההבחנה שהחברה החרדית עושה בין זמני הקודש והחול, היא מורגלת בניהול והסדרה של הזמן הקדוש, שהוא גם הזמן הקולקטיבי. חייו של הפרט מותווים במידה רבה לפי לוח השנה היהודי – חגים, וימי אבל וצום – וברמת היומיום, לפי שעות התפילה.⁴² כך, למשל, כאשר שאלתי את אלעזר האם הוא משתמש ביומן אישי, השיב: "אין לי פגישות... אז לא צריך יומן... יש לי לוח שנה [עברי]", והצביע על הקיר ליד מטבח ביתו, "תלוי על הקיר... אם יש לי איזה תור... באיזה מקום אני כותב שם... לא צריך יומן". היומן כמכשיר לניהול זמן אישי ואינדיבידואלי הוא מאפיין נוסף של החברה האינדיבידואליסטית שאיננו רווח בחברה החרדית שמבחינות רבות עדיין פועלת על פי דפוסים קהילתיים-קולקטיביסטיים.⁴³ בחנויות למוצרי כתיבה באזורים החרדיים ניתן למצוא את המקבילה החרדית-קהילתית ליומן האישי: לוח הזמנים, ובו פירוט רב, המשתנה מיום ליום, של שעות יציאת 'עמוד השחר א', 'עמוד השחר ב', 'זמן ציצית ותפילין', שעות תפילה, שעת שקיעה, 'צאת הכוכבים לחומרא', ועוד מגוון עצום של זמנים במהלך היום והשנה שהמאמין אמור להתייחס אליהם ולעמוד בהם. תפקידם העיקרי של לוחות אלה הוא לעזור למאמין לשמור על לוח הזמנים הדתי ולסייע בכך לאחדותה ולארגונה של הקהילה. רוב לוחות הזמנים, כמו 'לוח ציון ירושלים' ו'לוח עתים לבינה', נמכרים כלוחות קיר ולא מוקצה בהם מקום ממשי לציון תאריכים וזמנים בעלי חשיבות אישית, פרטית, כמקובל ביומן רגיל. גם באלה מביניהם שנמכרים כלוחות כיס, עדיין אין מקום לניהול הזמן הפרטי. כל עמוד בלוח מלא זמנים, ונוסף לכך

⁴¹ על ההבדלים בין הזמן הדתי והקפיטליסטי כותבת א' אילוז (2002: 40): "בעוד שהמשמעת של הנזיר שירתה את המטרה הרוחנית שלו וארגנה את הנזירים כקהילה מאוחדת, הזמן האימפרסונלי של הקפיטליזם אינו משרת כל מטרה ערכית; הוא בא לעזור לארגן כוח-אדם בצורה הומוגנית ויעילה למטרת ייצור סחורות". עוד בעניין זה, ראו גם אצל נ' שטדלר (2001). **קודש וחול בתפישת העבודה: המקרה של האורתודוקסיה היהודית בישראל**. חיבור לקבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים.

⁴² לחברה החרדית כמו לקבוצות 'מובלעת' אחרות יש תביעות רבות נוספות ביחס לזמנם של חבריה, מעבר לניהולן. החברים ב'מובלעת' נדרשים להקדיש לא מעט מזמנם בפועל ממש לפעילויות שונות במסגרתה. בעניין זה ראה אצל סיוון (1991: 69).

⁴³ אמנם בתנועת המוסר היה נהוג להשתמש ביומן, אולם שימושו היו שונים לחלוטין וקשורים בעבודה הרוחנית וחשבון הנפש של המאמין.

ציטוטים מפסקי רבנים בנוגע לזמני המצוות וכו'. בלוחות מסוימים גם מופיעים תאריכי פטירת גדולי ישראל וזמנים חשובים בתולדות העם היהודי. מבחר לוחות הזמנים כולל גם לוחות דוגמת זה של הוצאת 'עונג-ירושלים', שעל כריכתו נכתב באותיות גדולות "לוח הזמנים תשס"ד" ובאותיות קטנות "יומן שבועי עם הזמנים". לוח זה, המציע שילוב של הזמן הקהילתי והאישי, מקבל את הגושפנקה שלו מהכותרת "לוח הזמנים" שמזוהה עם הזמן הקהילתי.

מאחר שהמרכז החרדי פועל על פי לוח השנה העברי ולוח החופשות שלו תואם את זה של עולם הישיבות⁴⁴ ושונה לגמרי מהמקובל במוסדות אחרים להשכלה גבוהה – תכנון הזמן על פי לוח השנה העברי כפי שהסביר אלעזר (בעמוד הקודם) נראה מובן עוד יותר. נוסף לכך, אברך כולל גם אינו אמור להזדקק ליומן אישי, מאחר שהוא שווה כל שעות היום בכלל ואינו מתרוצץ ממקום למקום או מפגישה לפגישה. סוף הסמסטר הראשון העצים את חשיבותן של היכולת או אי-היכולת לתכנן ולנהל היטב את לוח הזמנים נוכח סדרת המבחנים הקרבה ולחץ הזמן הכרוך בכך. גברים חרדיים, ובייחוד אלה שנמנים עם עולם התורה החרדי, מנהלים על פי רוב את זמנם לפי לוח הזמנים הקהילתי-דתי. עובדה זאת, בצירוף העובדה שבדרך כלל גם לא רווח השימוש ביומן לניהול הזמן האישי, התגלו כבעלות השלכות על תחומים אחרים ואלה יידונו בהמשך.

תחרות על משאבים מוגבלים

היבט מרכזי נוסף של השוק החופשי, שבו צבירת מומן היא יעד מרכזי, הוא התחרות. מאחר שהמשאבים החומריים והכלכליים תמיד מוגבלים, מתקיימת עליהם תחרות שבה מנצח הצד החזק, המיומן ובעל הידע הרב יותר. מערכת החינוך הממלכתי, כמו גם מערכת ההשכלה הגבוהה, מכשירות את הצעירים לתחרות זאת מגיל צעיר מאוד במבחר אמצעים ודרכים – החל בסדרה אינסופית של בחינות וכלה במגוון רחב של תחרויות למיניהן. מערכת החינוך החרדית פועלת על פי עקרונות שונים לגמרי, ולתחרות אופי אחר. סוגיה זו עולה מדברי הרב פוגל:

בעולם החרדי... אתה רוצה להיות צדיק? מה זה מפריע לך אם גם הוא צדיק? אתה רוצה לקיים מצוות? אדרבה, תקיים גם אתה. אתה לא מתחרה על אותה משבצת... זה קנאת סופרים תרבה חכמה, לא תרבה... תחרות. בעולם המערבי, לעומת זאת, אני מתחרה אתך על

⁴⁴ בניגוד למקובל בעולם הישיבות, יום העצמאות מוכר כיום חופש.

אותה משבצת. זה שאתה עכשיו תעשה את המאמר הזה לפני... אז זה מפריע לי משום שאם אתה תעשה לפני ולך יאשרו, לי יגידו 'לא מאשרים לך, יש משהו אחר...' אז אני בתחרות אתך, אני צריך לעקוף אותך, צריך לשים לך רגל קטנה... וזה... מתחדד מאוד אצלנו [במרכז החרדי]... כן, כידוע, בלי היצר התחרותי העולם לא היה מתקיים מבחינה כלכלית. אז אנחנו צריכים בסוף הקורס... להעביר להם סדנה ולהגיד להם, 'חבר'ה, כשאתם הולכים לראיון עבודה, אל תהיו כמו נעבך'... כששואלים אותך אם אתה טוב...?... הם בדרך כלל עונים, 'לא רע'... תיקח בנאדם רגיל מהישוב, והוא יגיד לך: 'מה זה טוב? אני הכי טוב! לא תמצא יותר טוב ממני'. הרי צריך לשכנע את הבעל בית כדי שייקח אותך לעבודה וישלם לך כסף. אז אני אומר להם: אתם הייתם משלמים לאיש מקצוע כדי שיצבע לכם את הבית, הייתם שואלים, 'אתה יודע לצבוע?' והוא היה אומר, 'כן, קצת'. הרי לא הייתם נותנים לו לצבוע. אז למה אתם חושבים שמעביד ייקח אתכם אם לא תגידו שאתם טובים ומוכשרים. אז הם אומרים, 'אבל איך אני יכול להגיד על עצמי שאני טוב, הרי יש יותר טובים ממני'...

בשונה מהמקובל בעולם העבודה המודרני, מציין פוגל, שבו התחרות היא מרכיב בסיסי נוכח מוגבלותם של המשרות והמשאבים, במקבילה החרדית – כלומר, עולם לימוד התורה – המשאבים הרוחניים אינם מוגבלים או סופיים. הגעתו של הפרט להישגים בתחום הרוחני אינה מקטינה את סך כל המשאבים הרוחניים ואיננה על חשבון אחרים המעוניינים להגיע להישגים דומים. אמנם לימוד התורה מלווה בתחרות בין הלומדים על מידת ידענותם,⁴⁵ ומידת בקיאותו ויכולת הפלפול של בחור ישיבה הם גורמים קובעים בטיב השידוך והמשרה שיזכה בהם,⁴⁶ אולם תמיד נותר מקום חשוב ומרכזי לעצם המצווה שבלימוד עצמו – לימוד תורה לשמה – ללא קשר להישגיו של הלומד.⁴⁷ לסוגיה זו מתייחס גם הרב יעקב ב' פרידמן בספרו נפש הישיבה שבו הוא מנסה להניא תלמידי ישיבה מלעסוק בהשוואת עצמם לאחרים ולהתמקד בדרכם שלהם. בהקשר זה הוא מצטט את דברי 'אור החיים': "אם תיטיב – אם תהיה מבחינת הטוב – כל מעשיך שורה עליהן בחינת הטוב, ומעצמן הם מתנשאים. כי הקדושה אינה צריכה לאחרים" (פרידמן, תשנ"ז: ס"א). השגת היעד הרוחני אינה תלויה בדירוג כלשהו של הפרט ביחס

⁴⁵ על עצמתה של התחרות בין כותלי הישיבה, ראו: י' ב' פרידמן, (תשנ"ז). **נפש הישיבה: שיחות נפש גלויות על עולמו הפנימי של בן הישיבה**, ירושלים: תורת חיים, עמ' מ"ה-ס"ו.

⁴⁶ בעניין זה, ראו מ' ברויאר (2003: 214-227).

⁴⁷ בעניין מרכזיותו של ערך לימוד תורה 'לשמה' (בייחוד בישיבות ליטא), המתח בינו לבין 'תכלית', וביטוייהם בקהילות ישראל השונות; וכן על יחסן השונה של האוניברסיטאות הנוצריות לנושא, ראו: מ' ברויאר, (2003: 384-389). עוד בעניין זה, ראה: י' לוי, (התש"ן: י"ג).

לסביבתו והיא תוצאת הליכתו של הפרט בדרכו שלו.⁴⁸ המתח בין גישה זו לבין ערכי עולם העבודה מקבל ביטוי ממשי כאשר הצעירים יוצאים אל שוק העבודה. לפי הרב פוגל, היעדר מיומנויות תחרותיות ונטייה להימנע מגאוותנות מחלישים את סיכוייהם למצוא עבודה. נראה כי החברה היהודית המסורתית, ובהמשך גם החברה החרדית, באו עם הזמן לכלל הכרה זאת ובתהליך הדרגתי החלו לאמץ להן מנגנונים של אומדן הישגים, מתן תגמולים מיוחדים, ואף יצרו תחרות (בגרסאות מעודנות) בין פרטים כדי להניעם להישגים גבוהים יותר.⁴⁹ מפעל הש"ס⁵⁰ או מפעל המשניות היומי, שבמסגרתם אלפי גברים חרדיים ברחבי הארץ לומדים דפי גמרא או משנה מדי יום, מפעיל מערך בחינות ומציע תגמול כספי לבעלי ההישגים הגבוהים. מפעלים אלה זוכים לפופולריות גוברת בשנים האחרונות. בהיות לימוד התורה המסלול הנורמטיבי היחידי כיום עבור הצעיר החרדי, מתנקזת אליו בהכרח גם תחרותיות רבה, גם אם יש לה אופי פחות מאורגן ומסודר.

שלטון התחרות בחברת הרעים

הכרחי לציין כי גם אם ביחס ללימוד התורה נעשה שימוש באמצעים כמו פרסים למצוינים, או מבחנים, הדבר נעשה בזהירות עצומה, תוך מאמץ רב להימנע ממצב שבו כישלוננו של אחד יהווה את הצלחתו של האחר. הזהירות ואף ההסתייגות ביחס לתחרות מתחדדת כאשר מדובר בהשגת יעדים בעולם הגשמי. כותבים חרדיים שונים מתארים את התחרות כאחד ממאפייניה של התרבות המערבית, וכגורם מרכזי לחולייה. ובהתאם, רבים מספרי ההדרכה לבחורי הישיבות דנים בהיבטים השליליים של התחרות ומסמנים את

⁴⁸ כחוקר שחייב להתאים את עצמו לכללי המשחק המקובלים באקדמיה, כולל התחרות העזה התמלאתי בהערכה, ולעתים אף בקנאה, במה שנוגע לדרך הלימוד החרדית והאפשרות שהיא מעניקה לפרט להיות עסוק במסעו הלימודי והרוחני-האישי ללא קשר למקומו ביחס לאחרים.

⁴⁹ עם זאת, וכפי שמציין מ' ברויאר (2003: 250): "בשום זמן ובשום מקום לא תפסו הבחינות מקום מרכזי בישיבות כמו במוסדות המקבילים באומות העולם. הלימוד היה מטרה לעצמו ולא הוביל לשום הישג פורמלי או תעודה רשמית. השתתפותם הפעילה של התלמידים בשיעורים, מידתה וטיבה, גילתה למורים מעל לכל ספק את רמתם ואת שיעור התקדמותם". בהמשך דבריו הוא מתאר את המקרים השונים שבהם דווקא נעשה שימוש במבחנים.

⁵⁰ מפעל הש"ס (שישה סדרים) שנוסד על ידי האדמו"ר מצאנז הקודם, הרב יקותיאל יהודה הלברשטאם, הוא גוף שמעודד לימוד גמרא בקרב אברכי כוללים. בין השאר הוא מתווה תכנית לימודים, עורך מבחנים ומעניק תגמול כספי לתלמידים מצטיינים ובעלי הספק.

ההבדל בין "קנאת סופרים תרבה חוכמה", הנתפסת כחיובית, לבין "קנאת שוטים תרבה חורבן", שהיא הרסנית. (שוורץ, תשנ"ז: 125).⁵¹

דברים חריפים כותב בעניין זה הרב אברהם בהר"ן בספרו **החברה והשפעתה** (תש"ן: 93-104), שם הוא דן במספר גורמים מרכזיים האחראים להיות התחרות מאפיין כה מרכזי של התרבות המערבית:

כיוון שתכלית הרעים היא בנין הגוף, הרי חותר האדם לגייס את כל קנייני העולם הזה, לנצל אותם יותר ככל האפשר לבנינו הגופני, וזה יוצר אצלו יחס של רכושנות וצריכה לכל אלו הדברים, לרכוש יותר, להשיג יותר ולצרוך יותר. הערך העליון בחברה זו הוא להשיג מירב הקניינים החומריים, להשתלט עליהם, לצרוך ולכלות אותם... בדרך חיים זו קיימת ההנהגה של 'כשזה קם זה נופל', כל בנין נעשה על חורבנו של דבר אחר, וזה הרי כל ענינה של מידת התחרות, הישגים של אדם מושגים לאו דווקא על ידי השגה אישית אלא על ידי דיכוי והנמכת הזולת". גורם נוסף למרכזיותה של התחרות ב"חברת הרשעים" אותו מונה הרב בהר"ן נובע מהצורך האנושי בתחושת ייחודיות ומיוחדות. המאמין חש מיוחד מאחר והוא יודע כי נברא בצלם אלוקים, "והוא יונק את יחידותו מיחידו של עולם...". אולם לרשעים אין מקור דומה לתחושת הייחודיות והם מנסים לשאבה ממקורות מעוותים: "על ידי עמידה בתחרות נוצרת אצלו אשליה שעל ידי כך שהוא ינצח בתחרות ויתייצב בראש הפירמידה בהרמת משקולות הרי הוא יבליט בכך את יחודו, יחוד הנובע מכך שחבריו לא הגיעו לאותה רמה. כך הוא מנסה לבנות את עצמו על מיעוט זולתו, להשיג עושר יחסית לדלות חבריו, להשיג מקום גבוה יותר על ידי הנמכת זולתו, אף שלאמיתו של דבר הוא נשאר נמוך, ורק חבריו הם אלה שהנמיכו יותר... וכאשר התחרות והרכושנות מתמזגים יחד, נוצרת לנו יצירה משונה זו שאנו עדים לה במצב העגום השורר בתקופתנו בחברה החילונית... חיי תחרות

⁵¹ גם הרב יהודה לוי מתייחס בהרחבה לנושא התחרות ולשלייתה (עמ' קנ): בספרו **שערי תלמוד תורה** "ואעיר כאן על טעות ששמעתי כבר כמה פעמים. מרגילים ילדים להתאמץ בלימודם על ידי התחרות, כגון שהילד שיודע יותר טוב מכל חבריו מקבל פרס. וכאשר טוענים: הרי אתם מרגילים את הילד להתכבד בקלון חברו, ואולי אתם ר"ל משחיתים את נשמתו עד שנאבד לו חלקו בעולם הבא ח"ו (ירוש' חגיגה פ"ב ה"א, ומובא ברמב"ם דעות פ"ו ה"ג, תשובה פ"ג ה"ד ופ"ד ה"ד) – הם עונים, הרי אמרו חז"ל (ב"ב כ"א): קנאת סופרים תרבה חכמה. וטעות גדולה היא זו שהרי סופרים הם המלמדים תשב"ר מקרא (עי"ש הסוגיא ורש"י סוטה מ"ט. ועג"כ ירוש' חגיגה פ"א רה"ז) והלוואי ויעיינו ברש"י שם שפירש שדואג מקנאת חבריו שסילקוהו מפניו שיביישנו בבני העיר, ולא התכוונו חז"ל לתחרות בכלל, וודאי שלא רצו שאחד יתכבד בקלון חברו... אמנם אפשר לתת פרס לילד בעד הישגיו מעל ומעבר למה שצפוי ממנו, והרי זה בגדר לעולם יעסוק אדם בתורה ומצוות אע"פ שלא לשמה, שמתוך שלא לשמה בא לשמה (פסחים ג). ואז ישמחו כולם מה שיותר ויותר מהם זוכים לפרס, ומרבים אהבה ורעות בניהם. אבל ח"ו לא לערוך תחרות אחד נגד השני, כלומר: אני הצלחתי במה שאתה הפסדת".

וקנאה בחברת הרעים אינם באים לידי ביטוי רק במסחר, בספורט וכדומה. גישה זו לחיים היא יסודית ומסתננת לכל מערכת היחסים האנושיים, אין לה מעצורים ואין לה גבולות... כל הביטויים נוטים כלפי המידה היחסית לאחרים שהיא במהותה כמותית.

לאורח החיים התחרותי השלכות מרחיקות לכת על אופייה של החברה החילונית: "דרך חיים זו ושאיפות חולניות אלה שוללות בתכלית כל אחדות מגבשת, ומחלישה את יכולתו של אדם להתאחד עם זולתו. 'לתאוה יבקש נפרד' (משלי י"ח, א), ומסביר רבנו יונה בשערי תשובה (שער א, ס' לא), מי שמבקש ללכת אחר תאוותו ורצונו, נפרד מכל חבר ועמית... אדם זה אינו מסוגל להתאחד עם אף אחד, אף עם עצמו ובתוך עצמו. הגישה הזו של צריכה ותחרות פוגעת גם בביטויים הפנימיים ביותר של אדם, עד שנוצרת בו נטייה להתחרות עם עצמו ולצרוך את עצמו. "הכסיל חובק את ידיו ואוכל את בשרו (קהלת ד, ה). קיימת בו תחרות פנימית בין כוחותיו ופיצול אישיותו". ביטוי לתחרות הפנימית המתחוללת בתוך האדם הוא יצר ההרפתקנות. האדם הפועל על פיו "מנסה את עצמו על ידי הטלת תחרות וקנאה בתוך עולם הכוחות האישיים של עצמו, וכך הוא מפקיר את עצמו לסכנות ולהרפתקאות כדי להוכיח שכוח אחד גובר ועולה על כוח אחר".

מדברי הרב בהר"ן ניתן להבין את עומק ההסתייגות מהתחרות כפי שהיא באה לידי ביטוי בתרבות המערב. התחרות נתפסת כביטוי לאופייה החומרי של התרבות המערבית שכל עניינה הוא ב"בנין הגוף", כנובעת מהיעדר מקורות אמיתיים לתחושת הייחודיות, וכגורם מרכזי לחוליה הרבים של תרבות זו. כל אלה אמורים להפוך את סיגול הרצון והיכולת לקחת חלק בתחרות המאפיינת את עולם העבודה ומערכת ההשכלה הגבוהה למהלך לא פשוט. אל היכולת להתחרות מתלווה לא פעם גם הצורך לנהוג באופן אסרטיבי שגם הוא זר עבור חלק גדול מהלומדים. כך מתאר הרב ברוך כהן, מבכירי סגל המרכז החרדי, את מפגשו הראשון של הצעיר החרדי עם עולם העבודה: "פתאום הוא מגיע לשוק העבודה – שם אתה צריך להוכיח את עצמך... לפעמים כל חודש, לפעמים כל יום, ואתה רואה שאנשים לא בוחלים בשום דרך כדי להוכיח את עצמם. זה נשים, זה גברים... יכולים לעשות לך דברים שאתה פשוט המום. אני מכיר את הבנאדם הזה שנים, והוא עוקף מימין ומשמאל בלי איתותים בכלל. וכשאתה מגיע בלי שום תעודה – היום במיוחד אחרי כל מה שקורה אתה לא אנדרדוג – אתה לא קיים בכלל. אתה... לא מזמינים אותך אפילו לריאיון. אתה שולח קורות חיים – מה תכתוב להם? למדת בישיבה? לא מדבר אליו. אתה אפילו לא מגיע... אתה נפסל ב'מוקדמות' מה שנקרא".

על מנת לשרוד בשוק העבודה התחרותי נאלצים המתחרים לפעול באופנים שמתירים את האדם החרדי "המום". התחרות במרחב הציבורי כופה את המשתתפים להתמקד

באינטרסים הכלכליים הפרטיים שלהם ולא להתחשב בזולתם. בתחרות כזאת לא נותר מקום רב לעדינות, לדאגה לזולת, להקפדה במידות, כמו צניעות או, התחשבות. הזירה הכלכלית היא שדה קרב והמשתתפים 'עוקפים' זה את זה, בלי 'לאותת' על כוונתם.⁵² אל הבדלי התנהגות אלה מצטרף הרקע הישיבתי שמשמעו היעדר השכלה כללית, או תעודות מתאימות וניסיון תעסוקתי, וכל אלה מציבים את האדם החרדי בנקודת פתיחה נחותה בהשוואה ליתר המתחרים.

לחץ זמנים

היבט מרכזי נוסף, כמעט בכל תחרות, הוא אומדן ההספק ביחס לזמן. כאמור, בניגוד גמור למקובל במערכת ההשכלה הגבוהה ובעולם העבודה המודרני, הלימוד הישיבתי נמדד בקריטריונים רוחניים, ואין דגש על הקשר בין הספק לזמן. אף שמייחסים חשיבות להספק הלימוד, אין הסדרה של אומדנים להספק זה, ומשום כך קידומו של תלמיד גם אינו תלוי בהם. המערכת הישיבתית מדגישה את סדרי הלימוד ואת זמני התפילה, ומקפידה עליהם, אך אלה נתפסים גם כמחיצות וגבולות גשמיים אשר למדנים עמקנים אינם זקוקים להם באמת (פרידמן, תשנ"ז: קצו).

צד-בצד עם ההקפדה על סדרי הלימוד, התלמידים רשאים בהחלט, במיוחד בישיבות הגדולות, להתאים את סדר יומם, לשעות הלימוד הפוריות במיוחד עבורם. תלמיד שגילה כי הלימוד הפורה מבחינתו הוא דווקא בשעות הערב והלילה המאוחרות, יוכל לרוב להתאים לכך את סדר יומו, כלומר ללמוד עד שעה מאוחרת ולהתעורר מאוחר יותר. רווקותם של בחורי הישיבות מוסיפה לאופיים של חיי הישיבה כמרחב חופשי מכבלי היום-יום ומסדר החיים החולי. החופש היחסי בין גבולות הישיבה נשמר במובנים רבים גם עם המעבר אל הכולל.⁵³ מרואיינים שונים טענו כי אופיים של החיים בעולם התורה והגמישות הנהוגה במסגרתם בכל מה שנוגע לניהול הזמן האישי, הם לא פעם

⁵² עוד על ההפרדה בין המרחב הציבורי והפרטי בעידן המודרני, שבמסגרתו, המשפחה הופכת ליחידה האחראית לרווחתם הרגשית של הפרטים בה, בעוד שבמרחב הציבורי דואג הפרט לקידום האינטרסים הכלכליים הפרטיים שלו, ראו: א' אילוז, (2002). **תרבות הקפיטליזם**, תל אביב: האוניברסיטה המשודרת.

⁵³ עם זאת, המסגרות התחרותיות, כגון מפעל הש"ס שהוזכר לעיל, מיישמות אותן פרקטיקות מערביות של אמידת הספק הלימוד ביחס לזמן ומעניקות תגמול כספי לעומדים בהצלחה באתגר. במקביל, גדל מספרם של הכוללים המאמצים יחס קפדני יותר אל הזמן ואל ההספק ביחס אליו.

עילה למתחים ולא-הבנות בין תלמידי חכמים לבין 'בעלי בתים', הנאלצים להתאים עצמם לדרישות הנוקשות של עולם העבודה.

המתח, הלחץ והמחסור בזמן היו מוחשיים מאוד בקרב תלמידי המרכז החרדי, בייחוד לקראת סוף הסמסטר הראשון. כמה וכמה תלמידים, בהם אלעזר גלייטמן, 'נשרו' מהמגמה בשלב הזה. הסיבות להחלטתו של אלעזר מורכבות ומגוונות, אולם הבחינות הקרבות והלחץ הכרוך בהן חייבו אותו לקבל הכרעה. כך מתאר אלעזר את ההבדל ביחס אל הזמן בכלל ובמרכז החרדי:

זה משהו אחר לגמרי... בכלל יש לנו את הדבר הזה של ההספק... ת'צריך ללמוד... לדוגמה, עשרים דף גמרא בתקופה הזאת והזאת... לא עמדת בקצב, אז מבחינת הכולל והחומר שיש לך זה לא כל כך נורא. את הדף הזה אתה יכול להשלים לבד אחרי זה בחופש... בשעות הפנאי... שישי-שבת... כל אחד עם הזמנים שלו... אבל זה לא הפסד חומר כל כך גדול... זה היה הפסד של זמן – זה כן, אבל לא הפסד של חומר כזה גדול... ופה זה משהו אחר... פה אם אני לא נמצא, וכל כך הרבה חומר בשיעור אחד... מדובר פה בכל אופן על שלוש שעות לימוד, וחומר כל כך גדול בשיעור אחד... זה הרגשה של הפסד... זאת אומרת, זה חור גדול.

מתיאורו של אלעזר מצטייר ההבדל בין שתי מסגרות הלימוד. בכלל או בישיבה, הלימוד הוא אינדיבידואלי, וכל תלמיד או זוג תלמידים מתקדמים לפי הקצב האישי. לעומת זאת, במרכז הטכנולוגי, המורה ותכנית הלימודים המוכתבת מבחוץ קובעים במידה רבה את קצב הלימוד, והתלמידים נאלצים להתאים עצמם. כפי שמציין אלעזר, הכיתה ממשיכה להתקדם, והיעדרותו של התלמיד יוצרת פער או 'חור' בינו לבין הכיתה.

עוד על היחס השונה אל הזמן במסגרת הישיבה הגדולה אני לומד בעקיפין כאשר אל אחד הראיונות אני מגיע לבוש בבגדים חמים, ואילו המרואיין, מיכה, מופיע בחולצה קצרה. מיכה, רווק בן 20 מתלמידי הכיתה, מתגורר בירושלים עם עוד חברים הלומדים אתו בישיבה. הוריו מתגוררים בבני-ברק, והוא מביא עמו לדירה בירושלים רק פריטי לבוש ספורים, לפי העונה. ומה קורה אם מזג האוויר משתנה, אני שואל, ומיכה עונה:

מקסימום... תראה, אתמול בבוקר למשל שהיה ת'גשם. אני קם, פותח ת'חלון בשבע בבוקר בשביל... קצת החוצה... לראות מה קורה. גשם שוטף. עכשיו פה בדירה שלי בירושלים אין כלום. לא מטרייה, אפילו סוודר אין לי... כלום אין לי. יש לי ז'קט, אבל הכי דק שיכול להיות... אז נשארתי בדירה עד שנגמר הגשם... כאילו... למה לא... אני לא מחויב לאף אחד בשום מקום, תפילה אני לא... אין מישהו שמכריח אותי להתפלל בשבע... אז אני הולך אחר כך לישיבה.

לפי מיכה, מועד תחילת היום שלו בישיבה הגדולה, שבה הוא לומד, ישיבת מיר, הוא גמיש מאוד. הגבולות בישיבות הגדולות הם לרוב גמישים מאוד וצוות המורים מצפה

מהתלמידים שיהיו אחראים לעצמם. בישיבת מיר, הישיבה הליטאית הגדולה בארץ, הגבולות, כולל גבולות הזמן, הם גמישים במיוחד, וייתכן שזה מסביר את הפופולריות הרבה שלה בין תלמידי המרכז החרדי. גמישות זאת מאפשרת למיכה להגיע לישיבה במועד שנוח לו.

הבדלי היחס אל אומדן ההספק בין הישיבה לבין מערכת ההשכלה הגבוהה ומערכת החינוך הממלכתי, מתבהר עוד יותר בדבריו של הרב חיים, מראשי המרכז החרדי:

בבית הספר [הממלכתי], תמיד יש מי שמפקח עליך. אתה יודע שאתה צריך להגיע בשמונה לכיתה, אם לא אתה לא נכנס לכיתה... עכשיו למדת שיעורי גאוגרפיה ואתה צריך לחזור [על החומר] כי בשבוע הבא יש מבחן. בישיבות אין את זה... כי ההספק של הלימוד, כל אחד ואחד, לפי ההבנה שלו, ההספק שלו, הרצון שלו. שני אנשים יפתחו בתחילת הזמן מסכת בבא מציעא, יש מישהו שיספיק חמישים דף בחצי שנה ויש מישהו שיספיק ארבעה דפים בחצי שנה, למה שזה ילמד יותר מהר וזה יותר בעיון. זה יחזור יותר, זה יחזור פחות, ולכן זה... עצם זה שאין לך מחויבות, אז זה יוצר גם הרגלים של – אתה ברשות עצמך, אז ממילא אתה לא חייב לאף אחד שום דבר כמעט... לרוב אין מי שמפקח עליך בישיבות... מפקחים מרוחק... נותנים בך המון אמון. אם אתה לא עושה משהו חורג.

הכניסה אל המרכז החרדי מחייבת אפוא את התלמידים לרכוש הרגלים חדשים בנוגע לקשר שבין ההספק לבין ממד הזמן, וכתוצאה מכך לשפר את יכולתם בניהול והסדרת הזמן בכלל. כך מתאר זאת אליהו:

אם תשאל אותי מה היה הכי משמעותי בשנה הראשונה של הלימודים – המבחן הראשון. כי בישיבה לא עושים לך מבחנים. יש לך מבחני רשות והכול... אז היה לי פשוט שמונה שנים שכמעט לא עשיתי מבחן אחד. זה לא שלא לומדים – למדתי מצוין, אבל מבחנים לא עושים לך. היום זה יותר משתנה, יותר מתחילים להקפיד על מבחנים... אז המבחן הראשון שהיה של מה"ט... באתי, כולי לחוץ... זה היה בדיוק מושגים על החברה שהמציאה את ה-ICQ [איי סיק יו]... היו דברים שלא הבנתי: On Line, ת'מתרגם במילון – לא עובד... לא הסתדר לי... נלחצתי והכל... בסוף הציון היה 55. מבחן ראשון – אתה נלחץ, אתה לא יודע לתכנן את הזמן שלך.

תיאורים מסוג זה חזרו אצל חלק גדול מהתלמידים יחד עם דיווחים לפיהם הקושי בתחום זה פחת במהלך השנה. ואמנם, כפי שמציין אליהו, בשנים האחרונות החלו יותר ויותר מוסדות לימוד חרדיים לערוך מבחנים בתדירות גבוהה, גם משום שפרקטיקה זו נתפסת יותר ויותר כהכרחית ללמידה, אך כנראה גם מתוך רצון להכין את תלמידיהם, לעולם שבחופ.

דיוק ועמידה בזמנים

עוד היבט של אמות המידה המיוחדות השוררות בחברה החרדית ביחס אל הזמן התגלה לי לראשונה באקראי, בזיקה לפגישה שקבעתי במסעדה עם חבר חרדי. בשעה היעודה הגעתי למקום והמתנתי. כעבור עשרים דקות התקשרתי אליו. הוא מאחר, הוא יודע. נזכר באיחור ובדיוק עומד לצאת. המונית בחוץ ותוך עשרים דקות יגיע. מאחר שזמני היה דחוק, הצעתי שנקבע מועד אחר, ובו-במקום קבענו לשבוע הבא. הגעתי במועד החדש, מצאתי שולחן והתיישבתי. הפעם התקשרתי כבר אחרי רבע שעה והקול המתנצל מהצד השני חזר על אותו סיפור, רק שהפעם הוא כבר היה בתוך המונית במרחק של כרבע שעה בלבד. כעסי הצטנן רק לאחר שהבנתי כי מה שאירע קשור בסיבות מורכבות, שאינן נוגעות לי. שאו (Shaw, 1994) מתארת את הופעתו של מושג הדייקנות (punctuality) בחיי היום-יום, כקשור בתהליך התיעוש בעידן המודרני. בתחילה נלוותה לתהליך זה הצבתם של שעונים בכיכרות ובמקומות ציבוריים מרכזיים, ולאחר מכן הפכו שעוני היד לפופולריים. הקצב שהכתיב הציווי התעשייתי החליף קצבים אחרים. בעידן המודרני אנו נאלצים לפתח מיומנויות בתחום זה ונוהגים למדוד אנשים אחרים בהתאם לכישורי ניהול הזמן שלהם. כבר אי-אפשר להסתפק בקימה בשעה מסוימת בבוקר כדי להגיע לעבודה אלא חייבים לעקוב אחרי השעון כל היום, אם על מנת לתאם את זמננו עם זמנם של אחרים באזור הזמן שלנו, או בגלל הצורך לתאם את זמננו עם זמן חר"ל.

הפאלם-פיילוט הוא הגרסה הטכנולוגית והחדשנית של יומן הכיס, ובעזרתו הפרט אמור לנווט ולנהל את זמנו. בראשית שנת 2004 תכנן משרד הפרסום 'נכון' מסע פרסום גדול למגזר החרדי. המשרד נעזר ביועץ הפרסום החרדי מנחם לבל.⁵⁴ הטלפון שלי מצלצל אצל לבל בדיוק בצאתו מבית הקברות אחרי אזכרה לסבתו. "המשפחה שלנו היא מעורבת. מזרחיסטים, חרדים וחילונים", הוא מספר. "כפי שהיה צפוי, האזכרה נקבעה לשעה תשע. החילונים הגיעו בתשע ועשרים, המזרחיסטים בתשע עשרים וחמש והחרדים בתשע וארבעים. כל הישראלים מאחרים, זו המנטליות, אבל אם מישהו חושב שהחרדי הוא פחות ישראלי, הוא טועה. לפחות במובן הזה הוא יותר ישראלי מהישראלי. כמה חרדים חיים עם שעון? רובם בלי שעון. אצלי השעון מתחיל בשחרית, ואז מנחה וערבית. בזה השעון שלנו מתחיל ובזה הוא נגמר. אין אצלי כזה דבר שעה ארבע, חמש, שש. אתה קובע עם בנאדם בתשע וחצי – אז בסדר, הבנאדם לא התכוון

⁵⁴ גם כאן מדובר בשם בדוי.

בדיוק תשע וחצי, אלא בערך, בזמן של תשע וחצי... הרי שחרית אין לה זמן ברור... אף אחד לא קבע ששחרית מתחילה בשמונה... ונגמרת בתשע. הרי שחרית יכולה להתחיל משש ולהיגמר בעשר... שחרית ומנחה וערבית... הרי אף פעם לא קבעו להם זמן מדויק. בקיצור, החרדי אין לו דיוק. לא בגלל שיש לו איזה בעיה, אלא בגלל שהוא לא התרגל בחיים שלו ככה... כשחילוני מתייחס לזמן... זה השחרית שלו. זה התפילה שלו. מה האידאלים של חילוני? זמן, יושר. האידאלים של חרדי זה שחרית. מה שהוא הזמן הכי קדוש בעיני החרדי... חרדי ש'פספס' שחרית יכול להרביץ לעצמו במיטה יומם ולילה, אבל גם לזה אין זמן. וכששחרית אין זמן, אז איך אתה רוצה שלזמן יהיה זמן... היום, למשל, יש לי פגישה עם איזה מנכ"ל חשוב. היא נקבעה ביום ראשון שעבר, אבל אתה חושב שאני באמת זוכר למתי הפגישה נקבעה?"

"מה עם יומן?" אני שואל.

"אין לי יומן", הוא ממחר להשיב. "מה זה יומן?! מי מחזיק יומן בציבור החרדי?! זה לא קיים בלקסיקון שלנו בכלל. אנחנו מחזיקים סידור של מנחה ומעריב... במקום יומן יש הרבה פתקים קטנים. אתה נכנס לחרדי הביתה, הוא מוציא בסוף היום את כל הפתקים הקטנים מהכיס: 'משה, תתקשר לנירה'. 'יוסי, תתקשר לרינה'. 'רותי שכחה את הסנדוויץ בעגלה של יונתן'. ולכן גם שוכחים דברים. זוכרים שצריך להניח תפילין, מה שקשור למצוות, או אם חייבים למישהו כסף... אבל לא זוכרים הרבה דברים אחרים. אדם חרדי הבטיח למישהו הבטחה, והוא לא זוכר... כשהוא קבע אתך זמן, הוא לא מתייחס לזמן הזה כווטו, כמשהו שאסור לשנות אותו."

לפי לבל, יומו של האדם החרדי מחולק על פי שלוש התפילות, והן הזמנים המחייבים לדידו. אולם היות וגם לשלושת המועדים המקודשים הללו אין זמן ברור, והם מהווים בעיקר הגדרות לחלקיו השונים של היום, אין באורח החיים החרדי מה שירגיל את האדם לעמוד בזמנים. על פי ההבחנה שעושים האדם החרדי והדתי בין הזמן המקודש וזמן החול ודירוג הזמן הקדוש כנעלה, הרי שחילוני חי בזמן שכולו חול. את האידאלים של חיי הדת, המדגישים את חשיבות התפילה כזמן מקודש, מחליפים אצל החילונים ערכי עולם העבודה המודרני המדגישים את חשיבות הדיוק בזמנים. זאת, נוסף ליחס האמביוולנטי אל זמן החול, להיעדרות מעולם העבודה, לאופיים המיוחד של החיים בעולם התורה – מסייעים כולם לשמר גישה שאינה מדגישה את חשיבות הדיוק והעמידה בזמנים ברורים, במיוחד בכל הקשור לענייני חולין. דיוק בכל הנוגע לזמן החול אף עלול לשבש את מעמדו העליון של הזמן הקדוש. לעומת אי-הדיוק ואי-הקפדה על זמנים במיוחד בענייני חול, בולט בדברי לבל, יחסם החסכני של חרדים אל הזמן,

במיוחד במרחב הציבורי. בכל ביקור באזור חרדי בימי חול, ניתן לראות חרדים רבים צועדים ברחוב בהילוך מהיר במיוחד, כמעט רצים, כאילו הם חוששים לבזבז רגע יקר.⁵⁵ בישיבות מקדישים שיחות מוסר רבות לחיסכון ולניצול המרבי של הזמן, וידועה האמרה כי 'מתמיד' בלימוד איננו דווקא מי שלומד מספר שעות מרבי, אלא מי שלומד שישים דקות מלאות בכל שעה. חשיבות ניצולו המרבי של הזמן נידונה בהרחבה גם בספרי ההדרכה לבחורי ישיבות ומוזכרים בה סיפורים רבים על גדולי תורה שגמרו מסכתות שלמות נוספות בש"ס רק כתוצאה מצירוף רגעים בודדים מדי יום, בהם היו אמורים, לדוגמה, להמתין למישהו, או לחכות בתור לרופא וכו'.⁵⁶ מאחר שהשימוש ביומן האישי אינו רווח במגזר החרדי, קיים שימוש בהמוני פתקים קטנים שכרוך בחוסר ארגון ובהיעדר ניהול מדויק של הזמן ומהווה הסבר נוסף לשכחה. על רקע דברים אלה היה אחד הסלוגנים של מסע הפרסום לפאלם פיילוט: "לאן נעלם לי הפתק?" וסלוגן אחר קרא: "שכחת לקחת תהילים?", ושני אלה ייצגו כמובן, מציאות מוכרת ויומיומית לחרדים רבים.⁵⁷

בין השתדלות לביטחון בה'

מקצת מראשי המרכז החרדי מודעים היטב לפער שבין המודל התרבותי החרדי אידאלי והמודל התרבותי של שוק העבודה המודרני. בהקשר זה אמר הרב פוגל, מנהל המרכז החרדי:

אחת הבעיות של הציבור הזה [היא] שמשום שבמשך כך וכך שנים בישיבה או בקהילה החרדית חינכו אותו שכסף זה לא דבר שצריך למסור את החיים עליו... ונכסים, בית, מכונית... טוב, אתה צריך, אבל זה לא מושא חלומותיך, אלא לימוד תורה וקיום מצוות... מרגע שהוא [הצעיר החרדי] יוצא החוצה, אז מתחיל הסיפור. כל התרבות המערבית היא הישגיות, שאפתנות, ציונים.
"למה אני צריך להצטיין?" מדמה הרב פוגל שיחה עם תלמיד ומשיב: "כדי שתוכל לקבל עבודה יותר טובה!"

⁵⁵ עוד בעניין זה, ראו: ת' אלאור וע' נריה (2003: 187) וגם ארן (2003).

⁵⁶ בעניין זה ראה: י' שוורץ (תשל"ח: י"ג) וכן: ש' וגשל (1982: ל"ד)

⁵⁷ כמו במקרה של לוח-הזמנים שהוא גם יומן (בהוצאת 'עונג-ירושלים'), כך גם במקרה של הפאלם פיילוט. האסטרטגיה שנקט משרד הפרסום הייתה הבלטת התכנים הדתיים, כולל לוח הזמנים הדתי, אך גם של תכנים דתיים אחרים כמו ספר תהילים, סידור תפילה, משניות, ברכת המזון, מנחה, מעריב ושחרית. כל אלה היו אמצעי שכנוע הפונים אל הלקוח החרדי בשפתו.

"למה צריך לקבל עבודה יותר טובה. ממילא הפרנסה שלי כתובה בראש השנה⁵⁸ ... אני צריך לעשות מאמץ קטן... הקב"ה ייתן לי מה שמגיע לי, אז למה להצטיין? למה להרוג את עצמי ולשלוח אלף קורות חיים?"
יש גישה כזו של השלמה... מצד אחד הם באים בשביל כסף, לא [בשביל] ללמוד תורה כדי לזכות בעולם הבא, ויחד עם זה יש את העקבות האלה של "מה? כסף? בשביל זה אני בא?"

בדברי הרב פוגל מצטיירים שני מודלים תרבותיים עם סולם עדיפויות שונה לגמרי. לפי הפרשנות הרווחת בעולם התורה החרדי, לימוד התורה וקיום המצוות הם תכלית חייו של אדם, ולשם עליו לכוון את מרב מאמציו ושאיופתיו. העולם החומרי הוא נחות ובזוי בהשוואה לעולם הרוחני, ואדם אמור לשים מבטחו באל שידאג לצרכיו הגשמיים. עיסוק רב מדי בצרכים גשמיים, חוץ ממה שהוא מסיט את הפרט מלימוד התורה, גם מלמד על פקפוק באל וביכולתו. בכך שאלוהים קוצב לאדם את פרנסתו, הוא מצמצם את תפקידו של האדם בהקשר זה ומבטל את הצורך בהצטיינות או לחלופין בתכנון העתיד. הרב פוגל מודע היטב למתח שבין שני המודלים התרבותיים ונאלץ להתמודד עמו בעבודתו היום-יומית. אך מאחר שאנשי צוות המרכז החרדי הם עצמם בוגרי מערכת החינוך החרדי – המתח, הבלבול והמעבר התכוף בין שני המודלים התרבותיים מאפיין גם את פעילותם.

גמילות חסדים או צבירת נכסים

דוגמה להתלבטות זאת היא דברים שסיפר הרב חיים, בכיר אחר במרכז. הוא תיאר את הדרך שעשה מאז כניסתו למרכז החרדי כתלמיד ועד שהפך לבעל תפקיד בו: "תוך כדי [הלימודים] ראיתי שהחומר אצלי מונח יפה והפכתי מעין מתרגל, לעזור לתלמידים... כמובן... בלי תשלום. ראו שאני כזה... יש לי זמן ואני עוזר, ביקשו אם אני יכול לעזור שעתיים ביום במשרד. למה לא? אם כבר אני בא בין כה בלילה ללמוד, מה אכפת לי להיות שעתיים לפני זה? שבוע ראשון נשארתי לעזור... שעתיים... ואחרי זה זה הפך להיות לשמונה שעות... לאט לאט הפכתי להיות רכז לימודים. בהמשך קיבלתי תפקיד ניהולי... ובעצם באתי כדי... כמישהו שלמד בישיבות המון שנים, ראיתי מסביבי הרבה אנשים שלא יכלו לפרנס והגיעו לפת לחם ממש, ופתאום ראיתי שפה מנסים לעזור להם... באמת בלי מטרת רווח, פשוט לעזור להם, וזה נורא דיבר אלי. כאן יש אנשים שעושים ימים כלילות כדי לעזור," חתם הרב חיים את דבריו.

⁵⁸ מסכת ביצה טז עמ' א': "...כל מזונותיו של אדם קצובים לו מראש השנה ועד יום הכיפורים...".

הרב חיים בוחר להדגיש את המניע האלטרואיסטי והערכי שביסוד פעילותו ופעילות המרכז החרדי כולו – הרצון לעזור לזולת. בדבריו אין זכר לשאפתנות חומרית, להתקדמות כלכלית, או לצבירת נכסים, שהן חלק כה אינטגרלי מתרבות עולם העבודה המודרני. באופן אקראי לגמרי גם נודע לי עוד שהרב חיים אינו מקבל כל שכר על עבודתו. הוא מתפרנס מעסק שבבעלותו והחליט כי אין לו צורך בהכנסות נוספות. מסתבר שהרב חיים עצמו עדיין דבק בערכים של הסתפקות במועט ובפעולה למען הציבור, ונוהג בהתאם. קשה לזקוף עובדה זו לרעתו, להפך מכך, אך יש בה כדי ללמד על המתח בין שני המודלים ועל מקומו בפעילותו של המרכז החרדי כולו. יתר על כן גם היו מקרים שבהם המחויבות לערכים קהילתיים דווקא העניקה יתרון לבוגרי המכון שרק החלו את דרכם בשוק ההיי-טק. לפי הרב פוגל, מנהל המרכז החרדי, בתקופת קריסתו של שוק ההיי-טק (2002/2001) ובגלל הפיטורים ההמוניים שנלווה אליו, רק מיעוט זעום מבין כ-1,000 בוגרי המכון פוטרו מחברות ההיי-טק. הסברו לכך הוא שבזמן פריחתו של שוק זה, העובדים החרדיים היו נאמנים מאוד למקום עבודתם ולא הלכו בעקבות כל הצעה וכל המרבה במחיר: "מקום העבודה הפך להיות כמו קהילה עבורם", הסביר הרב פוגל, "וקהילה זה דבר חשוב שלא מחליפים בקלות. הגישה הזו הפכה למשתלמת מאוד כאשר הגיע גל הפיטורים והיא שהצילה אותם". ראשי המכון מדגישים שוב ושוב את חשיבותה של המחויבות לקהילה. מרכזיותו של ערך זה מתבטאת גם בחומרי הלימוד השונים. כך, למשל, בשיעורי מבוא למחשבים ומתמטיקה, תרגילי חישוב ותרשימי זרימה רבים עסקו בנושא התרומות למטרות צדקה.

דחיית סיפוקים, עבודה, סגפנות וקפיטליזם

ההתכוונות אל העתיד וההשקעה בהכנה אליו, מחייבת לעתים את הפרט להסתפק במעט, לפחות בשלבים קריטיים. בהקשר זה, נראה כי התלמידים החרדיים דווקא מצוידים במיומנויות הנדרשות. את יכולתם לשקוד על לימודיהם שעות רבות ואת התנסותם בהתמודדות עם סוגיות מורכבות בגמרא מציינים אנשי הצוות והתלמידים כאחד המשאבים הלימודיים המרכזיים והייחודיים שלהם. דחיית הסיפוקים והעבודה הקשה שתובע המרכז החרדי מתלמידיו עולה גם מדברי הרב טסלר. בהמשך למאמצי השכנוע של הרב טסלר את ידידו (עמ' 31) הוא מביא דוגמה מעולמו שלו, על בן אחותו:

... הנה תראה, הוא למד בישיבה חשובה, ובשלב מסוים הוא החליט שהוא רוצה ללמוד [מקצוע]. אז הוא בא אלינו ולמד אלקטרוניקה, וכבר חצי שנה הוא עובד בחברת היי-טק גדולה. הוא מרוויח יפה מאוד, עכשיו רוצים לתת לו רכב צמוד ומניות. אמנם הוא עובד

קשה – יוצא בשמונה מהבית וחוזר בשמונה בערב, אבל הוא מרוצה. הוא אמר לי – 'הרב מאיר, אני רוצה לנוח, להיות עם הילדים'. אמרתי לו, 'לנוח – זה בעולם הבא, כאן עובדים', והוא עומד להתחיל אצלנו מסלול של שלוש שנים לתואר אקדמי בתחום. כי אני אומר לו שמי שרוצה להתקדם בתחום הזה, חייב תואר אקדמי... אני מסביר לו – מנהל חברה לא יכול לדעת עם מי יש לו עסק. אין לו זמן לבדוק בציניות של כל אחד, וזה דרך לדעת מה למדת. ... זה נכון, יש, אבל אלה מעטים מאוד, טיפה בים. יש כאלה שהם כל כך מבריקים, אבל באמת מעט. לרוב, כלומר בתשעים אחוז מהמקרים, אם אתה בלי תואר אתה לא מתקדם.

הרב טסלר עושה כאן שימוש בקרבה המסוימת בין התפיסה היהודית, שלפיה העולם הזה הוא רק גשר אל העולם הבא⁵⁹, לבין התפיסות הרווחות בשוק העבודה המודרני, שלפיהן ראוי לו לפרט להבטיח את עתידו גם אם לשם כך הוא מקריב את ההווה. שתי התפיסות מתמקדות בעתיד ומבטלות במובנים מסוימים, את חשיבותו של ההווה. הטיעון הזה מאפשר לו להבטיח "חיי עולם הבא" למי שעובד קשה ב"עולה הזה", רק שהפעם לא מדובר בעבודת ה', אלא בעבודה בתחום ההיי-טק. הרב טסלר גם מביא כטיעון את נחיצותו של תואר אקדמי.

אופיו המשתנה של השוק התחרותי הוא אחד הגורמים המחייבים, הן את העובדים והן את העסקים, להיות גמישים וקשובים לאותם שינויים. מגמות ההתמקצעות והתחרות הרבה במשק מחייבים את העובדים להגיע אליו מצוידים בידע רב יותר מבעבר ובתעודות המעידות על ידע זה. נראה כי מבחינת מיומנויות ההתמדה והשקידה על חומרי הלימוד, ללומדים החרדיים יכולת משמעותית עם בסיס תרבותי חזק. אולם ישנם תחומים נוספים בהם מתקיים דמיון רב בין שני המודלים התרבותיים.

קפיטליזם רוחני

הדיון במקורותיה הדתיים של הקפיטליזם, כמו גם בקשר בינו לבין היהדות הוא בעל היסטוריה ארוכה ורבים וטובים לקחו בו חלק.⁶⁰ לא אכנס כאן לפרטיו של דיון מורכב זה, אך בכוונתי לעמוד על כמה נקודות דמיון מפתיעות בין המודל החינוכי הישיבתי לבין כמה רעיונות מרכזיים בשוק הקפיטליסטי. היעד אליו חותר המודל החינוכי

⁵⁹ "העולם הזה דומה לפרוזדור בפני העולם הבא, התקן עצמך בפרוזדור כדי שתכנס לטרקלין (אבות ד, טז). עוד בעניין זה ראה: **סולם של עליה: פרקי הדרכה לבן תורה** (תשס"ב: ק"ע)

⁶⁰ בעברית הופיע לפני מספר שנים קובץ מאמרים המסכמים כמה מהסוגיות המרכזיות בהקשר זה: מ' בן ששון, **דת וכלכלה: יחסי גומלין**. ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל.

הישיבתי הוא רוחני (לימוד תורה לשמה, התקרבות לבורא), בניגוד ליעדים הגשמיים אליהם חותר השוק הקפיטליסטי ובראשם צבירת הון, אבל השיח, וחלק מרכזי מהתפיסות והעמדות באשר לדרך אל אותם יעדים דומה באופן מפתיע. כך למשל, רעיון מרכזי לשוק הקפיטליסטי, שהוא גם תמצית ה'חלום האמריקאי' הוא הטענה כי הצלחה כלכלית אפשרית לכל מי שמוכן לעבוד קשה, ללא קשר להשתייכותו לעדה, מעמד, דת ועוד. בעזרת עבודה קשה מסוגל הפרט להתגבר על מכשולים עצומים ולהגיע להצלחה כלכלית. רעיון מקביל פועל גם במודל הישיבתי ביחס ללימוד התורה ולפיו, בעזרת עמל רב, יכול כל אחד להיות גדול בתורה, ממש כמשה רבנו, או הלל הזקן.

סוגיה זו נדונה בהרחבה בספרות ההדרכה לבחורי הישיבות וללומדי התורה. בהקשר זה מקובל להזכיר את רבי עקיבא שבמשך שנים לא למד תורה כלל, "לא נולד גאון, ולא היה יחסן, אבל ביום מן הימים הוא התחיל... בלהט אש קודש, במסירות נפש עצומה ונוראה השקיע את כל כוחות נשמתו, עמל ללא ליאות יומם ולילה – עד שזכה והגיע להיות התנא הקדוש 'רבי עקיבא'!!" (הרשקוביץ, תשס"ג: א). גם דברי הרמב"ם זוכים לאזכורים רבים (רמב"ם פ"ג מהלכות תלמוד תורה ה"א): "כתר תורה – הרי מונח ועומד ומוכן לכל ישראל, שנאמר: תורה ציוה לנו משה מורשה קהלת יעקב – כל מי שרוצה יבא ויטול" ועליהם מוסיף הרשקוביץ (תשס"ג: קפ"ז): "כל מי שירצה... בין אם הוא בעל כשרון חלש ובין אם הוא 'עילוי', בין אם הוא זכרן – ובין אם הוא שכחן... לפיכך אף אם נראה לך שנולדת בעל כשרון חלש – יכול הנך להשיג גדלות בתורה ככל בעלי הכשרונות... ולגדול גדול הדור!! כי התורה מחכימה פתי היא – וע"י עמל התורה ולימודה ישתבח אף כשרונך!!"⁶¹

מציטוטים אלה ומרבים אחרים הדומים להם עולה כי היכולת להפוך ולהיות גדול בתורה נתונה לכל אחד ואחד שהוא בעל כישורים מינימליים, ותלויה אך ורק בנכונותו להתאמץ ובעמל שישקיע.⁶² מוכרים בהקשר זה דברי רבי ישראל סלנטר שטען כי כל

⁶¹ מקור נוסף אותו מרבים לצטט הם דברי הקב"ה בספר **דברים** (פרק ל', פסוקים יא-יד): "כי המצווה הזאת אשר אנכי מצוך היום לא נפלאה היא ממך ולא רחקה הוא: לא בשמים הוא לאמר מי יעלה לנו השמימה ויקחה לנו וישמענו אתה ונעשנה: ולא מעבר לים הוא לאמר מי יעבור לנו אל עבר הים ויקחה לנו וישמענו אתה ונעשנה: כי קרוב אלך הדבר מאד ובפיך ובלבבך לעשותו". ובעניין זה כותב הרשקוביץ (תשס"ג: ל"ה): "ולאלו שאינם מאמינים כי הם מסוגלים להגיע לראש ההר ולהיות מגדולי ישראל, בחשבם כי לא עליהם נאמרו הדברים – אף אנו נאמר כי טעות גדולה בידם... כי כל אחד יכול!!!"

⁶² רעיונות ברוח זו עולים גם מספרו של הרב ש' וגשל (1982: ג'ה) וכן בספרו של הרב י' שורץ (תשל"ח: ל"ב, צ"א), אולם ב**שאיפות** הם בולטים במיוחד.

ההבדל בין בעל הכשרון הגדול ובעל הכשרון הדל הוא ב'תוספת נר', כלומר בעל הכשרון הדל צריך להשקיע עוד מעט על מנת להגיע למקומו של בעל הכשרון הגדול. הרב חיים קנייבסקי כתב בעניין זה כי כל ההבדל בין השניים מסתכם בחצי שעה נוספת שעל חסר הכשרון לעמול כדי להגיע למקומו של בעל הכשרון (הרשקוביץ, תשס"ג: ג-ד'). חשיבותם של גורמים כלכליים, סביבתיים, חברתיים, תרבותיים ומשפחתיים מתבטלים כמעט לגמרי, והגורם הנותר מרכזי בחשיבותו הוא עמלו ומאמציו של הפרט. תפיסה זו של המציאות מגבירה את הלחץ על הפרט, ומסייעת בהסוואתם של גורמים נוספים שלהם חלק בסיכויי הצלחתו.

שאיפות בעולם הרוח ולא בעולם החומר

מאחר ו'כל אחד יכול', כל אחד גם חייב לשאוף ולממש את יכולותיו בלימוד התורה. בדומה לדברי המורה בני (עמ' 60) לפיהם על מנת לשרוד בשוק התחרותי, בעל עסק חייב להציב לעצמו יעדים אליהם הוא שואף, גם בעולם התורה החרדי יש לשאיפות מקום של כבוד. על כך דן בהרחבה יצחק הרשקוביץ בספרו 'שאיפות' שכל כולו נועד להבהיר לתלמידי ישיבות את זכותם ומחויבותם לשאוף לגדולה בתורה, כמו גם את יכולתם להשיגה (הרשקוביץ, תשס"ג: ק"ג): "השאיפה הנה סם החיים הרוחניים. בלי שאיפה ואתגר לא ניתן להגיע לכלום, וככל שהשאיפה גדלה כך ההצלחה גדלה במקביל, שכן כשהנך שואף יותר הנך משקיע יותר וממלא הנך משיג יותר... כשתשאף להגיע לפסגה, להיות צדיק נשגב ועובד ה' אמיתי, להיות גאון ובקי בכל התורה כולה, והמטרה הזו תעמוד לנגד עיניך כל הקשיים ממילא יתגמדו בפניך!" גם שוורץ (תשל"ח: י"ח) מתייחס לצורך ולהכרח לשאוף לגדלות וכותב: "אמרו רבותינו (בתנא דבי אליהו רבא פכ"ו): 'חייב אדם לומר מתי יגיעו מעשי למעשי אבותי אברהם יצחק ויעקב'. אין זו אמירה גרידא, אלא זו הוראת דרך חיים, חיוב לחיות לאור שאיפה נעלית זאת השתדלות להשגת מדריגות גבוהות ביותר, והאבות הם לנו לדוגמא".⁶³

במקביל לצורך, ואף להכרח להציב יעדים רחוקים בממד הרוחני ולשאוף אליהם, אמור הפרט לצמצם ככל האפשר את שאיפותיו בעולם הגשמי. דברים בעניין זה כתב הרב אליהו אליעזר דסלר בספרו "מכתב מאליהו" (חלק א'): "מי הוא זה העשיר? כאמור – זה שגירש הרצונות והשאיפות של העולם הזה מלבו. אכן אם כן הלא אין בו שאיפה

⁶³ דברים דומים אפשר למצוא גם אצל ש' וגשל (1982: ג-ה')

ואין בו מרץ! בלי 'אמביצה' ובלו 'אנרגיה' האם גם לזה חיים יקרא? הלא זקנים הקרובים אל דכדוכה של נפש לא מאושרים המה, אמנם זהו פשר דבר? זהו העניין שאנו רואים אשר בני התורה האמיתיים, אלה אשר שמו כל עיונם, חשקם ותאוות לבם ומרצם בתורה וחכמה, המה אשר ירגישו באושר האמיתי. לא רק בעולם הבא אלא פשוט בעולם הזה. בודאי מי שאין בו שאיפה ואין בו מרץ איננו מאושר, כי השאיפה והמרץ המה יסוד לאושר, המה החיים. אבל אימתי? כשהשאיפות מתמלאות. כשאינ המילוי תלוי ביד אחרים, כאשר מתמלא בלי קנאה ורדיפת הכבוד – היינו כשהשאיפה היא מתוך אהבת התורה אהבת החכמה אהבת מוסר וכו'. שאיפה כזו מילוי תלוי אך בנו, וכל אשר נרבה במרץ ונרבה בשאיפה ירבה אושרנו ונהיה אנו אלה המאושרים בחיי עולם הזה..."⁶⁴

מה שהופך את כל העניין למורכב במיוחד הוא העובדה כי במקביל לטענה לפיה כל אדם בעל כישורים מינימליים יכול להגיע ולהיות גדול בתורה, בתנאי שיש לו הנחישות והמוכנות המתאימים, מתקיימת ההבנה, בהתאם למאמר חז"ל (ויקרא רבה ב) לפיה: "בנוהג שבעולם אלף בני אדם נכנסים למקרא – יוצאים מהם מאה, מאה נכנסים למשנה – יוצאים מהם עשרה, עשרה נכנסים לתלמוד – יוצא מהם אחד להוראה". את הפער העצום הזה בין האפשרות הניתנת בכוח לכל אדם להגיע לגדלות בתורה, לבין המציאות בפועל לפיה רק אחד מכל אלף מממש יכולת זו לא פשוט להסביר.

מוסר במקום פסיכולוגיה

השיח הפסיכולוגי באמצעותו מנתח המורה בני את הסתייגות התלמידים מתכנון העתיד הוא שותף אהוד של המודל הקפיטליסטי. שיח זה מאפשר להטיל את כל האחריות על הפרט ולתבוע ממנו את מרב המאמץ, ובמקביל מאפשר הדבר לדחות טענות בדבר חלוקת משאבים בלתי שוויונית, אפליה על רקע גזעי, מגדרי, מעמדי ואתני, או קיפוח. תפקיד דומה, במובנים רבים, משמשת ספרות והגות המוסר שלה מקום מרכזי בעולם התורה. בתוכה מקופלים גם חלק ניכר מההסברים לפער בין האפשרות להפוך לגדול בתורה, לבין מספר גדולי התורה בפועל. תלמידי הישיבות המתוודעים אל ספרות המוסר, נדרשים להתייחס לכל קושי, מכשול והסחה מלימוד התורה, אם מקורו פנימי ואם חיצוני, כביטוי אפשרי של היצר הרע, ולהיאבק בו ככזה. תפיסה זו באה לידי ביטוי בדבריהם של חלק

⁶⁴ מובאה זו מדברי הרב דסלר נדפסה תחת הכותרת "חיי אושר" בכתב העת **עת לחשוב** 2000 (15): 14-15.

מהמרואיינים, שגם לאחר שבחרו ללמוד מקצוע וסיימו שנת לימודים ראשונה, עדיין לא היו בטוחים אם מניעיהם הם אמיתיים ולגיטימיים, או שמא מדובר בעוד תחבולה של היצר הרע.

הרעיונות שהובאו כאן מתייחסים כולם ללימוד התורה ולקיום המצוות ושם אמור להיות יישום. השאלה האם רעיונות אלה עשויים לעבור מעולמות הרוח ולהיות מוחלים לגבי יעדים גשמיים היא שאלה מורכבת שלא כאן המקום לטפל בה באופן הראוי. יחד עם זאת, הספר גם אתה יכול שיצא לאור בתשנ"ט נשען על התפיסות אותן הצגנו כאן בדיוק, ועל בסיסן נטען כי "כל אחד יכול להצליח" בעולם הגשמי והחומרי. הכותב, חסיד בעלז שזכה לברכת האדמו"ר, מבהיר כבר בפתיחת דבריו (פרידמן, תשנ"ט: 15): "כי ההצלחה (בעולם הגשמי) היא תוצאה של עבודה קשה ואיננה – בשום אופן – מתנת הגורל המייעד אותה למי שנולד במקום הנכון או בזמן הנכון". הספר עצמו משלב בין רעיונות הפסיכולוגיה הפופולרית ומקורות היהדות, אבל הטון העולה ממנו הוא קפיטליסטי באופן מובהק והוא כולל כותרות כגון: "האמן בעצמך וכבוש את העולם", או "החיים כמלחמה". חשוב להדגיש כי אין הכוונה כאן לכיבוש היצר הרע, או למלחמה בו, אלא לכיבוש העולם החומרי, שבו לעתים צריך להילחם במתחרים על משאבים גשמיים שהם מוגבלים מטבעם. לפחות על פי רבים ממרואייני זוכה ספר זה לפופולריות רבה. יחד עם זאת הוא מהווה כשלעצמו עדות חלקית בלבד.

סיכום

בפרק זה נבחנו היבטים מספר הנוגעים לניסיון להקנות לתלמידי המרכז החרדי ערכים, תפיסות, עמדות, הרגלים ופרקטיקות המקובלים בעולם העבודה המודרני. המורה בני מנסה להטמיע את חשיבות תכנון מסלול התפתחותו של העסק, ואילו התלמידים מסתייגים, וכמוהם רבנים ומרואיינים נוספים שמתייחסים אל הנוהג לתכנן את העתיד כפעילות יומרנית – שאינה מכירה בהיותו של בורא עולם מסובב כל הסיבות – ועל כן גם בלתי רציונלית בעליל. האמרה "כל מזונותיו של אדם קצובים לו מראש השנה ועד יום הכיפורים..." מביאה חרדים רבים למסקנה כי השפעתם הממשית על טיב פרנסתם, שלא באמצעות התחזקות בתורה ובמצוות, היא קטנה ביותר. עמדה זו מנוגדת, כמובן, לערכי שוק העבודה המודרני המדגישים את האוטונומיות של הפרט וסגולות כמו זְמָה ואסרטיביות.

המורה בני אינו ער למשמעויותיו של הפער התרבותי בינו לבין תלמידיו, ואת הקושי שלהם להירתם לתכנון העתיד הוא מפרש בכלים פסיכולוגיים: כפחד מכישלון. כחלק ממאמציו להסביר את חשיבות תכנון עתיד העסק יוצר המורה קשר בין העסק וה'העצמי' של הפרט, כך שמימוש מטרות עסקיות הופך למימוש עצמי. 'העצמי' במקרה זה אינו מקבל את זהותו מתוקף תפקידו הדתי או מהיותו חלק מקהילה, קבוצה אתנית או דתית, כמקובל בחברות מסורתיות וגם בחברה החרדית, אלא מהישגים אישיים במישור החומרי ושיאם – עשיית רווח כספי. אופיו של המימוש העצמי דלעיל שהמורה בני מתאר, מתפרש על ידי התלמידים כגאוותנות, מידה ראויה לגנאי ולמיגור בעולם התורה. אך למרות ריבוי הפערים בין שני המודלים התרבותיים, וכמוהם אי-ההבנות בין המורה לתלמידיו – דברי המורה אינם מעוררים הסתייגות של ממש, כפי שעשוי היה לעורר למשל מניפסט סוציאליסטי אודות 'דת העבודה', גם משום רצונם האמיתי של הלומדים להכשיר עצמם אל דרישות שוק העבודה ואופיו, וגם בשל סיבות נוספות שיידונו מיד.

על מנת להבהיר את המתח הרב בין תפיסת העצמי אותה מציע המורה בני לבין זו העולה מהמודל התרבותי הישיבתי אביא כאן דברים שנכתבו בהקשר זה בספר **סולם של עליה: פרקי הדרכה לבן תורה**. תחת הכותרת "באור המושג 'לשמה'" (עמ' כ"ו) נכתב:

עיקר שורש הרע בבריאה הוא ה"אני", לעומתו עיקר תיקון הטוב האמיתי הוא ביטול ה"אני" ביטול גמור. נפרש, טבע כל אדם (מי פחות ומי יותר) מתולדתו שדואג לעצמו. מחשבתו על עצמו, ובכל מקום ומקום ובכל עניין הוא תופס את הדברים ומסדרם ביחס לאיך זה נוגע לעצמו... כל עניין שנפגש עמו, מחפש ומתבונן מה ירויח בזה, פעמים גשמיות ופעמים רוחניות. מכל מקום עיקר מגמתו – לעצמו (מי שלא מרגיש כך ידע שהוא פשוט לא מכיר את עצמו רק ברובד החיצוני שבו, אולם קצת יותר פנימה בנפשו אינו מכיר כלל)... המושג "אני" הוא היפוך תכלית הבריאה... האמת היא שהאדם לא נברא כלל למען עצמו. ואף אם לא יקבל שום שכר בעולמו, מכל מקום חייב לעבוד בוראו, כי כך רצון הבורא, והאדם אין לו בעולמו אלא לעשות רצון קונו. זוהי האמת האלוקית. האדם מוכרח לשעבד את עצמו לאמת זו.⁶⁵

מהדברים עולה תמונת עולם שבמרכזה עומד האל. לפרט תפקיד כחלק מהבריאה, והוא אמור וחייב לבטל את עצמו ואת רצונותיו לטובת מילוי רצונותיו של האל. את העצמי

⁶⁵ כנראה משום רצונו של הכותב להימנע מלהבליט את העצמי' שלו ומראייתו את כתיבתו כחלק מעבודת האל ומהעבודות מתוך בחירה, נמנע הכותב מציון שמו. הימנעות שכזו היא חריגה ומסמנת את הכותב כמקפיד במיוחד בעניינים אלה. אולם רעיונות ברוח זו מופיעים ברבים מהמדריכים לבחורי הישיבות. בראשית הספר מופיעים מכתבי הסכמה מהרב אהרן צבי רומפלער, הרב חיים פנחס שיינברג, הרב עמנואל טולדנו והרב חיים קנייבסקי.

שלו הוא בונה בהתאם לאופן בו הוא ממלא את תפקידו (כלומר את רצונותיו של האל) ולא בהתאם לאופן בו הוא ממלא את רצונותיו שלו.

עוד מאפיין מרכזי של עולם העבודה המודרני הנתון במתח מהותי עם המודל התרבותי החרדי הוא היחס אל הזמן, ניהולו והסדרתו. אי-הרצון לעסוק בתכנון העתיד – פעולה הנתפסת כיהירה, מתריסה כלפי האל, ובלתי רציונלית – מתבטא ביחס המסתייג מעצם הניסיונות הללו ברמת המאקרו, למשל תכנון יעדיה של חברה או מדינה, וגם בזוטות של יום-יום כמו קביעת פגישה. ההימנעות מתכנון העתיד מתבטאת, למשל, באי-שימוש ביומן האישי גם בקרב בכירים חרדיים המחזיקים בעמדות מפתח. את נדירות השימוש ביומן האישי אפשר גם לזקוף להיותו אמצעי מערבי שמקורותיו בנצרות הפרוטסטנטית ושמפתקידו לסייע בניהול הזמן האינדיבידואלי. החברה החרדית, בניגוד לזו המערבית, אינה רואה באינדיבידואל יחידה בפני עצמה, אלא היא מורגלת בניהול והסדרת הזמן הדתי והקהילתי, ואת היומן האישי מחליף לוח הזמנים הכולל שעות תפילה, מועדים וימי צום.

הבדל מרכזי נוסף בין יחסו של עולם העבודה המודרני אל הזמן ובין יחסה של החברה החרדית הוא זה הקשור באומדן הספק הייצור (אם של הלימוד ואם של העבודה) ביחס לזמן. מאחר שחלק גדול מתוצרי הלימוד התורני הם בעלי ממדים רוחניים, אין צורך לאמוד אותם, ועוד יותר מכך – ניסיונות אומדן כאלה נתפסים לא פעם כביטויים לעולם הגשמי והחומרי החוצצים בין הלומד לבין התורה. ברוח רעיונות אלה, נקבע אופיין של הישיבות הגדולות, שמעמידות בהקשר זה גבולות גמישים למדי; מצפים מהלומדים שיפקחו על עצמם ואין אומדים את תוצרתם הלימודית. עולם העבודה המודרני, וגם עולם ההשכלה הגבוהה, פועלים על פי עקרונות הפוכים לגמרי, ותוצרי הלימוד והעבודה נאמדים בהם דרך קבע וביחס לזמן השגתם.

על רקע מרכזיותו של הזמן הדתי, ורוממותם של זמני הקודש בהשוואה לזמני החול, כמו גם על רקע גמישותם של זמני התפילה והלימוד, בייחוד בעולם התורה החרדי – הוסברו גם אי-ההקפדה על דייקנות ועמידה בזמנים, ותפיסתו הנזילה והגמישה מאוד של הזמן, ובמיוחד הזמן החולי.

לעומת הסתייגותם העדינה של התלמידים ממאפייני המודל התרבותי שהמורה בני הציג, תגובתם אל פרקטיקות הלימוד החדשות, ובראשן הבחינות, היא חיובית. פרקטיקות אלה נתפסות כנראה כבעלות אופי טכני ולא ערכי, ואינן נחשבות כסותרות, רעיונית או אידאולוגית, את תפיסת עולמם. על כן הם משקיעים מאמץ רב להסתגל אליהן.

היבט מרכזי נוסף של שוק העבודה המודרני שהמרכז החרדי מנסה להכשיר לקראתו את תלמידיו הוא התחרות – תחרותיות, אסרטיביות, ובמקרים מסוימים גם הימנעות מהצטנעות וענווה. גם במקרה זה מדגיש המודל התרבותי החרדי תכונות שבמובנים רבים הן הפוכות. התחרות נתפסת כמאפיין מרכזי של התרבות המערבית וכגורם לרבים מחוליה.

מסתבר שבכירי המרכז החרדי מודעים לפער העמוק בין שני המודלים התרבותיים, אך מהיותם, הם עצמם, בוגרי מערכת החינוך החרדי, פער זה מתבטא בעל כורחו גם בפעילותם. כך, למשל, החליט הרב חיים לוותר ביזמתו על שכר עבור עבודתו במרכז החרדי ולהתמסר לסיוע לבני קהילתו. המניע הוא אלטרואיסטי לגמרי, ואין בו זכר לרעיונות כמו שאפתנות חומרית או צבירת נכסים, שהם מאושיות עולם העבודה המודרני. באופן מפתיע הסתברה אותה נאמנות לערכים קהילתיים כמשתלמת לרבים מבוגרי המרכז החרדי שהשתלבו בחברות היי-טק; נראה כי גם בזכות נאמנותם ומחויבותם למקום העבודה בתקופת הפריחה, לא פוטרו בגל הפיטורין של 2001/2000. המוכנות לדחות את חיי השעה לטובת העתיד, המשותפת למודל התרבותי של שוק העבודה המודרני ולדת היהודית, הסתמנה כעוד יתרון יחסי של התלמידים החרדיים. מוכנות זו חיזקה את יכולת ההתמדה שלהם ואת נכונותם להקדיש שעות ארוכות להתמודדות עם חומרי הלימוד. מאפיינים נוספים של המודל התרבותי הישיבתי נמצאו דומים במובנים רבים למאפייניו של השוק הקפיטליסטי. כך למשל, לשני המודלים משותפת התפיסה כי היכולת להגיע להישגים – אם כלכליים ואם בלימוד התורה – פתוחה ועומדת לכולם, וכל פרט שישקיע את מלוא מרצו וכוחותיו יכול להגיע להישגים נאים. על רקע זה יש מקום לשאיפות, והן למעשה הכרחיות על מנת להגיע להישגים כלשהם. גם חוסר הצלחה מתפרש תמיד כנובע ממחדליו של הפרט, ומקומם של הסברים אחרים מוחלש ומצומצם.

במקביל לתנודה בין שני המודלים התרבותיים, לא עלתה מדבריו של הרב פוגל התנגדות לדרישות המודל התרבותי של שוק העבודה המודרני, והן מתוארות כמס הכרחי שהצעירים החרדיים נאלצים לשלם עם יציאתם אל שוק העבודה. נראה כי למרות המתח בין המודלים התרבותיים, גם הרב פוגל וגם התלמידים, למרות הסתייגויותיהם, אינם דוחים את המודל התרבותי החדש המוצב בפניהם, כלומר את המודל התרבותי של השוק הקפיטליסטי, הדומיננטי בישראל של היום. הסיבה לכך היא שמודל זה מדגיש בעיקר את מרכזיותו וחשיבותו של הפרט ואת פעולתו למען האינטרס האישי והפרטי שלו עצמו, והוא אינו מתפס כחלק ממערכת אידאולוגית כוללת חלופית, שעלולה לאיים על זו של החברה החרדית. זאת בניגוד, למשל, לתפיסת העבודה כ'דת' ('דת העבודה'),

או תפיסות סוציאליסטיות אחרות שמעוררות הסתייגות אידאולוגית ניכרת בחברה החרדית. ייתכן כי זו הסיבה לכך שדברי הביקורת של כותבים והוגים חרדיים שונים על 'אתיקת העבודה הישראלית' אותם סוקרת שטדלר (2003: 39) כוללים שימוש רב במונחים מסוג "דת העבודה" שרווחו בתנועה הציונית בראשית שנות הקמת המדינה, למרות שכבר אבד עליהם הכלח. ברוח זאת מסבירה גם אלאור (1991: 207) את יחסם המורכב של החרדים אל הקיבוצניקים:

הקיבוץ מהווה עבור הקהילה החרדית את הניגוד המובהק ביותר לעצמה. הם רואים בו את התשובה הרצינית ביותר שהמחנה החילוני יכול להעלות כנגד חיי הדת. הקיבוץ מייצג חברת בני אדם המאמינים בעקרונות מסוימים ומפרשים אותם הלכה למעשה. סוציאליזם (תורה) ותקנות (הלכה) יוצרים הקבלה שניתן להבינה... נראה שיש הערכה רבה יותר לקיבוצניקים מאשר לחילונים האחרים. העולם של הקיבוץ מעורר סקרנות רבה ופחד מסוים. החרדיים יודעים מה כוחה של מסגרת נמרצת (טוטלית), מה משמעותם של חיים כוליים ומה סוד הלכידות החברתית... לכן אין פלא שבנאומו המפורסם של הרב שך בהיכל הספורט שביד אליהו (אפריל 1990) היו ה'קיבוצניקים' מטרה מרכזית לניגוחיו.⁶⁶

המודל הקפיטליסטי המצטייר מדברי המורה בני אינו נתפס כחלק מאידאולוגיה כוללנית ומתחרה, ועל כן אין צורך לדחות אותו במרץ.

חשוב להדגיש כי מאפייניו של המודל התרבותי החרדי, והפערים בינו לבין המודל התרבותי של עולם העבודה המודרני, מצויים כולם בתהליך מתמשך של שינוי. תהליך זה קיבל תאוצה מיוחדת בתקופה האחרונה, בין היתר נוכח המציאות החברתית-כלכלית הקשה שהחברה החרדית נקלעה אליה.

⁶⁶ תוך שימוש בפרספקטיבה רחבה ובנתונים לגבי מספר קבוצות פונדמנטליסטיות מראה סיוון (1991) כי אותם אלה המייצגים אלטרנטיבה אידאולוגית לדרך הדתית מעוררים את ההתנגדות והשנאה העזה ביותר בקרב חברי אותן קבוצות. בראש הרשימה הוא מונה כמובן את התנועות הלאומיות ואת הסוציאליזם כמעוררי ההסתייגות הרבה ביותר.

5 המפגש עם מערכת ההשכלה הגבוהה

הכניסה אל המרכז החרדי מפגישה את הלומדים עם מערכת ההשכלה הגבוהה. במהלך לימודיהם הם מתוודעים אל שיטת הלימוד המקובלת במוסדות להשכלה גבוהה ואל המודל התרבותי שביסודה. מוסדות החינוך החרדיים, ובעיקר הישיבה הקטנה והישיבה הגדולה, הם יותר מאשר מוסדות חינוך במובן הרגיל של המילה. הישיבה הקטנה והגדולה הם מוסדות טוטליים שמתפקידם לספק את כל צרכיו של הלומד – החל ממקום מגורים, מזון ושאר צרכים פיזיים, וכלה במסגרת חברתית-קהילתית ודתית. מוסדות אלה שואפים לחצוץ בין הפרט לבין העולם החיצוני שהשפעתו נחשבת לשלילית ורעה, ולעצב את הלומד בהם – עמדותיו, אמונותיו, דעותיו וידיעותיו, וכן את התנהגותו, רגשותיו וגופו בבטיוייהם הפרטיים והאינטימיים ביותר ובבטיוייהם הפומביים. מוסדות אלה אינם מסתפקים כמובן בהקניית ידע בתחום מסוים. אמנם אחיזתו של הכולל באברך הנשוי נחלשת, אולם את החסר תמלא משפחתו המחזקת את השתייכותו לקהילה ותלותו בה. במובנים אלה, הישיבה שונה מאוד ממערכת ההשכלה הגבוהה, שהלומד מגיע אליה לרכוש ידיעות בתחום ספציפי ושאינו לה יומרה לעצב את כלל אישיותו. גם אין כל כוונה לחצוץ בין הפרט לבין העולם שבחוץ. ברוח התפיסה היוונית של *paideia*, האקדמיה המערבית דוגלת בגישה שיש לפתח ככל האפשר את כל הכישורים הרדומים באדם. רעיון זה זר לגמרי להשקפת העולם של ההלכה (ויילר, 1976: 175) כמו גם לזו החרדית. רבים מכישרו של האדם, הם רעים על פי העמדה החרדית, ויש לדכאם או לגייסם, אך בפירוש לא לפתחם.⁶⁷

⁶⁷ דברים בעניין זה מוסיף הרב א"י וולף בספרו (תשל"א: ע"ח-ע"ט): "חסר אצל המודרניים ... תכלית החיים והעולם. במקום להבין את האדם מתוך תכליתו, באים להבין את התכלית מתוך האדם. מוטל – לדעתם – על האדם להגשים את כל הכוחות הטמונים בו. יש אמנם לשאול: למה 'מוטל', מי 'הטיל'...? עלינו להסתייג למעשה... דוד המלך לימד אותנו כי 'לכל תכלה ראיתי קץ (תהילים קיט) והוא ממשיך – 'רחבה מצוותך מאד'. כל תכלה (תכלית) וכל יכולת משועבדות למצוותך. מתוך המצווה ניתן להבין את התכלה, ולא להפך. מאחר

עוד הבדל מהותי בין שתי מערכות החינוך הוא יחסן אל הפרט ומקומו בעולם. בעוד שמערכת החינוך החרדית, שהיא תאוצנטרית, מדגישה כי כל מה שמחוץ לעשיית רצונו של אלוהים הוא בעל ערך פונקציונלי בלבד, מערכת ההשכלה הגבוהה שמה את הפרט במרכז כתכלית הסופית. יתר על כן, בעוד שהדרך החרדית מדגישה את היות הפרט חלק מקהילה ובלתי שלם כשלעצמו, מערכת ההשכלה הגבוהה בתרבות המערבית מדגישה את היותו של הפרט, האינדיבידואל, יחידה שלמה המהווה מושא ותכלית של מאמצי החינוך. הבדל מהותי זה מתבטא בפרקטיקת הלימוד השלטת בעולם התורה – החברותא. החברותא היא הגרעין של הקהילה. מתפקידה להפנים בלומד את היכולת לחיות חיי קהילה, ללמוד להעניק, להתפשר, לחשוב על הזולת. ברמה מסוימת יש לה משמעות של נישואין (פרידמן, תשנ"ז: ר"ו).⁶⁸

על מרכזיותה של הקהילה ביהדות ובחברה החרדית בכלל ניתן ללמוד מדברים שכתב ראש ישיבת 'עטרת ישראל', הרב ברוך מרדכי אזרחי בספרו **ברכת מרדכי**:

יכולתו של עם ישראל לעמוד בפני הסכנות טמון בשני מוקדי כוח: תורתו ואחדותו. מעלה זו של 'ישראל', של אחדות, של כלל, שמורה רק לעמנו. אתה בחרתנו מכל העמים. בעניין הזה אנחנו יוצאי דופן. אומות העולם קרויים 'האדם', ישראל קרויים רק 'אדם' ולא 'האדם'. כי מה שיש בכל אומות העולם זה רק 'האדם' שבהם. מה שיש בעם ישראל, הוא ה'ישראל' שבהם. זו מהותם. עם ישראל, זו יחידה אחת. לא שייך לתפקד מתורת 'ישראל' אלא כחלק מהכלל, מהציבור. עם ישראל גם אינו תלוי במספר בני אדם. עם ישראל לעולם הוא עם ישראל. גם אם ח'ו יהיה יחיד. גם אם יוותר, חלילה, אדם בודד. אצל אומות העולם קיימים מיליונים של יחידים. אצל כלל ישראל, גם כשהוא אחד, בודד, דין של 'ציבור' עליו. הפרט הוא חלק מ'גוף' אחד, מ'ציבור' אחד, מ'כלל' אחד. לכן עם ישראל תמיד ינצח את האומות.⁶⁹

שהם באים להבין את התכלית מתוך האדם, נחשבים אצלם כל סוגי התכלית כשווי זכויות... מטעם זה מכוונים גם בתי הספר שלהם ללמד מקסימום של מקצועות, כדי שיהיה לו חלק בהרבה ענפי תרבות, דבר הגורם לפיצול של כל עבודה שכלית... רב צדדיות' זו נמנית בוודאי בין הגורמים לתופעה, כי חכמת אדם, כזאת שפרחה ביפופיותה של יון, חלפה הלכה ואיננה... "ובעמ' פ"ה הוא מוסיף: "בית ספר (בניגוד לתלמוד תורה או ישיבה, י.ח.) הוא מוסד לימודי בעל תכנית מפוצלת, ריבוי מקצועות, בלי מרכז לימודי אבסולוטי, ועפ"י רוב אפילו בלי מרכז רלאטיבי. את הדמוקרטיה הזאת בין המקצועות מבטא היטב השם 'אוניברסיטה', כלומר: כל היקום המדעי כולו! פיתוח האדם לשם פיתוח התרבות – זוהי המטרה. התרבות היא הגשמת כוחות הנפש. והאמת מלמדת כי עבודת ה' היא תכלית החיים, ולימוד התורה נוטל מקום בראש בכל האופנים של עבודת השל"ת. לא יצירות תרבותיות הנראות לעין בשר הן האידאה של האנושות, לא מה ש"כוחי ועוצם ידי" עושה – הוא החיל. אלא: התקרבות הבריאה לבוראה יתברך, התקרבות הנשמה ליוצרה, להתאחד במחשבותינו עם מחשבותיו של הקב"ה, עם התורה – זו משאת נפשנו..."

⁶⁸ עוד על מרכזיותה ומשמעותיותה של החברותא, ראו: מ' ברויאר, (2003: 247-249).

⁶⁹ 'פרידמן, (תשס"א). סוכה מול גזרות ורדיפות, **יתד נאמן** מוסף 'שבת קדש', גיליון חג סוכות, עמ' 3-5.

שונה מאוד הוא מבנה הלימוד במערכת ההשכלה הגבוהה ששמה דגש על נפרדותו וייחודו של הפרט ומטפחת ומעודדת נפרדות זאת.

בגלל הבדל אחרון זה והבדלים עמוקים נוספים, פרקטיקות הלימוד הרווחות במערכת ההשכלה הגבוהה שונות מאוד מאלה הנהוגות בעולם התורה החרדי. ואמר בהקשר זה הרב ברוך כהן:

באים לפה אנשים שלא הגילים להביא אתם עט ודף ולרשום דברים... שיעור. אני אומר להם, 'אתם לא יכולים לזכור את הכול'... כי הם באים לישיבה, שומעים שיעור... מדברים על זה קצת אחר כך והולכים, גמרנו... וכאן הם צריכים לעקוב ולדעת שכל משפט שהמרצה מוציא הוא יכול להשתמש אתו במבחן. התרבות הזו שונה... או שיעורי בית וכו'... הם צריכים ללמוד שצריך לכתוב... 'כל מילה שהמרצה מוציא? מה זה תורה?'... [שואלים התלמידים] צריך להסביר להם... בישיבה אתה לוקח סטנדר ולומד... כאן אתה יושב על הכיסא... יש מוסר ויש מקבל, צריך לעכל את זה. אמרו לך להכין שיעור – זה לא צחוק, זה לא עונש... לשמוע שיעור פרונטלי הם לא מסוגלים... כל השיעורים בישיבה זה אולי שעה ביום – בישיבות הטובות שאתה שומע את הראש ישיבה מרצה. כל הזמן אתה לומד עם החברותא, אתה לומד עם מישהו, ואתה כל הזמן המדבר, אתה כל הזמן היוזם, אתה יכול להגיד כל דבר, נראה לך, לא נראה... מלבנים את זה. פה אתה נדרש לשבת בשיעור, ברוב הפעמים, לשמוע שיעור פרונטלי, מה שנותן לך פחות מקום לשיתוף.

דברי הרב ברוך מצביעים על שורת הבדלים מהותיים בין שתי מערכות הלימוד. את הלימוד בחברותות מחליפים במרכז החרדי להכשרה מקצועית, כמו במוסדות אחרים להשכלה גבוהה, שיעורים פרונטליים.⁷⁰ מאחר ששיעורים רבים עדיין מתנהלים ללא חוברות לימוד מסודרות התואמות הן את צורכי המגמות השונות והן את צורכי הציבור החרדי – התלמידים אמורים לסכם בקפידה יתירה את הנאמר בשיעורים. אך היות ורוב התלמידים אינם רגילים לסכם, ולא נדרשו לסגל מיומנות זו במהלך לימודיהם הישיבתיים צצים קשיים ומתחים בין המורים והתלמידים. חלקם מקליטים את דברי המורה בטייפ.⁷¹ הצורך לסכם מעורר התנגדות אצל התלמידים מאחר שהוא מרומם כביכול, את חומרי הלימוד למעלת דברי תורה חשובים, בעוד שלימודי החול נתפסים על

⁷⁰ לפי הלברטל והלברטל (Halbertal & Halbertal, 1998: 458) הזמן אותו מקדיש תלמיד ישיבה ממוצע ללימוד בחברותא הוא רב פי עשרים מהזמן בו הוא לומד במסגרת שיעורים פרונטליים.

⁷¹ נראה שהרקע לקושי זה הוא חשיבותו הגבוהה של הלימוד בעל-פה במערכת החינוך החרדי בהשוואה ללימוד מהכתב. חשיבותו זו מתבטאת היטב באמרה: "כל חכמה שלא תיכנס עם בעליה למרחץ אינה חכמה". עוד בעניין הרקע והסיבות לתפיסה זו, ראו: מ' ברויאר, (2003: 253-266).

פי רוב כבעלי מעמד נחות.⁷² ההסתייגות העולה מדברי התלמיד ביחס לצורך לסכם את דברי המורה היא נדירה באופן יחסי. פרקטיקות הלימוד החדשות לא נתפסות על פי רוב כנושאות מטען ערכי בעייתיות, והתלמידים מנסים לאמץ אותן. ההבדלים בין דפוסי הלימוד גם מקבלים ביטוי בתנוחת הלומד. בעוד שבישיבה תלמידים רבים לומדים בעמידה תוך שהם נשענים על הסטנדר, הלימוד במערכת ההשכלה הגבוהה הוא בישיבה על כיסאות.

הבדל מרכזי נוסף בין שתי המערכות הוא יחסן אל העבר, ההווה והעתיד. מערכת החינוך הישיבתי מדגישה את האמת הנצחית הצפונה בתורה הקדושה שניתנה לעם ישראל בעבר. כל הטקסטים שחוברו אחר כך הם בגדר פרשנויות או תגובות לאמת האחת והיחידה, ולא עוד. היות והאמת הגדולה כבר התגלתה בעבר והיא צפונה בטקסטים התורניים, הלימוד מתמקד בקריאה ובפרשנות של טקסטים אלה כדי להתקרב ככל האפשר אל האמת. תפקידו של הגבר החרדי בהווה הוא לעסוק בלימוד התורה הקדושה, והעיקר הוא עצם פעולת הלימוד – הנתפסת כחשובה שבמצוות – ולא דווקא רכישת הידע בסופו של התהליך.⁷³ גמולו של הלומד צפוי לו בעתיד, בעולם הבא, והוא בראש ובראשונה גמול רוחני. כפי שעולה מדברי הרב ברוך, לימוד בדרך של קריאה ופרשנות המתבצע בחברותות, מותיר מרחב רב ללומד להביע את מחשבותיו, לבטיו, וספקותיו.

⁷² פעמים רבות, ובנסיבות שונות לגמרי, סיפרו לי אישים חרדיים שונים כי את "ספרות חיצונית", או כל חומר קריאה שאינו תורני הם, נוהגים לקרוא רק בבית השימוש.

⁷³ הרב א"י וולף (תשל"א: לח) מתאר סוגיה זו כמבחינה בין אופן לימודם של 'העמים', לזה של עם ישראל. בניגוד לעמים הרואים בלימוד "הכנה גרידא לחיי היום יום של המבוגר", הרי שעל פי דרך הלימוד היהודית "הלימוד אינו גשר, אלא המטרה עצמה. הלימוד חודר לעומקה של הנפש ומקשר אותה עם בוראה יתברך, שאתו היא עתידה להתאחד ובו היא עתידה להידבק בעולם שכולו טוב. אין כאן סולם אלא קניין, "התורה נקנית". וראשית נקנית הטוהרה, אחריהם ידיעת הבריאה. דברים אלה קניין נפש הם. כל מלה וכל אות שבתורה"ק – קדושה יש בהן, והאות והמלה קדושתן נקנית באמצעות הלימוד – ולכן אין אצלנו מקום לספרי לימוד שהם בבחינת סולם, אלא התורה שבכתב ובעל פה בעצמם הם ספרי הלימוד, בחינת 'קניין'. ובעמ' מ' מתייחס הרב וולף להשלכות נוספות של הבדל מהותי זה: "המודרניים מפרזים ללא גבול בהערכת הטכניקה של ההוראה, ואחת הסיבות של ההפרזה הזאת היא: שהלימוד מהווה אצלם אמצעי ולא מטרה, ולכן הם חוששים מפני "בזבוז כוחות". אבל לאמיתו של דבר, כל רגע וכל אות של לימוד מצווה הם, ואין מקום למושג של "בזבוז כוחות" – מכיוון שעבור הלימוד נבראו הכוחות...". עוד בעניין מרכזיותו של ערך לימוד תורה 'לשמה' (בייחוד בישיבות ליטא), המתח בינו לבין 'תכלית', וביטוייהם בקהילות ישראל השונות, וכן על יחסן השונה של האוניברסיטאות הנוצריות לנושא ראה: ברויאר, מ' (2003: 384-389). בעניין זה ראה גם: לוי, י' (התש"ן: י-יג).

מערכת ההשכלה הגבוהה, לעומת זאת, רואה את הידע האנושי כדבר-מה המתפתח בהדרגה, והגדל בהתמדה ככל שעובר הזמן ונוכח מאמצי המחקר. עולם המחקר הוא המקום שבו מיוצר ידע חדש, מדויק ועדכני יותר, והמרצה מעביר ידיעות מעולם זה אל התלמידים בתוך כיתה. אשר להווה – מערכת ההשכלה הגבוהה מדגישה את חשיבותו של הלימוד כאמצעי להשגת יעדים קונקרטיים, אם חיצוניים בדמות ציון במבחן או עבודה, או קידום מקצועי, ואם פנימיים בדמות מימוש עצמי באמצעות פעולת הלימוד על מרכיביה. כך או אחרת, בניגוד למודל החרדי, פעולת הלימוד כשלעצמה אינה נתפסת כבעלת ממדים רוחניים ואינה אמצעי לעבודת האל.

רכישת מיומנויות לימוד חדשות

קושי נוסף שהוא נחלתם של מרבית התלמידים הוא הלא המפגש עם לימודי החול, ובראשם המתמטיקה והאנגלית שעמם לא נפגשו מאז בית הספר היסודי. עבור חלקם, אלה הם רגעי משבר של ממש. כך מתאר אברהם את תחושותיו זמן קצר לאחר תחילת הלימודים:

אם פעם הייתי מתפלל וזה, בסוף כל החיים שלי נדפקו לי בזה בגלל שהת... לא יודע אם זה בגלל שהתפללתי, אבל [זה] לא עזר לי הרבה... התפילות.

ל"ח: למה החיים שלך נדפקו?

אברהם: החיים שלי... קודם כול אין לי בגרות... אין לי שום רקע, שום... בחשבון... אני לא יודע כיתה ח'... אפילו כיתה ח' למדנו ארבעים וחמש דקות חשבון בשבוע, שעה אחת היסטוריה, שזה היסטוריה-תנ"ך וזהו... בכיתה ז' היה גם שעה וחצי חשבון... אז ממש הרמה... אותו רמה שעזבתי כיתה ד' באוסטרליה, אותו רמה שהיה לי בכיתה ח', אותו רמה. לא למדתי שום דבר כל השנים האלה... בהתחלה הייתי מאד עצבני על זה. אמרתי לאבא שלי, 'תראה מה עשית לי, דפקת לי ת'חיים'. אין לי בגרות, אפילו לא עשיתי עוד צבא בגיל תשעה עשרה וחצי.

היציאה ממסגרת הישיבה אל העולם שבחוץ מציבה את הצעיר החרדי בפני דרישות שוק העבודה ומסגרות הלימוד המקצועיות ומבליטה את החסרים והפערים שצבר. הרגשה דומה מתאר משה:

מהשיעור הראשון יצאתי מה זה מתוסכל... המורה התחיל מחשבון אחרי שנים לא עסקתי בדבר הזה... מהבית ספר, ופשוט היינו צריכים לדעת ארבע פעולות חשבון [חיבור, חיסור, כפל וחילוק], ואני מנסה כזה למחזר את זה מהבית ספר... מה למדנו – אה, זה חילוק ארוך וזה... מתסכל.

קודם נאמר כאן שצעירים חרדיים רבים תופסים עצמם כאלוהייה בהשוואה לשאר חלקי החברה הישראלית (עמ' 21) ומדגישים את מיומנויות החשיבה הייחודיות שלהם בזיקה ללימוד הגמרא.⁷⁴ הם בעלי ביטחון עצמי רב ואפילו מפגינים התנשאות כלפי בני גילם החילוניים (חקק, 2003: 67). אולם מסתבר כי זהו רק צד אחד של התמונה. בסיטואציה הנוכחית, הצעירים החרדיים מתעמתים דווקא עם החסרים שלהם, ודיבורם בהקשר זה זהיר הרבה יותר. גם ראשי המרכז מדווחים על תלמידים רבים שבתחילת דרכם מלוות אותם תחושות קשות מאוד ביחס ליכולותיהם הנמוכות וסיכוייהם להתמודד בהצלחה עם חומרי הלימוד. כך מתאר את הדברים הרב ברוך:

הרבה אנשים מגיעים לכאן מקו האפס ועם רמת מוטיבאציה חלשה מאוד... הם לא מאמינים שהם מסוגלים להגיע לכלום... מה אתה יודע [בלימודי חול]? – 'כלום'... ומצעידים אותם לתוצאות מדהימות. לדעתי, התעודה שהם יקבלו או לא יקבלו בסוף... היא משנית. מה שיותר חשוב זה ההבנה שאתה יכול להתמודד עם חומר הלימודים, דברים שלכאורה לא חלמת שתוכל להשיג, והנה בזמן קצר – עמדת מול מבחני מה"ט ואתה מצליח להגיע למאה... גם התפקוד היום-יומי בחיי המשפחה משתנה להם... זה לא משנה פאזה – זה משנה פלנטה. היו להם כישורים ונטיות, אבל פיתחו אצלם את ההבנה שאתה יכול, פשוט לא היית מודע לזה.

חסרי הידע הגדולים בתחומים שונים של הרוב המכריע של התלמידים נותרים מוחשיים גם במהלך השנה, ולעתים הם מניעים את התלמידים לפעולות ממשיות יותר מאשר הבעות תסכול מילולי. כך, למשל, מדיווח עיתון הארץ (4.4.2000) על התארגנות של קבוצת צעירים חרדיים המבקשים לתבוע את מדינת ישראל על שלא פיקחה כראוי על מוסדות רשת החינוך העצמאי של אגודת ישראל. היעדר פיקוח מתאים, כך טענו, אפשר לרשת החינוך העצמאי להימנע מלהקנות להם השכלה כללית ומיומנויות הכרחיות להשתלבות במערך העבודה. לטענתם, אחת התוצאות של החינוך הסלקטיבי שקיבלו היא קיבועם בתחתית הסולם הסוציאקונומי ויצירת תלות כלכלית מתמשכת שלהם ברשויות ובמוסדות החסד והצדקה (עזרא, 2000). על פי נתוני הג'וינט,⁷⁵ בין 20-30

⁷⁴ הטענות בדבר מיומנויות אלו זכו לאימות מסוים במחקרם של 'דמבו, א' לוי ור' ס' סיגלר (1997). אולם הבנת דרכי השפעתו של לימוד הגמרא על הרגלי החשיבה ויכולת החשיבה מצריכה מחקר מקיף יותר.

⁷⁵ כפי שדווחו על ידי עמיר בן צבי במסגרת כנס שעסק בהכשרה מקצועית בחברה החרדית ונערך בביה"ס מנדל למנהיגות חינוכית בירושלים בתאריך 26.3.03.

אחוזים מהתלמידים החרדיים המתחילים מסלולי הכשרה מקצועית, נושרים בשלב המכונה, שעיקר הדגש בו הוא השלמת פערים בלימודי מתמטיקה ואנגלית.⁷⁶

"בבית אלהים נהלך ברגש"⁷⁷

על פי המודל התרבותי החרדי, כדי לכוון את מרב המשאבים אל הממד הרוחני, אמור הגבר החרדי לרסן ככל האפשר את הממדים הגשמיים בחייו. בעיסוקיו מחוץ לשעות הלימוד, עליו לרסן את גופו, תאוותיו ורגשותיו, אולם בין כתלי הישיבה, ובייחוד בבית המדרש, הוא נקרא "להלך ברגש" (פרידמן, תשנ"ז: ק"צ). מגיל צעיר מאד מייצרת מערכת חינוך זו קישור בין חוויית לימוד התורה לחוויות חושניות וגופניות – כך, למשל, טקס ליקוק הדבש מאותיות הא'-ב' עם כניסתו של הילד החרדי אל "החידר", אמור לחקוק בתודעתו של הפעוט את התחושה כי התורה מתוקה כדבש. בסופו של הטקס, המלמד מראה כיצד יש להתנועע בשעת הלימוד (מרקוס, 1998), ובכך הוא הופך את תנועת הגוף למרכיב נוסף בלימוד. אולם בחוויית הלימוד משתתפים מגוון של רגשות נוספים, בהם רגשות שליליים כמו תוקפנות ואף אלימות. בספרים העוסקים בעולם הישיבה, חוויית הלימוד מתוארת כחוויה רגשית וסוערת, ועל כך יעיד כל מי שביקר אפילו זמן קצר בישיבה במהלך אחד מסדרי הלימוד. את בית המדרש של הישיבה מאפיינים על פי רוב תכונה רבה ורעש מחריש אוזניים של עשרות צעירים הלומדים בחברותות, תוך התנדנדות קדימה ואחורה ונפנופי ידיים נמרצים.⁷⁸ על תעצומות הנפש החודרות אל תוך חוויית הלימוד ניתן ללמוד גם משלל הביטויים המתלווים ללימוד התורה כגון "מלחמתה של תורה", "ממית עצמו באוהלה של תורה", "סיני ועוקר הרים" ועוד. חוקרים ניסו להסביר ביטויים אלה של תחרות אלימה בין תלמידי חכמים. לפי רוטנברג (1999), בתקופת הגלות הממושכת של עם ישראל, התוקפנות שלא מצאה לה פורקן בעולם החיצוני, תועלה

⁷⁶ תלמידים רבים דיווחו על קשיים עצומים עם כניסתם למרכז החרדי. כך למשל תיאר באוזני לייבלה נתנון את קשיי הלימוד בהם נתקל: "זה נורא קשה בגלל שצריך הרבה השלמות... חרדי שרוצה לימודים אקדמיים צריך להלחם על זה... לעשות את כל ההשלמות, להתחיל אחרי החתונה, תוך כדי לימודים, משפחה, להשלים את המחויבות הצבאית, כל הדברים האלה אתה צריך להתחיל מאפס וזה מאד קשה... הרבה מהחברים שלי מקנאים בי. רובם מבינים... שעובדים ויודעים כמה שזה חסר להם... יכולים רק לקנאות ולהגיד – הלוואי ולי היה כוח לעשות את זה..."

⁷⁷ **תהלים** נ"ה, ט"ו.

⁷⁸ עוד על מרכזותו של הלימוד הישיבתי בקול רם ותוך מאמץ גופני כאמצעי פדגוגי שנועדו לחיזוק יכולת הריכוז והלימוד, ראו: מ' ברויאר, (2003). **אוהלי תורה: הישיבה, תבניתה ותולדותיה**, מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים, עמ' 243-245. בעניין זה ראה גם: Halbertal, M. & Halbertal, H.T. (1998: 458).

פנימה אל העולם הנפשי והביאה לפריחתו. אנרגיה מתועלת זאת הביאה לשגשוג וליצירתיות רוחנית רבים במיוחד. בויארין (1997) ושרמר (תשנ"ז) מדגישים דווקא את האופן שבו תוקפנות או אלימות שלא ניתן היה לבטא ביחסים עם העולם החיצון ועם הגויים, באו לידי ביטוי בין כותלי בית המדרש. לפי בויארין (עמ' 147), ההמרה הבלתי נמנעת של חרב ורומח בדף של גמרא ניקזה אל האחרון תוקפנות ותחרותיות רבים, וגם לא מעט אלימות, גם אם המדובר באלימות מילולית. גם לפי שרמר (תשנ"ז), בית המדרש הפך לזירה של מאבק איתנים רווי-יצרים, שבו תפקידו של התלמיד להקשות קושיות מהגמרא שעלולות להביך את רבו, ואילו תפקידו של הרב, הוא לתרץ בתשובה תירוצים ולפתור את הקושיות. כך, למשל, בפתח החיבור **אבות דרבי נתן** מתואר מאבק בין הרב ותלמידו בבית המדרש, ושם הם ממש שונאים זה לזה, אבל מרגע שיצאו מבית המדרש, הם הופכים שוב לאוהבים. עצמת היצרים ורמות התוקפנות שהיו מעורבות בלימוד התורה מקבלות ביטוי בסיפור העימות בין ריש לקיש, לאחר שכבר הפך לתמיד חכם גדול, לבין מורו, רבי יוחנן. בוויכוח על סוגיה מסוימת, ידו של ריש לקיש על העליונה. רבי יוחנן חש פגוע ומטיל עליו קפידה (קללה) המביאה למותו (שרמר, תשנ"ז).

אופייה המיוחד של דרך הלימוד הישיבתית והמתחים בינה לבין דרך הלימוד במוסדות להשכלה גבוהה עלו גם בראיונות. כך מתאר בועז גמליאל מתחים אלה:

אנחנו לא רגילים לצורת לימוד כמו באוניברסיטה... באוניברסיטה אתה שואל שאלה, אתה מצביע, אתה מדבר, הכול כאילו ביעני יפה כזה, ואצלנו הנושא דיון או שיעור מתנהל [מרים את קולו]: 'למה אתה אומר ככה, למה ככה'... הכול בצורה של דו... כי אנחנו לא במיוחד כי... אנחנו רגילים לאקשן... אתה צריך להריץ ת'מחשבה, כי אם לא תריץ את המחשבה, אתה מאבד את הקו... אתה חייב כל הזמן להיות בתוך העניינים... הכול באקשן... כל נושא הדיון והכול... זה הצורה של לימוד.

לפי בועז, בעוד שבאוניברסיטה הדיון מתנהל בצורה מסודרת וממושמעת – מצביעים, שואלים שאלה, מדברים בצורה 'יפה' – סגנון הלימוד בעולם התורה שונה לגמרי. הלומד מרוסן פחות ואפילו מקבל עידוד לבטא את סערת רגשותיו במהלך חוויית הלימוד. מעורבות רגשית זאת מייצרת 'אקשן', שעוזר לתלמיד להוסיף ולהתמקד בחומרי הלימוד. התנסותו הקצרה של בועז מאפשרת לו לתאר כמה ממאפייני מערכת ההשכלה הגבוהה ומערכת החינוך בתרבות המערבית בכלל. אכן, בהשפעת הנצרות הפרוטסטנטית, מאז העידן המודרני והניסיון לייצר את האדם המדעי והראציונלי, נתפסו הרגשות והגוף כמכשולים בדרך להשגת יעד זה. בתקופה זו התחזקו התפיסות שלפיהן הרגשות והגוף מזוהים עם נשיות, טבע ואי-רציונליות ומנוגדים לגבריות, רציונליות, תרבות, ציבוריות ואוניברסליות (Jaggar, 1989). על פי תפיסות אלה, ההבנה והידע האמתי על אודות

העולם, מותנים בהפרדה של השכל והרציונליות מערכים, רגשות וגוף. הרגשות והגוף נתפסו כמכשול שיש לרסנו, למשטרו ולהוציאו מפעולת הלימוד והחקירה המדעית כדי לאפשר את השגת הידע האמיתי והאובייקטיבי. תפיסות אלה עיצבו ועודן מעצבות את מערכות החינוך של התרבות המערבית, למרות שבעשורים האחרונים הן סופגות ביקורת חריפה מחוגים פוסט-מודרניים שקוראים תיגר על הדיכוטומיה בין שכל ולמידה, לבין רגש וגוף (Jaggar, 1989). מאפיין נוסף של אופן הלימוד הישיבתי הנרמז בדבריו של בועז הוא אופיים הדיאלקטי ומרכזיותם של הדו-שיח והוויכוח בין הרב לבין התלמיד ובין התלמידים לבין עצמם. התפלפלות בין התלמידים לבין עצמם ובינם לבין רבם נחשבים לשיטה המרכזית בלימוד התורה.⁷⁹ נטייתם של התלמידים להקשות עוד ועוד קושיות למוריהם והניסיון להתפלמס ולהתפלפל עמם, לא תמיד התקבלו בהבנה מצד המורים במרכז החרדי (ובייחוד הלא-חרדיים בניהם), ולעתים נתפסה כבעייתית ממש ומנוגדת להכרח להשלים את חומרי הלימוד במועד שהוכתב על ידי מה"ט.

ריבוד בתוך הכיתות

ההון התרבותי השונה של התלמידים הספרדיים, הליטאיים והחסידיים עיצב לא רק את התלבטויותיהם ושלבי כניסתם הראשוניים אל המרכז החרדי, אלא גם את המשך דרכם. כך, למשל, כבר מהשיעורים הראשונים ניתן היה להבחין בדפוס הישיבה של התלמידים והתחלקותם במרחב הכיתתי. דפוס זה חזר בשיעורים השונים ואצל מורים שונים. בחלק הארי של השיעורים ישבו התלמידים האשכנזיים בעלי החזות הליטאית (רובם מבתים ליטאיים וחלקם מבתים שבהם חונכו הילדים או אף אבותיהם במסגרות חינוך ליטאיות) בקדמת הכיתה, הרבו להשתתף ולהעלות שאלות ותהיות. מאחוריהם, או בצדי הכיתה, ישבו התלמידים הספרדיים והחסידיים. נוכחותם של אלה הייתה מורגשת פחות, ומהוססת לפני ששאלו או העירו. כחלק מההסבר להבדלים אלה ראוי לזכור כי כבר מראשיתה העמידה החסידות את הדבקות כערך עליון על פני לימוד התורה; כלומר, לא ריכוז אינטלקטואלי בטקסט אלא ריכוז אמוציונלי (ברויאר, 2003: 388). ייתכן שעובדה זו מסבירה מדוע כישוריהם האינטלקטואליים של בוגרי הישיבות הליטאיות גבוהים יותר, וכאלה שניתן להיעזר בהם גם בהתמודדות עם חומרי לימוד שונים לגמרי

⁷⁹ בעניין מרכזיותה של ההתפלפלות בדרך הלימוד הישיבתית, ראו: מ' ברויאר, (2003). **אוהלי תורה, הישיבה, תבניתה ותולדותיה**, מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים, עמ' 168. לגבי ההשלכות האפשריות של אופן הלימוד הדיאלקטי על צורת ויכולת החשיבה של תלמידי ישיבות, כמו גם על הבעייתיות העולה להתלוות אליו ראה: Halbertal & Halbertal (1998: 460-463).

מהמקובל בשיבות. ייתכן שמיקומם בחלל הכיתות גם נובע לא רק מיכולתם הגבוהה יותר, אלא גם מביטחונם העצמי הרב יותר מעצם היותם תלמידים או בוגרים של הישיבות הליטאיות, שהן הנחשבות והמבוקשות יותר בחברה החרדית.

השליטה החלקית בשפה העברית הייתה עוד גורם שהקשה במיוחד על חלק מהתלמידים החסידיים, ובייחוד אלה שהשתייכו לחסידויות ששפת הדיבור בהן בחיי היום-יום היא אידיש (סאטמאר, תולדות אהרון ועוד). אצל חלקם, העברית הייתה דלה, והיו מקרים שבהם התקשו להבין את דברי המורה. העברית שבפי התלמידים הספרדים והליטאים הייתה, על פי רוב, טובה בהרבה.

מלבד הבדלי השליטה בשפה העברית, היו גורמים נוספים שעיצבו את ההבדלים בין התלמידים הליטאיים, החסידיים והספרדיים. בחינת שלושת העיתונים המפלגתיים⁸⁰ (המודיע של אגודת ישראל, יתד נאמן של דגל התורה ויום ליום של ש"ס), המזוהים בהתאמה עם הציבור החסידי, הליטאי והספרדי, הייתה צוהר נוסף להיכרות עם שלושת פלחי האוכלוסייה הללו. הסתבר כי המודיע כולל את המדורים השבועיים הבאים: מסלולים – מדור בענייני תחבורה ורכב (יום ב'), מדע וטכנולוגיה (יום ג'), העולם היהודי (יום ד'), כלכלה (יום ה'). יתד נאמן של יום א' כולל מדור בענייני מחשבים, ביום ב' כולל בו מדור בענייני רפואה, ביום ג' – מדור בענייני תפוצות, ביום ד' – מדור בענייני מדע וטכנולוגיה, וביום ה' – מדור בענייני תחבורה. כבר ממניית המדורים בולט היעדרו של מדור המחשבים בהמודיע וניכר הדגש של יתד נאמן על ידיעות בנושאי מדע, מחקר וטכנולוגיה. לעומת זאת, במקום טור בענייני מחשבים או מדע, כולל המודיע טור שבועי פופולרי במיוחד ושמו: "פטנט רשום: עמדות ופתרונות לאירועים מהחיים". כמשתמע משמו, המדור מציע פתרונות ובעיקר פטנטים לסוגיות (מעשיות) מחיי היום-יום כגון: איך מוציאים את האוויר משמיכת הפלומה כשחוזרים מנסיעה ורוצים לארוז אותה, כיצד נפתרים משפשפת בעזרת תפוחי אדמה, מה עוזר להחיות עלי חסה ואיך מחברים מטרייה לאופניים בימי הגשם. כולן שאלות תכליתיות ומעשיות. המדור חי משאלות, עצות ופטנטים של הקוראים, ונראה כי יש לו קהל קוראים נאמן ויצירתי. מה שמשמעותי לענייננו הוא אופיו התכליתי והלא-אינטלקטואלי. אין כאן עיסוק בנושאים מופשטים או ברעיונות מדעיים מורכבים, אלא בשאלות פרקטיות הרלוונטיות לחיי היום יום של הקוראים, כלומר ב'תכלס'.

⁸⁰ לאורך התקופה 2000-2002.

מהבדלים אלו ניתן ללמוד משהו על אוכלוסיות הקוראים של שני העיתונים. בעוד ש**יתד נאמן** מסתמן כעיתון שקוראיו צמאים לידע מדעי עדכני וחדשני, **המודיע** מצטייר כעיתון שמרני יותר, שקוראיו מתעניינים בסוגיות תכליתיות יותר ותאורטיות פחות. כמו **המודיע**, יחסו של **יתד נאמן** אל חידושי המדע נותר תמיד אמביוולנטי וזהיר, אולם **מיתד נאמן** נושבת רוח חזקה יותר של פתיחות וסקרנות לחידושים ולחדשנות. אימוץ חידושי המדע והטכנולוגיה, וההתרגשות הגדולה הנלווית לכך, קיבלו ביטוי מפתיע בכתבה גדולה שהתפרסמה ב**יתד נאמן** (10.11.2000) עם חנוכת ביתו החדש של העיתון, ובה תוארו מעלותיו בזו הלשון:

יתד נאמן, זכינו בסיעתא דשמיא, ניצב ראש וראשון בחזית המערכה, שופר היהדות החרדית. חלוץ בקדמה הטכנולוגית, עדכני בצורה ובעיצוב, חדשני בשיטות ההפצה והשיווק, עכשווי ומהפכני בתחומי דיווחיו, פורץ דרך בכל הקשור לפורמט ולתצורה... ראשונים על המפה וראשונים לכל דבר שבקדושה... היפה הוא ש'יין ישן' זה משתבח ותוסס ב'קנקן חדש', ואף רושם הישגים לא מבוטלים... תאמינו או לא, **יתד נאמן וגלובס** היו שני העיתונים הראשונים – והיחידים לאורך תקופה ארוכה – שעברו לעימוד ממוחשב מלא. כלומר, עיתון שכל מלאכת העימוד שלו מהחל ועד גמירא נעשית על ידי המחשב... המחשוב ב**יתד נאמן** הוא מהמתקדמים בעולם: באחרונה הוכנסה מערכת קדם-דפוס מלא, שהופכת למעשה את **יתד נאמן** למ"ל – עד לשלב האחרון ממש שלפני ההדפסה... .

בה**מודיע** קשה למצוא התלהבות אקסטטיבית שכזו מחידושי הטכנולוגיה. **יום ליום** עדיין מופיע כשבועון, ועל כן ההשוואה לשני היומונים קשה, אולם גם בו, בדומה ל**המודיע**, ניכרת ההעדפה של נושאים תכליתיים יותר ונעדר העיסוק בסוגיות מדעיות או טכנולוגיות מופשטות.

המרד נגד המורה לאַקְסָס: אסרטיביות וריבוד

לקראת תום הסמסטר הראשון, נערכים התלמידים למבחני אמצע השנה. עבור רבים, אלה הם המבחנים הראשונים מזה שנים רבות. במהלך לימודיהם בכולל ובישיבה הגדולה לא נבחנו כלל, והמבחנים האחרונים נערכו בישיבה הקטנה. גם אז היה מספרם קטן מאוד ומתכונתם שונה. התלמידים נרגשים ולחוצים. המקצועות הבעייתיים במיוחד הם מתמטיקה ומקצועות המחשב. באחת הפעמים שהגעתי לפני תחילת השיעור, אני למד כי כמה מתלמידי הכיתה מתוחים וכועסים. בימים האחרונים היו להם מספר תקריות עם כמה מורים. יום קודם לכן היו כמה מהם מעורבים בתקרית נוספת בסדרת תקריות עם המורה בשיעור 'מבוא לתכנות' שלימד אותם את תוכנת Access. עקיבא, שמילא תפקיד מרכזי באותו אירוע, תיאר את המתרחש:

...לא הסתדרנו עם המורה הזה... יום שני האחרון היה פיצוץ בכיתה... במקרה הזה אני ניהלתי את זה... אמרתי [לשאר התלמידים], 'תשמעו, זה לא עובד בצורה יפה [הפניות החוזרות להנהלה על מנת שתחליף את המורה], בואו נפוצץ... בואו נשבור ת'כלים כמו שאומרים... עד כמה נסבול. עברו ארבעה שיעורים וברוך [מאנשי המנהלה] עושה מאתנו צחוק'. אז הם אמרו פה שם וזה, אז אני אמרתי להם 'אוקיי. אני מוכן להיות החוצפן של הכיתה'... הרמתי את הדגל כמו שאומרים וכולם הצטרפו... התיישבנו בסוף הכיתה וכל אחד שיחק עם המחשב, אף אחד לא התייחס למורה... באמצע ברוך נכנס, יושב כאילו... אמרתי לו, 'המרצה עוד לא הגיע'. והמרצה יושב שם בצד. הוא [ברוך] אומר, 'מה פירוש?' ואני אומר לו, 'לא יודע, אנחנו מחכים למרצה שיבוא'. בקיצור הוא התעצבן מאוד, הוא לא אוהב שעושים את זה... על כל פנים הוא שוב פעם התעצבן... יש לו בעיה אצלו, הוא לא יודע לשלוט על עצמו כשהוא מתעצבן... ושוב פעם... אני לא יודע למה, זה פעם שנייה שזה קורה אתו שהוא 'מחמם' את עצמו... על כל פנים התחיל להתעצבן ולהשתולל, ואז הוא הביא דפים לכיתה והתברר שמאה אחוז מהכיתה כתבו לו דברים חמורים מאוד [על המורה הנדון]. זה היה אחרי ארבעה מפגשים שאנחנו בכל מפגש הגענו לברוך ואמרנו, 'אנחנו לא מסתדרים, לא הולך'. ותמיד הוא אמר לנו, 'אבל בחורים אחרים אמרו לי ההפך'... אני משלם 650 שקל לחודש... קשה לי להגיע לפה. בסדר, לא אני ספציפית, אני מדבר כאילו בשם אחרים. בחורים שעובדים, שלומדים... זה קשה. ומגיע מורה שחצי שיעור זה סיפורים וחצי השני זה בדיחות על כדורגל וכדורסל... אני מגיע בשביל ללמוד, בשביל לדעת. לנצל כל רגע פנוי. אתה מורח ת'זמן... אני אוהב מעצמי מאוד רציני במחשבים. בשפת C זה אני נחשב מהטובים בכיתה, ואני ראיתי שאני מגיע לבית ו... מתלבש על Access אני רואה שאני לא יודע אפילו ת'דברים שהוא לימד. הייתי צריך לנחש... ללמוד אותם לבד. זה... זה קטע שמאד עצבן אותי, וככה שאני... ז'תומרת כל הכיתה היו עדינים יותר. אני... לא יודע, משהו השתנה אצלי בקטע ש... דופקים אותי אני כבר נעמד על הרגליים האחוריות. דבר שלא היה אצלי פעם.

בסיטואציה המתוארת מגלם עקיבא בהתנהגותו צרכנות אסרטיבית. הוא מודע לזכויותיו, לאינטרסים ולצרכים שלו, ועסוק פחות במחשבה על המורה שתלוי בעבודה לפרנסתו. החשש מלפגוע במורה, אם בכבודו ואם בפרנסתו, התבטא במפורש בתיאוריהם של חבריו. גם עקיבא ציין כי שאר התלמידים היו עדינים יותר, ואילו אצלו השתנה משהו: "שדופקים אותי אני כבר נעמד על הרגליים האחוריות". עם זאת, האסרטיביות של עקיבא היא מאד נשלטת, מרוסנת ומתוחכמת. הוא לא מכה באגרופיו על שולחנות ובוודאי אינו הופך אותם במחאה על המורה הבעייתית. בניגוד למנהגו לשבת בקדמת הכיתה, עקיבא יושב עתה מאחור ובסך הכול מעמיד פנים כמי שאינו רואה את המורה. אופן מחאה זה מקורו בעולם הישיבות.⁸¹ בניגוד לריסון הניכר בתגובתו הוא תופס את איש המנהלה, ברוך, כמי שאינו שולט בעצמו, ו'מחמם את

⁸¹ בנושא זה, ראו: מ' ברויאר, (2003: 379).

עצמו". אי-היכולת לרסן את הגוף והרגשות מעמידה את ברוך במקום נחות יותר בעיני עקיבא. כמי שעבר דרך מערכת החינוך הליטאית, הוא ביקורתי מאוד ביחס למתרחש במרכז החרדי ויש לו דרישות מסוימות מאוד. תפקידו הלגיטימי היחיד של המרכז החרדי הוא להעניק לו הכשרה מקצועית. כל סטייה מיעד זה, ובייחוד בכיוון של דברי הבלות וחולין, היא מזיקה בעיניו. לדעתי, הרקע הליטאי של עקיבא מאפשר לו להרגיש נוח במרכז החרדי וממקם אותו בעמדה שממנה מתאפשר מרד מסוג זה, תוך הסתכנות מועטה. אפשר לראות בהתנהגותו של עקיבא גם ביטוי לפער הגדול בין היחס המכבד והזהיר אל דמות הרב לגביה נכתב "ומורא רבך כמורא שמים", ו"כל המהרהר אחר רבו כאילו מהרהר אחרי השכינה"⁸², לבין היחס אל המרצה, המייצג את מערכת ההשכלה המערבית, ועל כן פטור מכבוד זה.

הזיקה בין הופעתם המודרנית יותר של תלמידים מסוימים (ספרדים או ליטאים מהבית, או חסידים שלמדו בישיבות ליטאיות ושינו לבושם) לבין מאפיינים אסרטיביים אצלם מקבלת ביטויים רבים. דוגמה נוספת היא מה שאירע בשיעור תכנות בהדרכתו של נתן, צעיר דתי-לאומי, בהיר שער, בעל גוף מוצק ועונד שעון-צלילה. נתן המורה פונה אל משה ויינמן בשם משפחתו, "ויינמן", ומבקש ממנו לפתור תרגיל. כשויינמן מסיים, המורה פונה אל משה וזנר – שחזותו חסידית מלאה – בשם "מוישה", ומבקש ממנו לפתור את התרגיל הבא.

"איזה משה", שואל משה החסיד, "יש שניים..."

"אתה זה 'מוישה', מבהיר לו המורה. "יש רק מוישה אחד בכיתה."

חזותו של משה ויינמן, שלבוש מכנסי קרם וחולצה בצבעי קרם-אפור ושגופו מוצק (בזכות העיסוק במגוון תחומי ספורט), הופכת אותו בעיני המורה ל"גבר", לחבר פוטנציאלי ביחידה הצבאית שנכון לכנותו בשם משפחתו כמקובל בין גברים. לעומתו, משה בעל המראה החסידי, נותר עם שמו הפרטי בהיגיו המזרח-אירופי "מוישה". כינוי הוא כינוי של ילד, נשי ונחמד, בניגוד לכינוי של חברו המרמז על היותו גבר שווה בין גברים. נוהג דומה חזר גם בהזדמנויות נוספות.

⁸² עוד בעניין זה ראה א"י וולף (תשל"א: מא).

סוף הסמסטר

באחת ההפסקות, שבוע לפני בחינת אמצע הסמסטר בתעשייה וניהול מערכות מידע, התלמידים מחלקים בניהם חוברת עבה שתסייע בהכנה למבחן. למעשה מדובר בסיכומי השיעור שהכין יחיאל אבו-חצירה. בסיכומים הושקעה עבודה רבה, הם נכתבו בהרחבה ובבהירות, הוקלדו על מחשב והפכו מיד למוצר מבוקש. עקיבא אפילו עשה לסיכום שער וכרך אותו. החבר'ה צוחקים ומספרים ליחיאל שהחומר שלו יצא כספר. יחיאל הביישן והשקט אומר שהוא שמח, אבל היה שמח עוד יותר אם היה מקבל אחוזים על הספר. אז נכנס המורה בני ומתחיל לדבר על המבחן. לאחר השיעור אני מתלווה אל יחיאל. אני שואל אם הוא לומד בישיבה, והוא משיב:

כן... במיר, אבל לא הרבה. שעתיים-שלוש ביום ולא יותר. זה קשה. זו ישיבה מאוד גדולה. הרבה חבר'ה משם מגיעים ללמוד פה... אין שם פיקוח, זה כל כך גדול שמצפים שאתה תהיה אחראי על עצמך... יש סיפור על מי שהיה המשגיח הרוחני של הישיבה, שהוא קבע שכל מי שרוצה להתקבל במיר וללמוד – יוכל להתקבל. אז יום אחד הגיע אחד שהיה פרוח גדול ולא ידע ללמוד בכלל, והוא אמר שהוא רוצה להתקבל. אמרו לו, 'מה פתאום, אי-אפשר לקבל אותך'. אז הוא אמר, 'אבל המשגיח הבטיח שכל מי שרוצה...'. אז ראש הישיבה אמר לו, 'טוב, התקבלת'. אחרי יום באו אליו ואמרו לו, 'אתה צריך לעזוב'. 'אבל למה', שאל, 'הרי התקבלת'. 'זה נכון, התקבלת', אמרו לו, 'אבל עכשיו אתה מועזב'. אז בינתיים אני לומד במיר.

בהמשך השיחה שלנו אני למד כי דווקא יחיאל החרוץ, שסיכומי השיעור שלו הפכו לנחלת הכלל, אינו רשום כתלמיד במסלול ההנדסאים. הוא רשום למסלול לימודים נחשב פחות, זה של טכנאי המחשבים, ומשתתף בשיעורים רק כדי להרחיב את אופקיו. הוא כבר עשה את הקורס הבסיסי של מסלול ההנדסאים במבוא לתכנות, אבל לא רצה להצטרף למסלול ההנדסאים "בעיקר בגלל שזה לוקח הרבה זמן... שלוש שנים, וגם צריך להשקיע הרבה בחזרות, ואין לי את זה עכשיו... למרות ש... לכאורה יש לי יום פנוי, אבל לא."

י"ח: והצלחת במבחן במבוא לתכנות?

יחיאל: בסדר... ברוך ה'... כן, בסדר גמור...

י"ח: אבל זה מסלול קשה...

יחיאל: לא כל כך קשה. פשוט צריך הרבה להשקיע. ראיתי שלוקח לי הרבה זמן והיה לי באותו זמן אנגלית, אז הייתי צריך לוותר על אנגלית ועל ניהול ושיווק בשביל לעשות יומיים של תכנות. בשבילי היומיים האלה זה כמו חמישה ימים, כי אני צריך להשקיע מסביב הרבה. אמרתי – לא. אני מעדיף תחזוקה, שיהיה לי גם משהו קצר, שנה וחצי. אחרי זה אולי... למה לא... בעזרת ה'...

הסיפור שיחיאל מספר על נוהלי הקבלה לשיבת מיר מרמז על האופן בו הוא חווה את מעמדו בתוכה. כספרדי הלומד בישיבה ליטאית אשכנזית, ובייחוד נוכח עיסוקיו הנוספים, מעמדו שם אינו יציב והוא צפוי יותר להרחקה. עובדה זו מחייבת אותו לנהוג משנה-זהירות. הזהירות וחוסר הביטחון מתבטאים גם בלימודיו במרכז החרדי. למרות השקעתו הרבה בשיעורי תעשייה וניהול מערכות מידע – נטייה שבה התמיד לאורך כל השנה – יחיאל אינו מעז להצטרף אל המגמה ובוחר לסמן יעד קרוב יותר ושאפתני פחות. התלמידים הספרדיים במסגרות הליטאיות אשכנזיות נתפסים, כפי שהדגיש אליהו קודם לכן, כחיקוי של "הדבר האמת". יחיאל הפנים תפיסה זו, וככל הנראה גם משום כך הוא מכוון עצמו למטרות סוג ב'.

סיכום

ההבדלים בין מערכת החינוך החרדי ומערכת ההשכלה הגבוהה הם רבים ומגוונים. מערכת החינוך החרדי שואפת לעיצוב כולי של הלומד: ערכיו, אמונותיו, דעותיו, והתנהגותו, וכן גופו ורגשותיו. היא צופה סכנות רבות, הן בעולם החיצוני, ועל כן היא סוגרת את התלמידים ב'מוסדות טוטליים' (Goffman, 1961); והן בעולם הפנימי, ועל כן היא גורסת שרבים מכישוריו של האדם מסוכנים וראויים לדיכוי או לריסון. מערכת ההשכלה הגבוהה יומרנית פחות בשאיפותיה. למרות שהיא רואה בחיוב את פיתוח מגוון כישוריו של האדם, היא אינה מתימרת לעצב את כל זהותו של הפרט, אלא מציעה ידע בתחומים ספציפיים.

מקומו של הפרט שונה גם הוא מאוד בשתי מערכות החינוך. בעוד שמערכת החינוך החרדי משועבדת לתפיסת עולם תאוצנטרית, שבה האל הוא מוקד כל המאמצים, מערכת ההשכלה הגבוהה רואה את הפרט, האינדיבידואל, כתכלית כל מאמציה. במערכת זו הפרט נתפס כיחידה שלמה העומדת בפני עצמה, ומאמצי החינוך מכוונים אל טיפוחו והבלטת ייחודו ונפרדותו. בניגוד לכך, במערכת החינוך החרדי הפרט כשלעצמו נתפס כיחידה לא-שלמה. תפיסה זו מעצבת בין היתר את אופן הלימוד בישיבות והיא הרקע למרכזיות הלימוד בחברותא. הבדלים אלה בין שתי מסגרות הלימוד כופים על תלמידי המרכז החרדי תהליך ארוך של הסתגלות.

על פי התפיסה החרדית, האמת הנצחית והגדולה מכולן התגלתה כבר בעבר והיא מגולמת בתורה. כל היתר הן רק פרשנויות או תגובות לאמת זאת. תפקידו של הגבר החרדי הוא לעסוק בלימוד התורה, כאשר עצם פעולת הלימוד נחשבת למצווה הגדולה

מכולן, שעליה יקבל תגמול בעולם הבא. מערכת ההשכלה הגבוהה רואה את הידע על העולם כמתפתח וגדל עם הזמן. הלימוד במסגרתה נועד להשגת יעדים קונקרטיים, אם חיצוניים ואם פנימיים, ואינו אמצעי לעבודת האל.

מעבר ממערכת החינוך החרדי אל מערכת ההשכלה הגבוהה כרוך בהשלמת הפערים שצברו הצעירים החרדיים בלימודי חול, בעיקרי מתמטיקה ואנגלית. השלמת פערים אלה מעוררת קשיים לא מעטים, ו-30-20 אחוזים מהתלמידים החרדיים נושרים עוד בשלב המכינה.

הבדל מרכזי נוסף בין שתי מערכות החינוך הוא היחס אל חלקם של הרגשות והגוף בתהליך הלימוד. הלומדים החרדיים מגיעים ממערכת הסבורה כי ראוי לערב תעצומות רגש בפעולת הלימוד המתבצעת בבית המדרש, וכי לגוף וליתר החושים מקום נכבד בפעולה זאת. ביטוי לגישה זו הוא השימוש התכוף בדו-שיח, ובוויכוח הפלפלני בין המורה לתלמיד. ניסיונם של התלמידים לשחזר את שיטת הלימוד הזאת במרכז החרדי עורר עליהם לא פעם את כעסם של המורים, ובייחוד הלא-חרדיים שבהם. זאת, לאור העובדה שמערכת ההשכלה הגבוהה בעידן המודרני מדגישה כי ידע מדעי אמתי ואובייקטיבי מצריך הפרדת השכל מהגוף והרגש.

אשר לסוגיית הריבוד החברתי, תצפיות בחדרי הכיתות הצביעו על דפוס חוזר של היערכות התלמידים בחלל הכיתה. ביטוי נוסף להון התרבותי העדיף של התלמידים הליטאיים היה, למשל, בחירתם על פי רוב במושבים שבקדמת הכיתה סמוך למורה, ונטייתם להשתתף הרבה, לשאול ולהעיר הערות. התלמידים הספרדיים והחסידיים נהגו לשבת בצדדים ובמושבים אחוריים יותר ומיעטו להשתתף בדיונים. חוץ מבקיאותם הפחותה בדרך כלל של החסידים בשפה העברית, הסבר אפשרי להבדלים אלה הוא אופיין השונה של שיטות הלימוד החסידית והליטאית. בעוד שהראשונה מדגישה ריכוז אמוציונלי בטקסט, השנייה מדגישה דווקא ריכוז אינטלקטואלי, ולמרות טענותיהם של חוקרים כי ההבדלים בין החסידים והליטאים היטשטשו בארץ-ישראל, במקרה זה ההבדלים מתבלטים מחדש. הבדלים אלה גם משתקפים בעיתונות המפלגתית. **יתד נאמן** המזוהה עם הציבור הליטאי מגלה פתיחות, סקרנות ואף צמא לידע מדעי. מדורים שונים בו מרבים לעסוק בתחומים אלה, והגישה בכלל כלפי חידושי הטכנולוגיה פחות מסתייגת בהשוואה לשאר העיתונים המפלגתיים. גם **בהמודיע** – ביטאון אגודת ישראל – המזוהה יותר עם הציבור החסידי (וגם **ביום ליום** המזוהה עם תנועת ש"ס) אפשר למצוא סקרנות ופתיחות לידע מדעי וטכנולוגי, אולם העיסוק בתחומים אלה מצומצם יותר, ובמקומו יש נטייה רבה לעניינים פרקטיים – פחות תאורטיים ותכליתיים יותר

לחיי היום-יום. ביטוי נוסף לריבוד בכיתות הייתה החלטתו של עקיבא, אחד התלמידים הליטאיים, להוביל את המחאה נגד המורה לתכנות. הליטאיות ממקמת אותו בעמדה בטוחה במסגרת המרכז החרדי, ולעובדה זו היה משקל בהחלטתו. ביטוי ריבודי נוסף היה היחס השונה אל תלמידים בעלי הופעה חסידית ו'גלותית' או חרדית יותר, והנטייה לכנותם בכינויי חיבה, או בשמם הפרטי (מוישה), בניגוד לשימוש בשמות משפחה בעת הפנייה ללומדים אחרים. עוד ביטוי לאופן בו ההון התרבותי של הלומדים מעצב את דרכם בתוך המרכז החרדי ומשעתק את הריבוד החברתי בחברה החרדית היה סיפורו של יחיאל אבו חצירא. יחיאל הוא התלמיד שסיכומי השיעור הקפדניים שלו הופצו בין כל תלמידי המגמה אולם הוא עצמו לא היה תלמיד מן המניין במגמה מאחר שהיה סבור כי היא קשה מדי עבורו.

בניגוד להסתטיגותם של התלמידים מדברי המורה בני בפרק הקודם הנוגעים לחלק ממאפייני עולם העבודה המודרני (הצורך לתכנן ולהתכונן אל העתיד, הצורך ליזום ולנהוג אסרטיביות), שנתפסו כמנוגדים לדרישות המודל התרבותי החרדי – יחסם אל פרקטיקות הלימוד החדשות היה שונה לגמרי. מלבד אותו תלמיד שפירש למורת רוחו את ההוראה לסכם את דברי המורה כהעלאתם לדרגת 'תורה', פרקטיקות הלימוד החדשות וכן שכיחותם הגבוהה של הבחינות והשיעורים הפרונטליים, נתפסו כמרכיבים טכניים שכמעט ואינם נושאים מטען ערכי בעייתי. ברובם המכריע של המקרים לא הביעו התלמידים כל הסתייגות מהם.

בקפיטליזם המוקדם, בהשראת האתיקה הפרוטסטנטית, היה הגוף האידאלי מרוסן וממושמע, ודחפיו ויצריו תחת שליטה. היה זה גוף סגפני שהסתפק במועט וייצר הרבה. בתקופת הקפיטליזם המאוחר,⁸³ הבטחת המשך הייצור ההמוני חייבה עידוד הצריכה. גורם נוסף שהביא לעידוד הצריכה היה ריבוי שעות הפנאי והצורך לנצלן כראוי. כך בהדרגה, במקביל לאידאל הגוף המייצר, צמחו כוחות שונים שעודדו יתר הכשר לצורכי הגוף, תשוקותיו ותאוותיו (Turner, 1996). סוגיית הצריכה והצרכנות העסיקה הרבה את החברה החרדית בעשורים האחרונים. הצרכנות, לדברי הרבנים החרדיים, היא הניסיון הרביעי שבו הועמד העם היהודי בעת החדשה. הראשון היה ההשכלה, שנתפסה כאסון רוחני כי אפשרה ליהודים להפוך לאזרחי תרבויות ואומות אירופיות, הציעה גופי ידע שונים והזמינה חציית גבולות, כולל את האפשרות לעזוב את גבולות הקהילה היהודית. אחריה באה השואה כאסון פיזי. השואה, לפי ההיסטוריוגרפיה החרדית, חשפה את השקריות של ההשכלה וצמצמה באלימות את מספר היהודים. הציונות מתוארת כאסון הלאומי השלישי שהציע גם הוא חלום שקרי של גאולה והישרדות. "האסון האחרון בשרשרת זו כרוך בפיתויי המותרות והצרכנות, ומהווה, לדברי מנהיגים בקהילה, איום לא מבוטל. איום זה נראה תמים להבנתם, אך הוא מכוון אל דור חלש בהרבה מן הקודמים לו. נדמה שאחת הקהילות העירוניות האחרונות שעמדה בהתנגדותה לתרבות הצריכה עומדת להיכנע. בני קהילה זו אף פעם לא נמצאו ממש מחוץ למשחק, אך הם עמדו בסירובם להפוך את הצרכנות לנושא הערצה ולמקור הנאה. מנהיגיהם הניחו כי ברגע שבו יתחילו ליהנות, יתקשו להישאר על הסף כמי שמסרבים להשתתף במשחק המותרות המלא ויבלעו בין המון הצרכנים האחרים" (אלאור ונריה, 2003).

⁸³ מקובל לראות את שנות החמישים במאה ה-20 כתחילת המעבר אל ה"קפיטליזם המאוחר".

תרבות הצריכה מעוררת חשש והסתייגות כה רבים גם מכיוון שעל פי ההשקפה החרדית היא נתפסת כנושאת בחובה הנחות תרבותיות שהן הפוכות לאלה המאפיינות את הדת היהודית. דברים בעניין זה כותב הרב בהר"ן תחת הכותרת 'צרכן לעומת יוצר' (תש"ן, 186-187):

כאשר אנו משקיפים על "חברת השפע" בעולם החילוני, אנו נחרדים למראה עינינו, איך נהפך האדם היוצר לאדם הצורך. נוצרה תפיסה כי תכלית החיים ואיכותם תלויה בכמות הצריכה, וכל התעמולה והשפעת החברה מכוונות לשילוב כל יחיד בתוך המערכת הזו, מערכת המקדישה את כל מאמציה ומשאביה לתפוקה ולצריכה חומרית. אפילו יצירות רוחניות נהפכו להיות מקור להשקעה חומרית, לאגירה וצריכה ולאמצעי סחר-מכר וכל החוויות והערכים מנוצלים רק לצורך זה, ומשועבדים להגדיל את השימוש בהם לצרכים גופניים. מאחר שהקב"ה בנה את עולמו במידת החסד, הרי שההשתלטות האנושית על העולם, על החומר, ועל איתני הטבע וצריכתם, מעמידים את העולם בסכנה של כליון והרס, מאחר שהצריכה היא היפך מידת החסד...[בניגוד לכך] אנו האמונים על התורה ועל אמונת חכמינו ז"ל, מקובל עלינו... כי כל ההנאות והתענוגות שאפשר להפיק מן העולם, תכליתן אינה לבנין הגוף, אלא לאפשר לאדם ליצור ארץ חדשה ושמים חדשים, יצירה מחודשת באמצעות מידת החסד, שהיא היא מידת היצירה. מידת החסד היא מן הדברים שאין להם שיעור, וכל המעמיק ומשתלם במידה זו מוסיף עולמות משלו. יחד עם זה אל ירפה האדם מהביטויים המעשיים של מידת החסד. ישתדל להשפיע מטובו לאחרים הטבות בגוף, בממון ובנפש, לכבד, לעודד ולשבח את זולתו... החסד השופע מן האדם כלפי חוץ עוקר את הצורך לקבל הענקות מהם. ככל שירבה להעניק כן יפחת צורכו לקבל מענקים ותצטמצם תלותו באחרים. בן חורין הוא אדם זה.

היציאא אל שוק העבודה אכן חושפת את האדם החרדי במידה רבה במיוחד אל תרבות הצריכה המערבית, אולם במה שנוגע למרכז החרדי, חשיפה אינטנסיבית זאת מתחילה הרבה קודם לכן – כבר בתקופת הלימודים. עידוד הצריכה אצל לקוחות פוטנציאליים נידון בגלוי בכמה שיעורים במגמת תעשייה וניהול מערכות מידע. דפוסי הצריכה של התלמידים עצמם ושל החברה החרדית כולה נידונו גם הם במהלך השיעור, אולם באופן סמוי ומרומז.

המורה בני מתאר את המודל ההתנהגותי שננקט באחד השיעורים שעסקו בשיווק. המודל הוא גירוי ותגובה.

אנחנו מדברים על גירוי-צרכן-תגובה. ההנחה הבסיסית היא שכל פעולה שאנחנו מבצעים היא תגובה לגירוי שנחשפנו אליו. אם זה כך, ואם גירויים גורמים ללקוח להגיב – השאלה היא איך נגרום ללקוח לקנות את המוצר שלנו. לדוגמה כאשר אנחנו קמים בבוקר ופותחים את התריס מה התגובה המיידית שלנו?

עקיבא: ממצמים.

משה: חוזרים למיטה לישון ומתכסים.

אלעזר גלייטמן [החסיד] (מרים ראשו בזעף ונועץ מבטו במשה):

משה, יותר מדי נפלט לך היום.

משה: אני אעבוד על זה.

בני: זה ממש מה שקורה בפרסומת שהייתה לאחרונה של אחת מחברות הגלידה. רואים שם בחורה שאוכלת גלידה, וממש אפשר לראות את השפתיים שלה נוגסות במרקם של הגלידה ובציפוי השוקולד, ואיך הציפוי הזה נשבר, וממש 'שומעים' את ה'קרק' של השוקולד ורואים את כל האגוזים והמילוי המיוחד, ואיך היא מלקקת את כל אלה. וכשאתה רואה את זה ישר יש לך ריר בגרון, כמו שעכשיו יש פה לכולם.

התלמידים צוחקים.

המורה מציג את המודל גירוי-תגובה ללא היסוס. ניתן להניח כי אינו מודע לעיסוק הישיבתי הרב בשליטה על הדחפים ולמגוון הפרקטיקות שנוקטים כדי להימנע מגירויים מיותרים. כך, אפוא, גירוי התאוות – שבעולם הישיבות נחשב לתפקידו של היצר הרע ושאר כוחות השחור – הופך לאחד מתפקידיו העתידיים של בוגר המגמה. בני שואל את התלמידים מהי תגובתם לגירוי האור הבוקע מבעד לתריסים בבוקר. משה ויינמן, בן 19, בוגר מסגרות ליטאיות, משיב שהוא חוזר למיטה לישון ומתכסה. השיח המתירני כביכול על גירויים ותגובות אינו מרתיע את משה. הוא לא חש צורך לגלות נאמנות לציווי הישיבתי לרסן את הגוף, לשלוט בו, גם במה שנוגע לקימה השכם בבוקר. בתגובה לדבריו נזעק אלעזר החסיד ומתרה בו. אשר לאלעזר, הכניעה לדחפי הגוף אסורה באיסור חמור, ומובן שאסור להודות בה. שוב ושוב צצו פערים מסוג זה בין מידת מחויבותם של התלמידים החסידיים והליטאיים לאידאל של הגוף החרדי המרוסן. על פי רוב מילאו התלמידים החסידיים את תפקיד 'משמרת הצניעות' וריסנו את שאר התלמידים, כפי שקורה בפועל בחברה החרדית.

אבל צחוקם הרם של התלמידים בתגובה על תיאורו החושני של המורה טומן בחובו גם תחושות ותגובות אחרות. עידוד הצרכים והתאוות מעורר אצל חלק מהתלמידים לבטים של ממש, כפי שעולה מחילופי הדברים הבאים במהלך אחד השיעורים בתורת השיווק:

עקיבא: אם שכנעתי מישהו לקנות משהו שלא היה מעוניין בו. זה טוב?

בני: אני לא מבין מה הבעיה.

תלמיד: בא אלי לקוח ואני משכנע אותו בכל מיני שיטות שכנוע לקחת עוד שני מוצרים. הוא מגיע הביתה והוא מבין שהוא בכלל לא צריך אותם. אני בעצם גרמתי לו להרגיש שהוא צריך אותם כשהוא לא צריך אותם.

בני: מה זאת אומרת, מה, כישפת אותו? דיברתם, נימקת בפניו למה הוא עשוי להזדקק לעניין, הוא הסכים. אני לא רואה כאן בעיה.

תלמיד: הבעיה היא שהוא לא צריך את זה ואני בכל מיני שיטות שכנעתי אותו שהוא צריך.

בני: אלא אם יש לו איזה בעיה נפשית... חוץ מזה, נגיד שהחליט שלא זקוק – שייגיע לחנות ויחזיר ויוכל לקנות מוצר אחר.

השאלה שעקיבא מעלה היא מוסרית בטיבה. בעיניו, השימוש בשיטות שכנוע שמטרתן לעורר את צרכיו או תאוותנותו של אדם ולהביאו לרכוש יותר, מעורר חשש. בחברה שבה אנשים רבים נתונים במאבק עיקש כנגד דחפיהם ותאוותיהם, תוך לימוד יומיומי של ספרות הקודש המציגה אידאלים של יושר – פעולותיו של איש השיווק המעורר דחפים אלה ללא תהיות מוסריות מעוררות הסתייגות.⁸⁴ המורה בני פועל בחברה שבה יש הכשר לשיטות שכאלה כל עוד הן מתבצעות במסגרת החוק. המורה בני גם אינו מודע לעיסוק הרב בעולם הישיבות בשאלות מוסריות, שעל פי התפיסה החרדית מציין את אחד ההבדלים המרכזיים בין מערכת הלימודים הישיבתית לזו הממלכתית, ובין לימוד התורה ולימודן של חכמות חיצוניות.⁸⁵ שתי התפיסות אינן מתיישבות ובמסגרת השיעור לא מתקיים בניהן משא ומתן ממש. אולם השיעור מאפשר לתלמידים להבין את אופן פעולתו של המשק התחרותי ולהתרגל למוסכמותיו.

⁸⁴ הדילמות המוסריות שמתעוררות אצל פרסומאים חרדיים כתוצאה מהשימוש בטכניקות פרסום שונות, נידונו בהרחבה בכתבתו של ירעם עטיה ב'הצופה' (12.6.03) "ונעבור לפרסומות, בעזרת ה'".

⁸⁵ כך, למשל, נכתב בעניין זה במבוא לספרו של הרב יעקב ב' פרידמן, **נפש הישיבה** (עמ' ט'): "ובזה נבדלת התורה מכל חכמות העולם, שהן כולן, בלי יוצא מהכלל, חיצוניות, כקישוט בעלמא; ואין לקישוט כל שייכות לפנימיות העשירה של האדם. דיכול האדם להיות מלא וגדוש בחכמה, ולהישאר גם רוח ומלא תאוה ושפלות כאילו לא ראה צורת אות מימיו. ואין בינו לבין חיה ובהמה כלום. ואף שאנו רואים חכמים גדולים בחכמת העולם, אשר נימוסיהם משופרים, ונופת תיטופנה שפתותיהם, אמנם כל זאת הוא כאשר אין מפריעים לרצונותיהם ותאוותיהם. אך ברגע שיתאוה לעניין כלשהוא – נהפך למשחית הודו, והופך לגרוע שבחיות הטורפות, כאשר ראינו בעינינו בדורות האחרונים". דברים ברוח זו ראה גם אצל ג' וגשל (1982: ט"ז)

הגוף הצורך והמעמד החברתי

עידוד הצריכה בכלכלה המודרנית מתבצע במגוון דרכים. כאן נעסוק באחת המרכזיות שבהן והיא יצירת הקשר בין מעמד חברתי לבין צריכתם של מוצרים מסוימים. השיעור הבא של בני עוסק בפילוח שווקים, פעולה שאמורה לסייע למשווק לכוון את מאמצי הפרסום והשיווק אל קבוצת הקונים הפוטנציאלית. אחת הדרכים לפלח שווקים, היא על פי חלוקה דמוגרפית. בני מתייחס לחובתה של הפירמה להכיר את קבוצות הצרכנים השונות. הוא דן גם בקבוצות או מעמדות חברתיים שההשתייכות אליהם מחייבת 'אביזרי חזות' המשווים לגוף מראה מסוים.

בני: החברה פשוט לא רוצה לקבל אותך אם אתה לא עונה על דרישות מסוימות, אם אין לך את כל הצעצועים. פשוט דוחים אותך... אם אתה לא מצויד בנעליים המתאימות, בחליפה המתאימה, ברכב הנכון". לא ברור לאיזו קבוצה דמוגרפית מתכוון בני, אבל ברור שמדובר בקבוצה שמוצרים מסוימים חשובים לה. דבריו הבאים הם חריגה קלה מהדמוגרפיה לעבר התרשמות אישית: "יש לי קרוב משפחה מקיסריה שהחליט שהוא רוצה לעבוד בתחום של עיצוב בגדים, והנישה שהוא גילה הייתה של בגדי עבודה – סרבליים וכד'. הוא קנה חנות והתחיל לעבוד. הייתה לו חיפושית ישנה ומקרטעת שאתה הוא הוביל סחורה, אבל למרות שהוא עבד קשה כל הזמן, הוא היה בתחושה שהעסק לא מתקדם ושיש לו 'מקלות בגלגלים'. הוא היה צריך לחכות שעות לפגישות עם מנהלי חברות ובכירים. בשלב מסוים 'נשבר לו' והוא החליט לעשות שינוי. הוא לקח הלוואה מאבא שלו, קיבל קצת ייעוץ, קנה את הרכב המתאים, את הבגדים המתאימים, והפלא ופלא – פתאום הכול התחיל להשתנות. פתאום הוא כבר לא היה צריך לחכות שעות לפגישות, פתאום השומרים לא מנעו ממנו להיכנס לחניה של המפעל, וכבר לא אמרו לו להמתין; פתאום מנהלי החברות ניגשו ישר לעניין. היום הוא אחד המובילים בתחום של בגדי עבודה בישראל... וככה זה גם כשאנחנו הולכים לעשות קניות: כשאנחנו נכנסים למשרדים של מרצדס, אנחנו לא מצפים לראות פלורסצנטיים ובלאטות, אלא מקום מעוצב והרבה עור. לעומת זאת, אם אתה הולך למשרדים של סובארו, אין לך ציפייה כזו... קחו את אלה שיש להם מקצועות נחותים – שרברים, ירקנים... אין להם מעמד חברתי, אבל יש להם הכנסה גבוהה. השאלה היא איזה מוצרים הם יקנו.

משה: אני מכיר אינסטלטור שחי ברמה הכי גבוהה.

בני: אלה אנשים שמנסים לפצות את עצמם. מרביתם יקנו דברים יקרים מאד שיבליטו את המעמד הכלכלי שאילו נכנסו. זה חשוב לזהות אותם כי לאלה אתה יכול למכור כמעט כל דבר. יהיו להם לרוב הנעליים מהפירמה הכי חדשה, הם ישקיעו המון ויהיה להם כל טוב ממה שנקרא 'אביזרי החזות', ותהיה להם הטלוויזיה הכי גדולה שיש וכל מיני דברים נוספים. הם מנסים לפצות את עצמם.

בעולם שבני מצייר יש קשר ישיר בין חזותו של אדם, או חזות משרדי חברה למכירת רכב, לבין מעמדו, אם בחברת בני האדם ואם בשוק כלי הרכב. הקשר הזה קיים גם בחברה החרדית, אלא, שבעולם שבני מתאר, שבו השליטה בהון כלכלי היא היעד

המרכזי, חייב המעמד לקבל ביטוי שמרמז על ההון. כלומר, ככל שמעמדו של אדם או של חברת רכב גבוה יותר, 'אביזרי החזות' המתחייבים ממעמדו, ומקבוצת ההשתייכות שלהם יהיו יוקרתיים יותר. המורה בני אינו מבקר את העולם שהוא מתאר ואינו מסתייג ממנו. המודל השייבתי, ובייחוד המודל הליטאי ההגמוני, שונה בתכלית השינוי, ולפיו הרבנים ופוסקי ההלכה בעלי המעמד החברתי הגבוה הם דווקא אנשים סגפנים המתגוררים רובם בדירות צנועות במיוחד. אין להם נכסים ואין להם כוח כלכלי. לבושם מוקפד מאוד, אך בו-בזמן פשוט ואינו מתכוון להפגין בעלות על אמצעים. ערכים אלו של המודל הליטאי נפוצו גם בקרב הציבור הספרדי והחסידי. למרות זאת, בייחוד בקרב חלקים מהציבור החסידי, אדמו"רים רבים יודעים רווחה כלכלית ואין מצפים שיחיו חיי סיגוף.

בשיעור אחר דן המורה בני במושג 'מרכזי רווח' שמשמעותו מיון מוצריהן של חברות לפי מידת רווחיותם. אחת מקטגוריות המיון שהמורה מציע היא 'כוכב':

זהו מרכז רווח שלו נתח שוק יחסי גדול ואשר הולך וגדל בקצב מהיר, וזאת מאחר ושיעור צמיחת השוק הנה גדולה מאוד. מרכז רווח שכזה דורש השקעות מרובות מצד הפירמה בכדי להפכו ל'פרה חולבת' של המחר. לדוגמה, קפה פלטנום של חברת 'עלית'. זה קפה נמס מגורען שמיובש בהקפאה. או קחו לדוגמה את 'טסטר צ'וייס'.

עקיבא: גם פפסי-קולה הוא 'כוכב'?

מיכה: גם אר.סי. קולה.

בני: אין כזה דבר להיות כוכב במשרה חלקית, שבוע כן, שבוע לא. או שאתה כוכב או שלא. במקרה הזה, בישראל רק קוקה קולה נחשב למוצר כוכב... אבל מי יודע, אולי סופר-דרינק...

התלמידים צוחקים בתגובה.

מיכה: כן... ימציאו משקה צמחים חדש.

חוץ מהדיון הגלוי במונחי וערכי השוק התחרותי באמצעות השימוש במושגים כמו 'כוכב' ו'פרה חולבת', במשפט האחרון של המורה בני חבויה רמיזה צינית, על ערכם ומעמדם של מוצרי הצריכה הנפוצים בחברה החרדית: 'סופר דרינק' הייתה במשך שנים היחידה מבין חברות המשקאות הקלים בארץ שקיבלה הכשר מבד"ץ העדה החרדית. החברה מוכרת משקאות זולים במיוחד שטעמם מפוקפק, קהל הקונים הוא חרדי רובו ככולו. זוהי רק דוגמה למרכזיותו של קריטריון המחיר עבור ציבור הקונים החרדיים ולזניחותם של קריטריונים אחרים, כמו עיצוב, טעם והיות המוצר מותג נחשב.

בשיעור שאחרי כן לומדים התלמידים כיצד לבצע פילוח שווקים באמצעות טקסט שעוסק בפילוח קהלי היעד לפי התועלות שהצרכנים מבקשים להפיק ממוצר. המדובר במשחות שיניים, והטקסט מדווח על מחקר שהעלה ארבעה 'פלחי תועלת' עיקריים: חיסכון, בריאות, יופי וטעם. לכל 'קבוצת תועלת' נמצאו מאפיינים דמוגרפיים, התנהגותיים ופסיכוגרפיים שונים. בני מסביר כי הדוגמה באה לומר שכולם משתמשים במשחות שיניים, אבל יש טיפוסים שונים שמשתמשים במשחת שיניים שונות:

לדוגמה, אנשים שהם עצמאיים מאוד ייבחרו משחה מסוימת. אני מגדיר את זה שסגנון חיים יש בכל מוצר. דרך המוצרים שאנשים קונים הם מנסים לבטא משהו... קונים מוצרים בגלל תכונות מסוימות שהם חושבים שיש בהם.

הקשר בין האדם, מעמדו החברתי וסגנון חייו לבין המוצרים שהוא רוכש, הולך ומתחזק. אישיותו ועולמו הפנימי של הפרט מקבלים ביטוי במוצרי הצריכה שלו.⁸⁶ גם הפעם (כמו בעמוד הקודם) המורה מתאר מציאות, היא מציאותו של קהל הצרכנים, אך תיאורו נעדר כל ביקורת או הסתייגות. מציאות זו היא המציאות, גם מבחינתו שלו.

בהמשך מדבר בני על אופן שיווקם של מוצרים לשימוש יום-יומי. דוגמה למוצר שכזה הוא חומס:

– אותו אדם שנוסע במרצדס או ביגואר, כן יאכל חומס וכן ישתה קוקה-קולה... ולכן במוצרים שהצריכה שלהם היא שוטפת ויומיומית או כמעט שוטפת, אנחנו נזהה יותר פנייה אל גורמים משותפים לכולם.

אנשיל: וגם במשקאות... כמו סופר דרינק.

בני: כן... זה יומיומי... אבל למרות העובדה הזאת זה מוצר שלא כולם שותים... קוקה-קולה, למשל, פונה יותר לכלל האוכלוסייה מאשר סופר דרינק, כי סופר דרינק פונה לאותה אוכלוסייה שבעצם המחיר הכי חשוב לה בקנייה. כמה אנשים פה באמת אוהבים סופר דרינק? לא להתבייש... .

אלעזר גלייטמן (במבוכה):

זה לא כזה רע...

משה: אני נורא מתבייש, אבל אני מכור לזה.

מיכה: מי ששותה את זה יותר מפעם אחת ביום מת. (החבר'ה צוחקים.)

⁸⁶ על מקומה של הצרכנות בהבניית הזהות האישית ("אני מה שאני צורך") במסגרת הקפיטליזם הצרכני, ראו א' אילוז (2003: 65).

בני: זה נכון שיש קבוצה באוכלוסייה שכן קונה את זה, אי-אפשר להגיד שלא... יש אנשים שקונים את זה.

המסר חוזר ונשנה: סופר דרינק, המשקה הקל המזוהה כחרדי ביותר, הוא משקה לעניים שחסכון שקלים בודדים הוא מהותי עבורם. זהו משקה שטיבו, איכותו, וטעמו ירודים, והצורכים אותו הם אומללים שנאלצים להבליג.

בהמשך השיעור, המורה בני מבקש מהתלמידים להביא לשיעור הבא אריזות של מוצרים.

נתנאל: אפשר להביא אריזה של מקרר? (החבר'ה צוחקים).

בני: זה גם סוג של גירוי. הוא רצה שנגיב אליו... תביאו אריזות של מוצרים מעניינים, דברים שמאיינים את המגזר החרדי... דברים שיעזרו להבין איך הפירמה עובדת.

מיכה: אני מביא סופר דרינק.

בני: רק תביאו אותו ריק.

ואז מדבר בני על שתי מודעות פרסומת שהביא עמו של חברת 'האחים חדד' (חברה שמתמחה בכלי כסף מעוצבים). האחת התפרסמה במוסף הארץ והשנייה בהמודיע.

בני נלהב מאד מהמודעה בהארץ:

זו מודעה מעוצבת היטב, פרסומת מדהימה ביופי שלה, יוצרת תדמית במובן הקלאסי. היא אומרת שאם אתה מחפש איכות, יופי – האחים חדד זה הכתובת שלך. ואז אתה רוצה לפרסם גם לעיתון חרדי. כאן אתה צריך לעשות משהו אחר לגמרי. אתה צריך לעשות משהו שמדבר אליהם. ואתה עושה פרסומת עמוסה, גדושה. אתה רוצה בעצם לומר: "אני יוקרתי, איכותי", אבל אתה גם לא רוצה להפחיד, ואז אתה שם המון דברים במודעה. כך מבינים שאתה יוקרתי, אבל לא יותר מדי. לא משהו מפחיד.

בני מחזק אפוא את הזיקה בין נטיות אסתטיות מסוימות – מערביות ומודרניות – לבין מעמד כלכלי וחברתי. המודעה בעיתון הארץ היא בעיניו מדהימה ביופייה והיא מוצגת כשונה בתכלית מהמודעה, מטעם אותה החברה, המתפרסמת בעיתון החרדי, שיתרונה בכך שאינה מוקפדת מבחינה אסתטית ועל כן מקרינה עממיות. אם קודם נידון טעמים הרע של הצרכנים החרדיים הרוכשים את המשקה 'סופר דרינק', כאן, במקביל לדיון הגלוי באופן הפנייה הנכון "אליהם" (הצרכנים החרדיים), משתמעת מדברי המורה הסתייגות מהאסתטיקה החרדית, ויתר על כן – היא מוצגת בעיקר במונחים שליליים.

שפע מוצרים

עדיין באותו שיעור, בני מדבר על ריבוי המוצרים ועל הניסיון ליצור מגוון כדי שיתאים לצורכיהם של לקוחות מסוגים שונים. הדוגמה שהוא מביא שאולה מקו המוצרים של חברת 'עלית' בתחום השוקולד. הוא מונה עוד ועוד שמות של מוצרים, והדיון נסב על חשיבות פיתוחם של מוצרים בגדלים, צבעים, מחירים וטעמים שונים. בני מביא דוגמה לשלוש-עשרה 'חידות מוצר' (גדלים, אריזות, טעמים וכו') של החטיף 'פסק זמן'.

ישי: מה אני צריך את זה?

בני: זה כמו לשאול למה בכלל אני צריך למכור?

ישי: מה זאת אומרת... אני עדיין לא מבין למה צריך לסבך את העניינים כל כך?

בני: למה צריך הרבה טעמים של ביסלי?

משה: כל אחד אוהב דבר אחר.

בני: ככה זה. אני אוהב לאכול בצל ולהסריח אחר כך מהפה. אחר אוהב שום. אם אני אחשוב רק על מה שאני אוהב – חשבון הבנק שלי ייראה בהתאם. זה אולי טוב למכור במצדה, שם אתה יכול להגיד לאנשים – 'בבקשה, יש לי סופר דרינק, מותסס, חם ולוהט – אם אתה רוצה תיקח, אבל תשלם עשרה שקלים לפחית. אם לא, לא'. אתה יכול לעשות את זה ועוד לדעת שבאמת יהיו לך קונים, כי שם אין לקונה שלך אפשרויות אחרות.

נראה שבשלב זה כבר איבד המורה את סבלנותו נוכח הקושיות והקשיים שהערימו עליו התלמידים. הוא מבהיר לישי, כי הוא רשאי להמשיך ולהחזיק בעמדתו שאין צורך בריבוי מוצרים והתאמתם לצרכים המגוונים של הלקוחות. אלא שאז, כדי למכור את מרכולתו הקלוקלת, 'הפוך ל'מאכער' מהסוג הגרוע, שמוכר למטיילים במצדה משקה "מותסס, חם ולוהט" במחיר מופקע, וכאילו אומר לו – 'אם אתה רוצה להישאר בביצה שלך, בבקשה, שיבושם לך'.

קאיה – כי המעמד מחייב

בסעיפים הקודמים ראינו כיצד תלמידים משלימים בסך הכול עם הקישור בין מעמד חברתי לבין צריכת מוצרים מסוימים. לא כך בשיעור זה, שהתלמידים הגיעו אליו מצוידים במודעות פרסומת, כפי שביקש המורה. עקיבא הביא מודעה של חברת הרכב 'קאיה', שהייתה חלק מסדרה של מודעות ענק שפורסמו בזו אחר זו בעיתונות החרדית. המודעות ניסו גם הן ליצור זיקה בין צריכת המיני-ואן של חברת 'קאיה' לבין מעמד

חברתי. חוץ מהפרטים הרגילים על מאפייני הרכב ואפשרויות התשלום, התנוססה מעל כל מודעה כתובית בזו הלשון: "מדוע עסקני הציבור נוסעים בקאיה-ג'ויס? בשתי מילים: המעמד מחייב". אחת לכמה ימים השתנה הטקסט במודעה ואת 'עסקני הציבור' החליפו 'ראשי ישיבות', 'קבלנים', 'מנהלי הקייטרינג' או קבוצה אחרת של בעלי המקצוע שמעמדם מחייב כביכול נסיעה בקאיה-ג'ויס.

עקיבא שהביא את המודעה התקומם על תכניה:

לפי דעתי זו פרסומת מכוערת... זה לא קומם אותי בתור שזה פגע בי, זה קומם אותי בתור, 'מי המפגר שהמציא כזאת פרסומת'. כי אף אחד לא רוצה להצטייר בתור קבלן... לפחות לא בציבור החרדי. אני לא יודע מה הולך אצל הציבור החילוני.

י"ח: איך רוצים להצטייר?

עקיבא: בתור... אם כבר בתור איש של תורה. אתה גם לא יכול לכתוב על מכונית לדוגמה שהיא יוקרתית והציבור החרדי ברובו לפחות... שוב פעם אני מדבר על הרוב, לא על כולם... לא רוצים להוציא עיניים לאחריים. זה גם כלל מאוד חשוב. אתה תראה גם אנשים שיש להם כסף נוסעים עם מכונית קטנה, דבר שאולי לא כל כך מצוי בחסידות. יש [גם] חסידויות שזה כן ככה. הציבור הליטאי זה כן להראות לכולם כמה שאני עני... בחסידויות [שבהן נורמות אלה רווחות פחות] – אני לא יודע אם זה להראות לכולם או ש[בגלל ש]יש לי אז למה לא. ז'תומרת, לא בשביל להראות לכולם. זה לא שימכרו את המכנסיים בשביל לקנות את זה, אלא שאם יש – [אז] למה לא... אצל סבא שלי יש מאוד ת'קטע הזה של לא להראות לאחריים. סבא שלי לדוגמה הוא גר בוילה... ששוב פעם הם גרים שמה חמישים שנה כשבני ברק עוד הייתה כפר. אבל הוא לא היה מוכן בשום פנים ואופן שאני אצבע את ה[קיר] החיצוני, כי גם ככה כל השכנים אומרים 'ההוא עם הווילה'. אז הוא לא רוצה שזה עוד יראה מפואר בנוסף לכול.

כאן עקיבא חוזר אל המודל האידיאלי ומעמיד אותו אל מול המודעה. תחכומה של המודעה נובע מהעובדה שמנסחיה מודעים היטב להיות החברה החרדית חברה מעמדית, להיותה מושפעת מאוד מתרבות הצריכה בחברה הישראלית, ולעובדה כי נוכח מגמות אלה גם בעלי מקצועות לא-תורניים, כמו קבלנים, הפכו לבעלי מעמד גבוה בחברה זו. מנסחי המודעה מדגישים את הקשר בין מעמד חברתי לצריכת המיני-ואן. בדבריו ממתן עקיבא את טיעונו וממקד אותם יותר בציבור הליטאי, ששם רווח יותר המאמץ "לא להוציא את העיניים לאחריים". עקיבא, היה מנוי באותה עת על שני עיתוני הרכב הפופולריים בישראל וחלם על רכב מנהלים משלו. שילוב משאלתו "החומרנית" עם דרישות החברה החרדית לחיים של פשטות, ודאי העסיקו אותו במיוחד, וייתכן שזוהי הסיבה לתגובתו הנרגשת על המודעה האמורה.

אולם עקיבא איננו היחיד שהתרעם על נוסח המודעה. גם מעל דפי העיתונות החרדית נשמעו קולות של ביקורת באמצעות מדורי המכתבים למערכת. אחד המכתבים התפרסם בהמודיע (ד' בתמוז תשס"א) תחת הכותרת "המעמד לא מחייב כל דבר":

בפרסום על רכב מסוג קאיה מופיעה הכותרת: "למה טוענים רבניים קונים רכב זה? כי המעמד מחייב". אמנם אין העיתון אחראי על תוכן המודעות, אך יש גבול מסוים. אוי ואוי לאותו אדם שחושב שבזכות רכבו ה"וקרתי" יצליח במעשיו. יכולני להעיד כי עבדתי כגזבר ברשות מקומית והשתמשתי ברכב של 1000 סמ"ק וזה לא הפריע לי להשיג מה שרציתי. לפעמים 'בזכות' הרכב הצנוע השגתי יותר, כי ראו שאני נזהר מלבזבז כספי ציבור.

רוב קוראי המודיע, ביטאונה של אגודת ישראל, הם חסידים. למרות שעקיבא פקפק אם אותם כללי התנהגות הנהוגים על ידי סבו הליטאי האמיד חלים גם על הציבור החסידי, נראה כי לפחות לכותב הביקורת מפריעה המודעה באותה המידה. הוא אף קורא למערכת העיתון לצנזר מעתה מודעות מסוג זה כי המסר שלהן פוגע בכלל ציבור הקוראים. מכתבים נוספים ברוח זו התפרסמו בתגובה לאותו מסע פרסום.

כאמור, הקישור בין מעמד לבין צריכת מוצרים מסוימים הוא אחת האסטרטגיות של עידוד הצריכה. סוגיות הקשורות בתחום זה נידונו בחלק מהשיעורים במגמת תעשייה וניהול מערכות מידע שעסקו בהקניית יסודות השיווק. היו תלמידים שביטאו את הסתייגותם בהיעדרות משיעורי המגמה. כך קרה עם משה, וכך הסביר זאת:

אני מאמין פשוט שאנשים מצליחים במה שהם אוהבים, וזה פחות דיבר אלי. זו פסיכולוגיה נורא יפה, אבל היא בסך הכול איך למכור לבן אדם במבה, ת'מבין. אני אומר, אם פסיכולוגיה, אז בוא נלך עד הסוף על הדבר האמיתי, ... לא יודע, לא היה לי מוטיבציה לשבת על זה בבית. ישבתי על מתמטיקה, ישבתי על תכנות, על דברים ש... שנהנית לשבת עליהם. על זה לא נהנית לשבת... דווקא הוא מסר את השיעורים בצורה נורא יפה, לפי דעתי, אבל חוץ מזה לא חייתי ת'חומר הזה ולכן עזבתי.

לדעתו של משה, חומר הלימוד בשיעורי יסודות השיווק הוא שימוש בפסיכולוגיה למכירת במבה. חטיף הבמבה מזוהה עם פעוטות כי אינו מצריך נגיסה קשה, וכאן הוא גם מסמל מוצר בעל חשיבות פעוטה, אם משום עלותו הכספית הזעומה, ואם משום שבא לענות על צורכי הגוף. אם כבר פסיכולוגיה, אומר משה, אז ללכת עד הסוף וללמוד את הדבר האמיתי – מדע הפסיכולוגיה.

תיק במקום שקית ניילון

אחרי שראינו כיצד מתוודעים התלמידים החרדיים אל מרכיבים ומאפיינים של תרבות הצריכה, חשוב לבדוק האם יש לאלה השפעה ממשית עליהם וכיצד מתבטא הדבר.

אחד האביזרים שמסמלים את אורח חייו של תלמיד הישיבה, ובייחוד את אורח חייו של אברך הכולל הנשוי, הוא שקית הניילון. מאחר שחומרי הלימוד נשארים בישיבה או בכולל, ובהיעדר בחינות ושיעורי בית, הלומדים אינם מטלטלים אתם ספרים, מחברות או כל ציוד לימודי אחר. אברך הכולל שחוזר כל יום הביתה, יצטייד בכריך ובפרי ולשם כך מספיקה לו שקית ניילון. השקית מסמלת את אורח חייו הצנוע והפשוט של הלומד, אך גם את אי-המחויבות הנלווה אליו.

המרכז החרדי מחייב את התלמידים לרכוש ספרים מספר ולהביאם לשיעורים. בשיעורים הראשונים עדיין ניתן היה להבחין במספר רב של שקיות ניילון, אולם בהדרגה הצטמצם מספרן ובמקומן הופיעו תיקי יד חדשים. כך מתאר אלעזר גליטמן את המעבר משקית לתיק משרדי:

עברתי לתיק כי... לא היה לי נעים... אני לא אוהב להסתובב עם שקית ככה כמו שנורר... כשאני נוסע... אז יש לך אנשים ש... יש לו שקית... יכול להסתובב עם הרבה מאוד שקיות. אני לא אוהב להסתובב עם שקיות. אני מנסה הכול לדחוף לתיקים.

ל"ח: ואיך זה הרגיש ללכת עם התיק בהשוואה לשקית?

אלעזר: בוא נאמר... בשבוע הראשון שקיבלתי את התיק... אה... יש תיק, אבל אין לי בעיה ללכת גם כן עם ה... אבל מבחינת הבנאדם – הרבה יותר מכבד את הבנאדם... רואים אותו ברחוב עם שקית... בכל זאת, עם שקית שהולכים כל יום... אני לא מחליף כל יום שקית... שקית שאני הולך כל יום מתחיל להיקרע, מתחיל להשתפסף, יורד הצבע פה, יורד הצבע שם... זה כבר נראה שנורר הולך ברחוב... תיק זה עדיף. השקית שלי פה... עדיין במצב טוב... אבל בכל אופן... קרוע פה, קרוע פה... ואז הצבע יוצא... ולכן מדי פעם הייתי מחליף את השקית. בכל אופן יש תקופות שזה נראה לא טוב, ואת זה אני לא אוהב. לכן... זה בעיקר דחף אותי בשביל התיק.

אלעזר סבור כי שקית, ובייחוד השקית הדהויה, עלולה לעורר רושם שמדובר 'בשנורר', כלומר מקבץ נדבות, עני פושט יד. מעתה, לפחות בדרכו אל המרכז החרדי, כבודו שלו אינו מאפשר לו להשתמש בחפצים פשוטים כמו שקית הניילון. ראוי לו שיקיף עצמו בחפצים שישקפו את מעמדו וישמרו על כבודו. אך למרות הסתייגותו מהשקית, הוא ממשיך להשתמש בה כשהוא הולך ללמוד בכולל בשעות הבוקר: "כי בוא נאמר, לבוא עם כזה דבר מלא עם איזה קונטרס אחד בצד רק בשביל לסחוב סנדביץ – חבל על כזה תיק גדול. אני יכול לקנות תיק קטן כזה... משהו קטן, אבל אה... כשיהיה לי את

האפשרות להוציא את ההוצאות, על כל נסיעה תיק אחר, אין בעיה. בהתחלה שאני הייתי סוחר את הספרים הלוך-חזור אז הייתי לוקח את התיק... ז'תומרת, רצייתי לקנות ת'תיק בשביל לקחת את התיק הלוך-חזור לכוילל, ואז אמרתי – לא, אני כל היום מסתובב עם הספרים וזה כבד, זה הרבה, אז אני אביא את הספרים הפרטיים שלי... ואני משאיר אותם בכוילל, ועם התיק אני יותר לא הולך לכוילל."

אלעזר רצה לקחת את ספריו האישיים אל הכולל ובחזרה, אולם החליט שהמשא כבד מדי. חבל לו לקחת בתיק הגדול רק סנדביץ' וקונטרס קטן ואין לו כסף לתיק נוסף בגודל מתאים יותר, לכן אלעזר חוזר אל הפתרון המוכר לו – שקית הניילון. וכך הוא מגיע עם שקית אל הכולל ועם תיק מכובד למרכז החרדי. לכל אחת מהטריטוריות כללים ודרישות משלה, ואלעזר מתאים עצמו. בדרכו למרכז לא מכובד שייראה כמו 'שנורר', ובדרך אל הכולל לגיטימי יותר להיעזר בשקית מאשר להיתפס כמבזבז כספים בקלות.

ידע כמוצר צריכה

המרכז החרדי מפגיש את התלמידים עם מגוון תחומי לימוד 'חילוניים' שהגישה אליהם לא הייתה אפשרית קודם לכן. תחומי לימוד אלה זכו להתייחסות מצומצמת ביותר בשנות לימודיהם בחדר ובתלמוד התורה, ונעדרו לחלוטין מהישיבה הקטנה, מהישיבה הגדולה והכולל. חוץ מהקשיים וההיסוסים שבמפגש המחודש הזה, מתעוררים גם סקרנות גדולה ורצון עז לרכוש ידיעות חדשות. אך לפני שיוציאו אל הפועל מהלך שכזה, הצעירים חשים צורך להעניק לו הכשר. כך מתרחש מהלך זה אצל יחיאל:

...אם זה לא מתנגש בתורה אין עם זה שום בעיה... כי גם בגמרא היו לומדים דברים כאלה... אתה רואה את שמואל [האמורא] שהיה בקי בירח ורב שהיה בקי במומים... אז זה תמיד משך אותי, אז כיוון שאני יודע שאני לא יכול להשקיע הרבה בגמרא ואני לא אצא רב, אז תן לי ליהנות... לא על חשבון... לא שאחד מהם יתנגש בתורה... אין בזה שום איסור ללמוד מקצועות חול. העניין הוא שאם בנאדם יכול ללמוד כל היום גמרא, כן... ואם לא – אין בזה שום איסור, אז ודאי שזה נחמד... זה כמו שאין איסור לאכול ואתה יכול ליהנות מאוכל.

בדומה לאופן שבו תוארה היציאה לעבודה כפחות רצויה בהשוואה ללימוד הגמרא, מתוארים גם לימודי החול. כך או אחרת, עדיף להתרכז כליל בגמרא ועם זאת, מדגיש יחיאל, לא לכולם מתאים מסלול זה. כאשר ברור שאדם אינו מסוגל להתמקד בגמרא, מותר לו לעסוק בדברים אחרים, כל עוד אינם מנוגדים לערכי התורה ואינם מובילים אותו לעבור על מצוותיה. גם במקרה זה שואב יחיאל הכשר מטקסטים מגוונים ומוקדמים יותר, שבהם מתוארים חכמי ישראל שהתמצאו גם ב"חכמות חיצוניות".

אולם גם לאחר מתן הכשר ללימודי חול, מבטאים חלק מהראיונות תחרות בין לימודי הקודש והחול, כמו גם את הצורך למקם אותם זה ביחס לזה. כך, למשל, בריאיון עמו, מונה אליהו את הסיבות שהביאוהו לבחור בלימודי מקצוע. בהגיעו אל הסיבה השלישית הוא אומר:

דבר שלישי ש... זה מעניין. תראה, אני אומר לך את האמת – אין הנאה כמו ללמוד גמרא... לפני שבאתי למרכז לא הבנתי את זה. הרב שלי אמר לנו תמיד ש... הוא מתעסק עם חוזרים בתשובה... עורכי דין, פרופסורים... אמרו לו – אין הנאה כמו ללמוד גמרא. אמרתי לו, 'מה זאת אומרת, אני אלמד גם כן תרגילים בחשבון, אני אדע אותם, יהיה לי סיפוק, מה ההבדל?' אז הוא אמר לי שלא, שזו לא אותה הנאה, ואני לא הבנתי אותו. הבנתי ולא הבנתי... עד אחרי שבאתי לפה ולמדתי והיה לי סיפוק, אבל זה לא אותו דבר. בגמרא יש לך סיפוק ויש משהו רוחני שאי-אפשר להסביר את זה... רק אולי מי שחווה את זה... אז זה עניין אותי... עניין אותי הידע הזה... אתה רואה איך שזה עובד ואתה רואה... בניין לא נופל ודברים כאלה – זה מעניין. אז זה היה עניין כזה של רצון לידע...

לאחר שאלהו מתוודה כי חומרי הלימוד ה'חוליים' מעניינים אותו, הוא קוטע מיד את דבריו ומבהיר היטב את מעמדם היחסי. אמנם לימודי החול מסוגלים לגרום הנאה וסיפוק, אולם ללימוד הגמרא איכות נוספת, משהו רוחני שאלהו מתקשה להסבירו. בזכות אותה איכות נוספת, הופכים לימודי הגמרא לא רק מהנים יותר בהשוואה ללימודי חול, אלא הם מקור ההנאה המרבי; שום הנאה אינה משתווית להם. לאחר שהובהר מיקומם היחסי של מקורות ההנאה, מרגיש אליהו בטוח יותר להמשיך ולספר על התעניינותו בתחומי הידע החדשים.

אופקים חדשים

המפגש עם תחומי הלימוד החדשים מעורר אצל חלק מהתלמידים סקרנות עצומה לתחומים נוספים. לקראת סוף שנת הלימודים בדרך אל המרכז החרדי פגשתי את יחיאל כשהוא נושא גיטרה. הוא סיפר כי התחיל ללמוד נגינה לפני חודשים מספר אצל מורה חילוני. אמרתי כי מסתבר שבשנה האחרונה החל לעסוק בהרבה תחומים חדשים, ועל כך השיב לי יחיאל.

הרבה! ברגע שאתה נכנס לטראנס של לימודים, אתה מרגיש שהפסדת הרבה. אם לדוגמה הייתי מתחיל בגיל 19, היום כבר היה לי מקצוע וגם... ככל שאתה יותר מתבגר יש לך הרבה יותר בלגאן מסביב, אז אני אומר, 'תשמע, נכון... זה מפריע לי מאוד ללמוד ת'גיטרה... כי צריך להתאמן ואני גם לא יוצא הכי מושלם כי אין לי את כל הזמן, אבל מה... עדיף מאשר לחכות עוד שנה, וגם לך תדע אם לא יעבור לך כל החשק והכול... והאפשרויות, וגם, כל דבר

שאתה דוחה אתה רואה שאחרי זה אתה רק מפסיד, אז עדיף עכשיו להתאמץ קצת ולחסוך ת'זמן... למרות שאני אוהב... הייתי דוחה – ת'יודע, מחר, מחר... כמו כל דבר שדוחים... יש כאלה [במגזר החרדי] שלומדים מוזיקה... בודדים... כי ת'שמע, לא תומכים בהם בסביבה... אבל אני מרגיש שבשבילי זה כמו חיים, ת'מבין, אז מה תגיד לי – 'אל תחיה?' אין כזה דבר... במיוחד שזה לא מתנגש בדברים אחרים... טוב, יש ספר דווקא מאוד נחמד כזה שקוראים לו 'ניגון בינה'... של איזה אחד, חסיד ברסלב... הרב שמואל שטרן... בקיצור, הוא גם חזר בתשובה, אבל לפני הרבה... חמש עשרה שנים... ושם הוא כותב על הניגון ועל המקורות היהודיים וכל זה... כותב שם דווקא על הגיטרה, כי הוא גם מנגן בגיטרה... והוא כותב כל מיני קשרים לתורה כמובן, ובסוף הוא אומר שכל אחד שרוצה ללמוד גיטרה, יתייעץ עם רבותיו. זה נכון... זה לא ממש מקובל... טוב, ת'שמע, בדרך כלל אני לא מתייחס ממש לכל ה... אם אני יודע שאני לא עושה עברה... וגם חוץ מזה יש רב לאבא שלי, ואבא שלי שואל אותנו... מתייעץ... ככה שמה שאחרים יגידו – שיגידו... אני לא חייב לשמוע, זה לא שאני מזלזל... אז אין לי... זה לא מתנגש באיזה משהו, אז זה בסדר... תאמין לי, הלוואי והייתי יכול ללמוד עוד כמה כלים... אני מאוד אוהב כליזמרים, למרות שבארץ זה לא מי יודע מה וזה... אז הייתי לומד נגיד קלרינט... ואורגן, כמובן, כלי אוניברסלי.

יחיאל בוחר לתאר את הרגשתו במילה "טראנס" – מצב של אבדן השליטה הרציונלית, שבו ההתנהגות מובלת על ידי כוחות לא-מודעים, פנימיים או חיצוניים. זהו בפירוש לא המצב התודעתי המבוקש על פי המודל הגברי החרדי האידיאלי ביחס ללימודי החול. יחיאל בוחר במילה זו לתיאור מצבו הפנימי, הרגשי והתודעתי, לאחר שנפתחו לפניו מספר תחומי לימוד ועניין שהיו סגורים עד כה. הסקרנות והרצון, או אף הרעב לידע חדש מציפים אותו, סוחבים אותו לכיוונים שונים, ומעוררים בו הרגשת "טראנס". גם נראה שמרגע שנפרצה המחיצה ויחיאל מצליח לתת הכשר לעיסוקים שאינם לימוד הגמרא, גדל ללא הרף מספרם של תחומי הלימוד האפשריים. לאחר שהחל ללמוד נגינה על גיטרה, הוא חש כי היה שמח ללמוד נגינה בכלים נוספים. יחיאל מזכיר את הרב שמואל שטרן שעסק בנושא הניגון במקורות היהודיים ושממליץ לכל המעוניין ללמוד גיטרה להתייעץ עם רבותיו. אלא שיחיאל מוותר על אפשרות זו. הוא עצמו כבר למד כך וכך שנים בישיבות שונות, ונראה כי הוא חש בטוח ביכולתו לפרש את המקורות היהודיים בנושא זה ולמצוא את דרכו. הוא מודע לכך שהמודל האידיאלי מחייב אותו לעסוק בלימוד התורה ולא בנגינה על גיטרה, אלא שהנגינה והמוזיקה לדבריו, הן עבורו "חיים", והוויתור עליהן כמוהו כמוות. חברו לכיתה, יצחק, מנגן גם הוא, על פסנתר, ואת הריאיון עמו הוא מסיים בהבהרה כי המרכז החרדי עבורו הוא רק גשר לעולמות נוספים. על חלומו להתקבל לאקדמיה למוזיקה בירושלים, הוא אומר: "אני עוד אגשים אותו."

לא תאוריה אלא תכל'ס

לקראת סוף שנת הלימודים קטן באופן דרמטי מספר התלמידים בשיעורי תעשייה וניהול מערכות מידע. ברוב שיעורי המגמה לא נוכחים יותר משמונה תלמידים. כך גם קורה בשיעור האחרון, שבמחציתו השנייה המורה עורך דיון על תגובותיהם של התלמידים בנוגע לקורס ולאופן שבו תוכני הלימוד התיישבו עם ציפיותיהם.

עקיבא: אני לוקח את זה [את מה שנלמד בקורס] כטיפים לחיים... זה סתם נחמד. זה לא משהו שאני יכול למצוא אתו עבודה או לעשות אתו משהו. אני יוצא בעצם בלי כלום. לומדים אמנם כל מיני משחקים, אבל אין תכלס.

המורה: גם באוניברסיטה לומדים בשנה הראשונה רק מבואות.

מנחם כץ, תלמיד חובש כיפה סרוגה, מסביר לחבר'ה שדווקא במרכז הם לומדים קורסים יותר פרקטיים בהשוואה לתלמידי שנה א' באוניברסיטה. התלמידים לא מודעים לעובדה הזו וקצת מופתעים. המורה ממשיך ומסביר שלימודי הנדסאות הם יישומיים ופרקטיים יותר מאשר לימודי תואר באוניברסיטה שהם יותר תאורטיים. הוא מביא לדוגמה את לימודי ראיית חשבון באוניברסיטה שאורכים ארבע שנים וכוללים המון קורסים שאין סיכוי שהבוגר ייעשה בהם שימוש.

גם מיכה מסתייג מעודף המידע הבלתי רלוונטי וטוען כי צריך לקצר את משך הלימודים וכי ממילא הלימוד האמתי – במחשבים כמו בכל תחום – הוא מהחיים. מיכה מספר על חברים שהם פארא-מדיק [שהוא מכיר ממד"א], שמתמחים ושהגיעו לרמה גבוהה מאד תוך כדי עבודתם. "צריך להיצמד לבעל המקצוע, לראות איך הוא עושה ולעשות כמוהו", הוא מסביר. המורה משיב לטענה ואומר שזה כמו לתת לאנשים חסרי ידע לבצע ניתוחים ולהניח שהם ילמדו מהניסיון. המורה מזכיר את הסרט 'תקנות בית השיכר' שבמרכזו רופא שמלמד את השוליה שלו את המקצוע ומזייף עבורו תעודות רופא. במהרה עולה השוליה במומחיותו על מורהו. "יש אנשים שלומדים בצורה כזו...לבד", הוא מבהיר, "אבל הם מיעוט!"

עקיבא ממשיך ומספר למורה שהמגמה עלולה להתפרק מחוסר תלמידים. המורה המום ומבקש מאלה שעתידיים להישאר במגמה להצביע. שתי ידיים מורמות באוויר: נתנאל פולק ומיכה בלומברג. תלמידים רבים שהיו רשומים בה בתחילת השנה נשרו, ואחרים שממשיכים להשתתף בשיעורים, כולל בזה הנוכחי, החליטו לעבור למגמות אחרות.

המורה נותר מופתע. "נראה שהייתה כאן אי-הבנה", הוא אומר, אבל דיון מעמיק יותר אינו מתקיים והתלמידים נפרדים לשלום בפעם האחרונה.

לאחר השיעור אני פונה אל עקיבא ומבקש שיסביר יותר את עמדתו:

הביקורת שלי זה כמובן רק לגבי תעשייה וניהול מערכות מידע. כי ביחס לתכנות אני כן מרגיש טוב... כן, השיעור בתעשייה וניהול נתן לי הרבה דברים מעניינים לחיים, אבל לא יותר מזה. לא משהו שאני יכול מחר לנפנף בו... לעשות אתו משהו. אני לא יכול להיות מחר על סמך זה פרסומאי או... זה פשוט שלא נכנסנו לעומק או שהקפנו יותר מידי נושאים. למדנו הכול על קצה המזלג. דבר ש... בתור אזרח מהשוק, סתם ככה, זה מאד נחמד לדעת כל מיני כאלה. בתור... לעבוד עם זה, זה... לא למדנו כלום בעצם. פתאום הם אמרו לנו בעצם שזה היה רק הקדמה של הקדמה... מה שלמדנו. אז או.קיי, אחרי שאמרו שזה הקדמה, אין לי בעיה. הבעיה היא שמראש לא אמרו לנו שזה הקדמה, אמרו לנו שזה מה שלומדים, זהו. עכשיו פתאום התחילו לדבר טיפה אחרת. השאלה היא אם באמת נחזור לזה... אם כל מה שאנחנו נלמד זה הכול הקדמות של הקדמות של כל מיני דברים, אז אני לא רואה בזה תכלס. אם אני אדע טיפה חשמלאות וטיפה נגרות וטיפה מחשבים וטיפה מכונאות וטיפה זה, אני יהיה בנאדם מאוד מוצלח ואתה תוכל לבוא להתייעץ אתי על כל דבר, אבל תכלס לעבוד אני לא אדע לעבוד באף אחד מהדברים.

י"ח: ובניגוד לזה, איך אתה מרגיש בתכנות?

עקיבא: בתכנות אנחנו עדיין באמצע. לא גמרנו את זה, אבל אני מרגיש שכל מה שלמדנו הם דברים שאני יכול לעבוד אתם. אמנם דברים של ילדים קטנים, כמו ילד קטן שיודע להתגאות לך שהוא יודע לעשות שתיים ועוד שתיים, אבל אני יודע שבהמשך הוא גם ידע לעשות שתיים כפול שתיים. אני מבין שאנחנו רק בהתחלה, אבל... מיום ליום אני רואה התקדמות בכל הדברים האלה.

עקיבא מבהיר כי הוא הגיע ללימודים עם רצון לרכוש ידע תכליתי שיאפשר לו לצאת אל שוק העבודה כבעל מקצוע. את החומר הנלמד בקורס המבוא לתעשייה וניהול מערכות מידע, שהיה מגוון מאוד והכיל חטיבות בשיווק, פרסום, יסודות הניהול, התנהגות ארגונית ועוד – הוא מתאר כ"סתם נחמד...טיפים לחיים", או כ"כל מיני משחקים". כלומר, עם כל היותו מעניין, ואולי אפילו מועיל באי אלו נסיבות, המידע הזה אינו תכליתי ואי-אפשר שיתגבש למיומנות שניתן להציע בשוק העבודה ולקבל תמורתה שכר. כמו שאר התלמידים, עקיבא, מופתע לגלות שמדובר למעשה רק בשיעור מבוא, ומתקשה להאמין שבעתיד יקנה לו המרכז מידע מקיף מזה שקיבל בשנת הלימודים הראשונה.⁸⁷

המעבר מעולם הישיבה אל מערכת ההשכלה הגבוהה כולל גם מעבר והסתגלות אל דרכים חדשות של ארגון וסידור ידע. התלמידים, שרבים מהם הגדירו את הלימודים במסגרת הישיבתית כמשהו שאין בו "תכלס", מצפים כי סוג הלימודים במסגרת

⁸⁷ בלימוד התלמוד בישיבות אין שיעורי מבוא, גם לא שיעורים במתודולוגיה וניתן להתחיל להיכנס אל הדיון התלמודי מכל אחד מחלקיו. על כך ראה: Halbertal & Halbertal (1998: 459).

להכשרה מקצועית יהיה שונה לגמרי: קונקרטי, ישים, ששימושיו ברורים. כל סוג אחר של ידע או של הצגתו מעורר הסתייגות מצדם. אלעזר גלייטמן הצביע על כך בתור הסיבה לעזיבת המגמה: "למדנו שם כל מיני רעיונות, ולא היה תכלס... אני לא באתי בשביל רעיונות.... זה יש לי בגמרא ובחסידות."

גם אלעזר מציין כי ציפה לחומר לימוד שניתן ליישמו בעיסוק מקצועי; הוא לא מחפש תובנות מופשטות או רעיונות תאורטיים. רעיונות מופשטים, עדיפים, הוא מוצא בטקסטים היהודיים. אפשר גם להניח כי אלעזר חושש להתוודע אל מידע מסוג זה שעלול לאיים על תפיסת עולמו, ולכן הוא בוחר להתרחק.

טענתו של מיכה היא שונה. לדעתו, יש לקצר את משך הלימוד, כי רוב הלימוד האמתי מתבצע ב'חיים', תוך התלוות אל בעל מקצוע אמתי. מה שהוא מתאר דומה, לתהליך רכישת המקצוע בחברות מסורתיות, אלא שמאז העידן המודרני עברו תחומי עיסוק שונים תהליך של התמקצעות, שאחד מביטויי העיקריים הוא תקופת לימודים ארוכה. גם השיבות הליטאיות הגדולות של מזרח אירופה (שנועדו בין היתר להוות תחליף למוסדות ההשכלה הגבוהה אליהן נהרו ה'משכילים' לרכוש מקצוע מכובד) הציעו לתלמידיהם תקופת לימודים ממושכת וקשה, שבסופה היה להם סיכוי טוב לזכות במשרה רבנית. בישראל, האתוס הלמדני הזה עדיין מאפיין את הקהילה הליטאית יותר מאשר את החסידים והספרדים. היות ומיכה הוא בן למשפחה "חסידית מודרנית", כהגדרתו, סביר היה שדווקא הוא יציע את מסלול ההכשרה הקצר יותר, הכולל שלב חניכה כ'שוליה'.

סיכום

הרבנים החרדיים רואים בתרבות הצריכה המערבית איום גדול על אופייה של החברה החרדית ומשווים אותה לאיומים קודמים דוגמת ההשכלה, השואה והציונות. בניגוד לתרבות המערבית הנותנת הכשר לצורכי הגוף והמשתמשת בהם לעידוד הצריכה – החברה החרדית מדגישה ערכים של צניעות, ריסון הצרכים והתאוות והסתפקות במועט. תהליך היציאה לעבודה חושף את התלמידים החרדיים אל תרבות הצריכה המערבית כבר במהלך לימודיהם. כאן שוב מתבלטים ההבדלים בין התלמידים החסידיים, המשמשים מעין "משגיחים רוחניים", לבין יתר חבריהם ללימודים, שעמדותיהם לרוב פתוחות יותר. המפגש עם תרבות הצריכה במסגרת השיעורים והדיון במגוון השיטות לעידוד הצריכה מעורר תגובות שונות, החל במבוכה, דרך התלהבות,

וכלה בלבטים מוסריים ודחייה נמרצת. רבים ממורי המרכז הם חילוניים המכירים רק בקושי את החברה והתרבות החרדיות, ואינם רגישים די לפערים בין התרבות המערבית לזו היהודית-חרדית, כמו גם לאופן בו הם באים לידי ביטוי במהלך שיעוריהם.

כחלק מחשיפתם לתרבות הצריכה המערבית, מלמד בני המורה אודות הזיקה הרווחת בעולם העבודה המודרני בין המעמד, של אדם או של גוף כלכלי, לבין 'אביזרי החזות' שלהם. ככל שהמעמד גבוה יותר, הציפייה היא לשימוש ב'אביזרי חזות' יוקרתיים יותר. הפער בין תרבות הצריכה המערבית לזו החרדית קיבל ביטוי נוסף בעת הדיון על עקרון הגיוון במוצרים שחברות מנסות לממש כדי להרחיב אפשרויות הבחירה ללקוחות. התלמיד ישי, התקשה להבין מדוע נחוץ גיוון כה רב, מדוע לא ניתן להסתפק בפחות לפי המופת של תרבות הצריכה החרדית.

תוך כדי הבהרת הזיקה בתרבות המערבית בין מוצרי הצריכה של הפרט לבין ה'עצמי' שלו המוגדר על פיהם, התווסף אל הדיון הגלוי גם דיון סמוי יותר בתרבות הצריכה של התלמידים ושל החברה החרדית בכלל. תרבות הצריכה החרדית מתוארת במונחים שליליים כתרבות עוני, שאמת המידה שלה היא מחירים נמוכים ואין לה ולא כלום עם היבטים אסתטיים. הקשר בין מעמד חברתי למוצרי צריכה עורר לא פעם התנגדות אצל התלמידים, ובאחד המקרים אף היווה עילה לזניחת המגמה. במקרים אחרים, הקשר בין מוצרי צריכה ו'אביזרי חזות' דווקא הופנם, כמו במקרה של אלעזר גליטמן וכמה מחבריו שהחליפו את שקית הניילון המסורתית של אברך הכולל או תלמיד הישיבה, בתיק משרדי.

ההתוודעות אל חומרי הלימוד החדשים במסגרת המרכז החרדי מעוררת אצל לומדים רבים סקרנות ואף עניין רב בתחומי ידע נוספים. כדי לקבל לגיטימציה לנטיות הלב הללו, יש תלמידים שנדרשים אל המקורות היהודיים ואל חכמים שהיו בקיאים גם ב'חכמות חיצוניות'. במקביל חשוב להם להבהיר את מעמדם של לימודי החול ביחס ללימודי הקודש ולהדגיש כי ההנאה מלימוד הגמרא תהיה תמיד רבה יותר. אולם במקביל לרצונם העז להתנסות בתחומי עניין ולימוד חדשים – הנראה כעומד במתח ביחס למודל התרבותי האידיאלי של החברה החרדית – בבואם לקבל הכרעה אודות מסלול לימודיהם נראה כי התלמידים גמישים פחות וחוזרים לפעול על פי המודל התרבותי אותו הפנימו.

הפער העצום בין המודל התרבותי הנלווה אל תרבות הצריכה המערבית, לבין המודל התרבותי האידיאלי של החברה החרדית, בא לידי ביטוי בהסתייגויותיהם, ותהיותיהם של התלמידים ובדחיית חלק מהתכנים המוצעים להם במסגרת השיעורים. עם זאת,

התנגדותם אינה נחרצת וכוללת, והם אינם יוצאים באופן מוחלט כנגד המודל התרבותי החדש שמוצע להם. על פי רוב, התלמידים אינם דוחים את דברי המורה או בזים להם, אלא מקבלים אותם כתיאור אמתי של עולם העבודה המודרני, שאל אורחותיו עליהם להסתגל. מעניין לציין בהקשר זה כי בני היה מהמורים האהודים על התלמידים החרדיים. רבים תיארו אותו כאחד מאנשי המקצוע הטובים במכללה וכמי שנתן תיאור נאמן על "העולם האמתי שבחוץ". העולם שהצטייר מתיאוריו של בני אכן תאם את תיאוריהם הביקורתיים של הרבנים החרדיים את החילוניות, אלא שהמידע על אודותיו נתפס הפעם כחשוב ומועיל לשתלבותם בשוק העבודה. ייתכן שזוהי סיבה נוספת להתנגדות המעטה שעוררו דבריו. הסבר אפשרי נוסף לאופיין המתון של הסתייגויות התלמידים מהמודל התרבותי החדש הוא כי המודל הקפיטליסטי העולה מדברי המורה בני אינו נתפס כחלק מאידאולוגיה חלופית, כוללת ומתחרה ועל כן אין הכרח לדחות אותו מכול וכול.

סיכום והמלצות

במחקר זה נבחנה האינטראקציה בין צעירים חרדיים בעלי רקע ישיבתי לבין מסגרת להכשרה מקצועית-טכנולוגית, 'המרכז החרדי להכשרה מקצועית'.

נבחנו מאפייניה של קבוצת הלומדים במרכז החרדי, התלבטויותיהם הראשוניות, ההחלטות שנאלצו לקבל והסבריהם לבחירה בדרך החדשה. מהממצאים עולה כי מי שמגיעים אל המרכז הם בעיקר בוגרי ישיבות ליטאיות, אך כאלה שאינם נמנים עם המרכז ההגמוני החרדי. לעתים הם אף משתייכים אל שולי החברה החרדית, אם מסיבות של רקע משפחתי, או בגלל 'קריירה' ישיבתית בלתי מוצלחת. הכניסה אל המרכז החרדי מהווה עבור צעירים אלה 'הסללה' אל מקום קרוב יותר למרכז החברתי, הן החרדי והן הישראלי. הפנייה ללימודי מקצוע נבעה משתי סיבות עיקריות: העיפות ואי-הרצון להתמיד בלימודי הגמרא, ואי-הנכונות להשלים עם מציאות של דלות ועוני. חלק מהמרואיינים פירשו מציאות זאת כתוצאת בעיות מבניות בחברה החרדית והפנו אצבע מאשימה כלפי הרבנים. לטענתם, הרבנים עוצמים עין אל מול מצוקתם של צעירים רבים, ומתוך אינטרסים אישיים וצרים, הם מעדיפים לשמר את המודל התרבותי ההגמוני של התלמיד החכם כאופציה היחידה עבור הצעיר החרדי.

בניתוח הממצאים נבחנו כמה היבטים ומאפיינים בפעילות המרכז החרדי ובתגובות אליו מצד החברה החרדית. מסתבר כי יחסי הכוח בין שלושת המגזרים הבולטים בחברה החרדית משוחזרים ומשומרים במרכז החרדי. ההגמוניה הליטאית מקבלת ביטוי בתפקיד המרכזי אותו ממלאים פוסקי ההלכה הליטאיים בעיצוב דרכה. בוועד הרבנים הכפוף ל'פוסקי הדור' יש רוב חסידי ונעדרים ממנו לחלוטין רבנים ספרדיים. גם סגל הנהלת המרכז מורכב מרוב מכריע של ליטאים-אשכנזים. זאת בדומה ליתר המוסדות החרדיים להכשרה מקצועית או להשכלה גבוהה, המזוהים גם הם עם אחד משלושת הזרמים החרדיים. עם זאת, הרב פוגל, מנהל המרכז החרדי, מנסה להחיל נורמות

מריטוקרטיות ושוויוניות שלפיהן המוסד נועד לשרת באופן שווה לומדים מכל הזרמים, ובתהליך המיון אין מביאים בחשבון מרכיבים כמו עדה, מוצא או השתייכות אחרת. חשובים רק כישורי המועמדים, כמקובל בשוק העבודה המודרני ובמערכת ההשכלה הגבוהה החילונית.

בדיון במפגש בין המודל התרבותי ההגמוני לחברה החרדית לבין המודל התרבותי של שוק העבודה המודרני נחשפים הפערים ביחס אל מושג הזמן, ארגונו וניהולו. בשוק העבודה המודרני, יבחן בעל העסק באופן רציונלי את האפשרויות העומדות לפניו, יתכונן אליהן בעוד מועד תוך הסתמכות על האוטונומיות שלו ועל יזמה ואסרטיביות. ויימנע מהסתמכות לא רציונלית על גורמים כמו מזל. הסתייגויות התלמידים מגישה כזאת קיבלו אישוש בדבריהם של רבנים. כולם התייחסו אל הניסיון לתכנן את עתידו של היחיד ואת עתיד הקבוצה, החברה, או המדינה כפעולה יומרנית שאינה מכירה בהיות האל הפוסק הראשון והאחרון, ועל כן גם בלתי רציונלית ומסוכנת.

הפער העמוק בין שני המודלים התרבותיים מתבטא גם בפעילותם של מנהלי המרכז. כך לדוגמה, החליט אחד מראשי ההנהלה לוותר לגמרי על שכרו ולהקדיש עצמו ל"צורכי ציבור" תוך התעלמות מוחלטת ממניעים דוגמת "שאפתנות חומרית" או "צבירת נכסים" המרכזיים לעולם העבודה המודרני. באופן מפתיע הסתברה הנאמנות לערכים קהילתיים כמשתלמת עבור רבים מבוגרי המרכז החרדי, שבשל סגולות אלה בדיוק לא פוטרו בגל הפיטורין במגזר ההיי-טק בשנים 2001/2000. המוכנות לדחות את חיי ההווה לטובת העתיד, המשותפת הן למודל התרבותי של שוק העבודה המודרני והן לדת היהודית, הסתמנה כיתרון יחסי נוסף של התלמידים החרדיים. מוכנות זו חיזקה את יכולת ההתמדה של התלמידים החרדיים ואת נכונותם להקדיש שעות ארוכות ללימודים. כמה מרכיבים נוספים של המודל התרבותי החרדי התגלו כקרובים במיוחד למודל התרבותי הקפיטליסטי. בניהם האמונה ביכולתו של הפרט להגיע להישגים הגבוהים ביותר, אם בצבירת ההון ואם בלימוד התורה, ללא קשר למעמד, מוצא, עדה, או דת, ועל פי מידת השקעתו, התמדתו ומסירותו. אמונה זו מחייבת את הפרטים להציב לעצמם שאיפות גבוהות, ומפרשת את אי ההצלחה כתלויה בעיקר במחדליו של הפרט.

התגלה כי בניגוד לגישת מערכת ההשכלה הגבוהה החילונית, הפרט במערכת החינוך החרדית נתפס כיחידה לא שלמה וחלקית. תפיסה זו מעצבת בין היתר את אופן הלימוד המקובל בישיבות ומהווה את הרקע למרכזיות הלימוד בחברותא. לעומת זאת, מערכת ההשכלה הגבוהה החילונית שוקדת על פיתוח ייחודו ומגוון כישוריו של האדם, אך אינה

מתיימרת לעצב את כל זהותו. הלימוד במסגרתה נועד להשיג יעדים קונקרטיים, אם חיצוניים ואם פנימיים, אולם היא אינה אמצעי לעבודת האל.

הבדלים אלה בין שתי המערכות מחייבים את תלמידי המרכז החרדי לתהליך ארוך של הסתגלות. כך למשל הם נאלצים להשלים פערים שצברו בלימודי חול, בעיקרי מתמטיקה ואנגלית. בין 20 ל-30 אחוזים מהתלמידים החרדיים המתחילים את לימודיהם נושרים עוד בשלב המכינה בו עיקר הדגש מושם בתחום זה.

הבדל מרכזי נוסף בין שתי מערכות החינוך הוא היחס אל חלקם של הרגשות והגוף בתהליך הלימוד. הלומדים החרדיים מגיעים ממערכת הרואה בחיוב עירוב תעצומות רגש, במעשה הלימוד, לרבות שיתוף הגוף והחושים. כחלק מגישה זו, אמצעי הלימוד הם גם הוויכוח הפלפלני בין המורה לתלמיד. ניסיונם של התלמידים לשחזר את אופן לימוד זה במסגרת המרכז החרדי עורר עליהם לא פעם את כעסם של המורים, ובייחוד הלא-חרדיים שבהם. פילוסופיית החינוך, כפי שעוצבה בעידן המודרני, גורסת בניגוד לכך, שההגעה לידע מדעי ואובייקטיבי מצריכה הפרדה בין השכל ובין הגוף והרגש.

אל הדיון הגלוי בשיעורי המגמה מתלווה דיון סמוי בתרבות הצריכה של הלומדים החרדיים ושל החברה החרדית כולה. תרבות הצריכה החרדית מתוארת במונחים שליליים כתרבות עוני, שבה המחיר הנמוך הוא שיקול מרכזי ואין מקום לשיקולים אסתטיים. כאן שב והתבלט המתח בין המודל התרבותי של הצעירים החרדיים לבין זה של תרבות הצריכה המערבית. שוב משמשים התלמידים החסידים מעין "משגיחים רוחניים" בכיתות ומרסנים את חבריהם פן יפרצו את ה"סכר".

הפער העצום בין המודל התרבותי הנלווה אל תרבות הצריכה המערבית, לבין המודל התרבותי האידאלי של החברה החרדית, בא לידי ביטוי בהסתייגויותיהם ובתהיותיהם של התלמידים ובדחיית חלק מהתכנים המוצעים להם במסגרת השיעורים. עם זאת התנגדותם אינה נחרצת וכוללת, והם אינם יוצאים באופן מוחלט כנגד המודל התרבותי החדש שמוצע להם. על פי רוב, התלמידים אינם דוחים את דברי המורה או בזים להם, אלא מקבלים אותם כתיאור אמתי של עולם העבודה המודרני, שאל אורחותיו עליהם להסתגל. הסבר אפשרי נוסף לאופיין המתון של הסתייגויות התלמידים ממודל התרבותי החדש – בהשוואה למשל למפגש עם המודל התרבותי שמציעה המערכת הצבאית (חקק, 2003) – הוא כי המודל התרבותי של השוק הקפיטליסטי, מדגיש את מקומו וחשיבותו של האינדיבידואל. מודל זה אינו נתפס כחלק ממערכת אידאולוגית וערכית חלופית, ועל כן אינו מאיים על ערכי היסוד של החברה החרדית או מתחרה בהם. וזאת

בניגוד לתפיסת העבודה כדת ("דת העבודה") או תפיסות סוציאליסטיות אחרות שעוררו הסתייגות אידיאולוגית ניכרת.

קשה להתעלם מהמקום המרכזי שעולם העבודה המודרני, מערכת ההשכלה הגבוהה ותרבות הצריכה מייחדים לפרט, תפקידו ומקומו באמצעות שיחים ופרקטיקות מגוונים, שחלקם נידונו כאן. ניתן לצפות כי יציאת חרדיים אל עולם העבודה וההשכלה הגבוהה יביאו לחיזוק מעמדו של האינדיבידואל גם במגזר זה ולהחלשת מעמד הקהילה. סוגיות אלה ורבות נוספות יידונו מן הסתם במחקרים עתידיים.

לנוכח רגישותו הרבה של נושא ההכשרה המקצועית, ועוד יותר מכך – נושא הלימודים האקדמיים, ראוי כי כל זְמָה ופעולה בתחומים אלה תתבצע מתוך ערנות מרבית לרחשי הלב של החברה החרדית ובשיתוף עמה. גורמים רבים בחברה החרדית כיום מעוניינים לעודד את יציאתם של גברים לעולם העבודה ומבינים את הצורך בהכשרה מקצועית הולמת. גם רצוי לסייע להם באיתור תחומי עיסוק שיתאימו ככל האפשר ליכולות ולנטיות הלב של גברים חרדיים.

ההשתלבות בעולם העבודה וההתוודעות למערכת ההשכלה הגבוהה משמען מפגש עם מודל תרבותי מנוגד במובנים רבים. חשוב שמערכות ההשכלה הגבוהה יהיו ערות למורכבות זו, וייתכן שכדאי להקצות לנושא זה סדרה של שיעורים. בשיעורים אלה יובלטו ביטוייהם הקונקרטיים של ההבדלים בין המודלים התרבותיים, כגון ההבדלים ביחס אל הזמן, תכנונו וניהולו ואל מקומה ואופייה של התחרות, וכן ההבדלים בין פרקטיקות הלימוד.

גם חשוב שהגופים הציבוריים המעורבים בנושא ההכשרה והלימודים האקדמיים יהיו ערים לסוגיית הריבוד החברתי בחברה החרדית. יש לחפש דרכים כדי לעודד אוכלוסיות רבות מגוונות לצאת ולרכוש מקצוע. ייתכן אמנם כי בשל מעמדו ההגמוני של הציבור הליטאי בעולם התורה החרדי, לאחר שמספר ניכר של גברים בוגרי ישיבות ליטאיות ירכשו מקצוע ויצאו לעבוד, יבואו בעקבותיהם גם צעירים רבים יותר מחוגים אחרים. עד כה השקיעו גופים ציבוריים בעיקר בתכניות להכשרה מקצועית לתקופת לימודים ממושכת. מאחר שהחסידיים והספרדים מורגלים פחות מהליטאים בתכניות לימודים ארוכות היה ראוי אולי לנסות ולשלבם בעולם העבודה בתהליך קצר בהרבה.⁸⁸ אולי הטוב ביותר בנוגע לשני מגזרים אלה הוא לשלבם בעבודה אחרי הכשרה קצרה יחסית,

⁸⁸ תובנה זו אני חב לפרופ' ע' גונן ראש מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, והיא עלתה בשיחה שניהלנו לקראת סיום כתיבתו של מחקר זה.

ולהמשיך בהכשרה במקביל לעבודה ועל פני תקופה ארוכה. כבר קיימים ניסיונות בכיוון זה, ויש לעודדם.

גם תרבות הצריכה, היא נושא רגיש ומורכב למגזר החרדי. לכן ראוי לבדוק היטב את חומרי הלימוד ולסנן מראש תכנים בעייתיים, בלי לעוות כמובן, אגב כך, את אופיו האמתי של עולם העבודה על כל צדדיו לרבות הבנת מרכזיותה של תרבות הצריכה במערכת הכלכלית.

מקורות

- אטקס, עמנואל (1982). **רבי ישראל מאיר סלנטר וראשיתה של תנועת המוסר**, ירושלים: מאגנס.
- אילוז, אווה (2002). **תרבות הקפיטליזם**, תל-אביב: האוניברסיטה המשודרת.
- אלאור, תמר (1992). **משכילות ובורות: מעולמן של נשים חרדיות**, תל אביב: עם עובד.
- אלאור, תמר ונריה, ערן (2003). "המשוטט החרדי: צריכת זמן ומרחב בקרב האוכלוסייה החרדית בירושלים", בתוך: עמנואל סיוון וקימי קפלן (עורכים), **חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה?**, תל אביב/ירושלים: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר, עמ' 171-195.
- אפרת-מוניץ, כנרת (2003). **לחיות בשולי החברה החרדית: חוויתם של נערים שעזבו ישיבה חרדית**, עבודת גמר לתואר מוסמך בעבודה סוציאלית. האוניברסיטה העברית בירושלים.
- ארן, גדעון (2003). "הגוף החרדי: פרקים מאתנוגרפיה בהכנה", בתוך: **חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה?**, עורכים: עמנואל סיוון וקימי קפלן. תל אביב/ירושלים: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר, עמ' 99-133.
- בהר"ן, אברהם (תש"ן). **החברה והשפעתה על פי מקורות חז"ל ורבותינו**, ירושלים: הוצאת המחבר.
- בויארין, דניאל (1999). **הבשר שברוח: שיח המיניות בתלמוד**, תל אביב: עם עובד.
- בראון, בני (תשנ"ט). "רצון אמת או יצר הרע: תפיסת החירות של שני הוגים חרדיים", **הגות בחינוך היהודי** (א), עמ' 98-125.
- ברויאר, מרדכי (2003). **אוהלי תורה: הישיבה תבניתה ותולדותיה**, ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל.
- גונן, עמירם (2000). **מהישיבה לעבודה: הניסיון האמריקני ולקחים לישראל**, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

- גרסמן, נתן ז' (30.7.99). "סכנת 'האקדמיה החרדית' ו'האוניברסיטה בהכשר'", **יתד נאמן**, מוסף "יתד השבוע", עמ' 21-22.
- גרסמן, נתן ז' (6.10.2000). "ולא נאמר עוד אלוהינו למעשה ידינו". **יתד נאמן**, מוסף "יתד השבוע", עמ' 21-22.
- דהן, מומי (1998). **האוכלוסייה החרדית והרשות המקומית**, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- דומב, יחיאל (1987). "תורה עם דרך ארץ בזמננו", בתוך: מרדכי ברויאר (עורך), **תורה עם דרך ארץ: התנועה, אישיה, רעיונותיה**, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, עמ' 267-271.
- הרשקוביץ, יצחק (תשס"ג). **שאיפות**, ירושלים: הוצאת המחבר.
- וגשל, שאול (1982). **אורחות ישרים וספר לבן ישיבה**, גייטסהד: הוצאת המחבר.
- וולף, אברהם יוסף (תשל"א). **תורת הנפש באספקלריה תורתית**, בני ברק: דפוס אשל.
- ויילר, גרשון (1976). **תאוקרטיה יהודית**, תל אביב: עם עובד.
- כץ, דב (1970). **תנועת המוסר: תולדותיה, אישיה ושיטותיה**, ירושלים: דפוס וייס.
- כץ, יעקב (1987). רבי שמשון רפאל הירש, "המימין והמשמאל", בתוך: מרדכי ברויאר (עורך), **תורה עם דרך ארץ: התנועה, אישיה, רעיונותיה**. רמת גן: אוניברסיטת בר אילן, עמ' 13-32.
- לוי יהודה (תש"ן). **שערי תלמוד תורה**, ירושלים: עולם הספר התורני.
- מרקוס, איבן (ישראל) (1998). **טקסי ילדות: חניכה ולימוד בחברה היהודית בימי הביניים**, ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל.
- סיון, עמנואל (1991) "תרבות המובלעת", **אלפיים** (4): 45-98.
- עזרא, עובדיה (4.4.2000). "בוגרי בתי ספר חרדיים שוקלים לתבוע את המדינה בטענה שהחינוך שקיבלו לא הכין אותם לחיים", **הארץ**, עמ' 8ב.
- פרידמן, אהרון (תשנ"ט). **גם אתה יכול: להצליח בכל אשר תחפוץ**, ירושלים: הוצאת המחבר.
- פרידמן, יעקב ב' (תשנ"ז). **נפש הישיבה**, ירושלים: תורת חיים.
- פרידמן, ישראל "סוכה מול גזרות ורדיפות", **יתד נאמן**, מוסף "שבת קדש" (גיליון חג סוכות, תשס"א), עמ': 3-5.
- פרידמן, מנחם (1987). "מפגש יהדות תורה עם דרך ארץ עם החרדיות המזרח אירופית", בתוך: מרדכי ברויאר (עורך), **תורה עם דרך ארץ: התנועה, אישיה, רעיונותיה**, רמת גן: אוניברסיטת בר אילן, עמ': 173-178.

- פרידמן, מנחם (1991). **החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים**, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- צור, יעקב (1987). "תורה עם דרך ארץ ותנועת תורה-ועבודה", בתוך: מרדכי ברויאר (עורך), **תורה עם דרך ארץ: התנועה, אישה, רעיונותיה**, רמת גן: אוניברסיטת בר אילן עמ' 97-108.
- קונטרס (תש"ס). "על גזרת ה'מסלולים'", ירושלים: ועד משמרת היהדות.
- רוזן, ג'ונתן (2000). **התלמוד והאינטרנט: מסע בין עולמות**, תל אביב: מטר.
- רוטנברג, מרדכי (1999). **היצר**, תל אביב: שוקן.
- שוורץ, יואל (תשל"ח). **בן תורה וישיבה: לקט ענייני הדרכה וייעוץ**, ירושלים: ישיבת 'דבר ירושלים'.
- שוורץ, יואל (תשנ"ז). **נתיב לישיבה: פרקי הדרכה לקראת הלימוד בישיבה**, ירושלים: המוסד לעידוד לימוד התורה.
- שוחטוביץ, משה (תשס"ב). **מלחמת היצר** (חלק א'): **דע את האויב**, ירושלים: הוצאת המחבר.
- שטדלר, נורית (2001). **קודש וחול בתפיסת העבודה: המקרה של האורתודוקסיה היהודית בישראל**, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- שטדלר, נורית (2003). "להתפרנס או לחכות לנס: המלכוד החרדי והשתקפותו ביחסי תורה ועבודה", בתוך: עמנואל סיוון וקימי קפלן (עורכים), **חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה?**, תל אביב/ירושלים: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר.
- שפירא, קלונימוס (תשנ"ב). **חובת התלמידים**, תל אביב: ועד חסידי פיאסצנה.
- שרמר, עדיאל (תשנ"ז). 'אקשי ליה ואוקמיה': עיון אחד בסוגיית הבבלי, בבא קמא קיז ע"א, **תרביץ – רבעון למדעי היהדות**, כרך סו, חוברת ג, עמ' 403-415.
- ששון-לוי, ארנה (2000). **כינון זהויות מגדריות בצבא הישראלי**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- מחבר לא ידוע (תשס"ב). **סולם של עליה: פרקי הדרכה לבן תורה**. ירושלים: ארגון בני הישיבות "מחשבה אחת של מוסר".
- Berman, E. (1998). *Sect, Subsidy and Sacrifice: An Economist's View of Ultra Orthodox Jews*, Jerusalem: The Jerusalem Institute for Israel Studies.
- Boyarin, D. (1997). *Unheroic Conduct: The Rise of Heterosexuality and the Invention of the Jewish Man*. Berkeley, CA.: University of California Press.

- Bourdieu, P. (1977a). "Cultural Reproduction and Social Reproduction". In: Jerome Karabel and A. H. Halsey (Eds.), *Power and Ideology in Education*. New York: Oxford University Press, pp. 487-511.
- Bourdieu, P. (1977b). *Outline of a Theory of Practice*, London: Cambridge University Press.
- Cantor, A. (1995). *Jewish Woman/Jewish Man: The legacy of Jewish Patriarchy*. San Francisco: Harper Collins.
- Eilberg-Schwartz, H. (1992). *People of the Body: Jews and Judaism from an Embodied Perspective*. Albany, N.Y.: State University of New York Press.
- Gilman, S. (1991). *The Jew's Body*. New York: Routledge.
- Goffman, E. (1961). *Asylums*. Garden City, N.Y.: Doubleday.
- Goldthorpe, J. H. (1996). "Problems of Meritocracy". In: Robert Erikson, and J. O. Jonsson, (Eds). *Can Education Be Equalized? The Swedish Case in Comparative Perspective*, Boulder, CO: Westview, pp. 255-287.
- Grossin, W. (1993). "Technological Evolution, Working Time and Remuneration". *Time & Society*, Vol. 2(2): 159-177.
- Grint, K. (1991). *The Sociology of Work: An Introduction*, Cambridge: Polity Press.
- Halbertal, M. & Halbertal, H. T. (1998). "The Yeshiva". In: Amelie Oksenberg Rorty (Ed.) *Philosophers on Education: Historical Perspectives*. London: Routledge.
- Jacobs, L. (1991) *Religion and the Individual: A Jewish Perspective*, Cambridge University Press.
- Jaggar, A. (1989). "Love and Knowledge: Emotion in Feminist Theory". In: Jaggar, Allison and Susan Bordo (Eds.), *Gender/Body/Knowledge: Feminist Reconstructions of Being and Knowledge*, New Brunswick: Rutgers University Press, pp. 145-171.
- Longhurst, R. (2001). *Bodies: Exploring Fluid Boundaries*, London: Routledge.
- Loury, G.C. (1977). A Dynamic Theory of Racial Income Differences. In: P.A Wallace and A.M. La Mond (Eds.), *Women, Minorities, and Employment Discrimination*, Lexington, MA: Heath, pp. 153-186.
- Loury, G.C. (1981). Intergenerational Transfers and the Distribution of Earnings. *Econometrica*, Vol. 2(2): 843-867.

- Morgan, D. H. J. (1992). *Discovering Men*, London: Routledge.
- Poll, S. (1962). *The Hassidic Community of Williamsburg: A Study in the Sociology of Religion*, New York: Schocken Books.
- Portes, A. (1998). "Social Capital: It's Origins and Applications in Modern Sociology", *Annual Review of Sociology*, 24: 1-24.
- Schultze, Q. (1993). "The Two Faces of Fundamentalist Higher Education". In: Martine E. Marty and Scott Appleby (Eds.), *Fundamentalism and Society*, Chicago: University of Chicago Press.
- Shaw, J. (1994). "Punctuality and the Everyday Ethics of Time: Some Evidence from the Mass Observation Archive". *Time & Society*, Vol. 3(1): 79-97.
- Symes, C. (1999). "Chronicles of Labor: A Discourse Analysis of Diaries". *Time & Society*, Vol. 8(2): 357-380.
- Thompson, E.P. (1967). "Time, Work Discipline and Industrial Capitalism". *Past and Present*, Vol. 38: 56-97.
- Tomusk, V. (2000). "Reproduction of State Nobility in Eastern Europe: Past Patterns and New Practices". *British Journal of Sociology of Education*. Jun. Vol. 21(2): 269-282.
- Turner, B. (1996). *The Body and Society*, London Sage Publication.

